

ПРЕДРАГ М. ВИДАНОВИЋ

**ПИРОТСКИ КРАЈ
У ЕВРОПСКОМ ВРТЛОГУ
1912–1918.**

**(Историјски приказ посвећен становништву
пиротског краја)**

Пирот, 2015.

ПРЕДРАГ М. ВИДАНОВИЋ
ПИРОТСКИ КРАЈ
У ЕВРОПСКОМ ВРТЛОГУ 1912–1918.

Издавач
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПИРОТ

За издавача
МИЛЕТА МАНИЋ

Лектор и коректор
ЈАСМИНА МАНИЋ, професор

Технички уредник и компјутерска обрада
за ИА Пирот
САША ЈЕРЕМИЋ

Штампа
СМАРТ ПРЕС

Тираж 300 примерака

У В О Д

Овај историјски приказ са почетка 20. века намењен је становништву пиротског краја поводом обележавања сто година од Првог светског рата. Тим поводом, Историјски архив у Пироту узео је учешћа у обележавању овог великог јубилеја. Сматрам да је примерено приказати историјски ток од 1912. до 1918. године у којима ће пиротски крај имати централну улогу, кроз политичку и територијалну „игру“ Великих сила и у односима између Србије и Бугарске. Због тога сам на сва историјска дешавања у том периоду гледао кроз призму пиротског краја.

Ове године навршиће се сто година од окупације пиротског краја од стране Бугарске. То ће и бити централно место ове књиге. Прво поглавље бави се балканским ратовима, од стварања балканског савеза до ратног сукоба између савезника. Други период је дипломатска борба за придобијање Бугарске на једној од зараћених страна у Великом рату. Ово је историјски догађај који се пореди са берзом територија. Трећи део обрађује пиротски крај за време окупације. О пиротском крају у времену бугарске окупације до сада скоро да није ни писано – ово ће бити прво дело које ће се том темом бавити садржајније, а које ће бити поткрепљено архивском грађом и стручном литературом. Овај део садржи до сада необјављене чињенице, а које су пронађене у архивима Бугарске. На крају су прилози и фотографије који ће помоћи бољем разумевању догађаја.

За овај историјски приказ користио сам објављену литературу наших историчара и истраживача, као и литературу бугарских научника, али и архивску грађу из наших и бугарских архива. Поред овога коришћени су и необјављени извори из фондова Историјског архива у Пироту и Музеја Понишавља у Пироту. Због великог недостатка архивске грађе ове провинијенције, наративни извори чине допунски део службеној документацији. За тематику о Првом светском рату, наративни извори су сачувани у знатном обиму и увелико могу да помогну у стварању праве и реалне слике о условима и приликама под којима се збивао овај велики процес. Надам се да овај приказ може да послужи историјској струци за даље истраживање у страним архивима у вези са Првим светским

ратом. Напомињем да су сви датуми прерачунати по новом календару, или уписани паралелно, док је у фуснотама уписиван изворни датум.

За остварење моје замисли помогао ми је пре свих Цветко Иванов, који је несебично прибављао бугарску литературу и пружио огромну помоћ око контакта са бугарским архивима, Централним Државним Историјским Архивом у Софији, Државним војно-историјским архивом у Великом Трнову и Библиотеком „Кирило и Методије“ у Софији. Поред тога, г. Иванов је много помогао у превођењу са бугарског језика. Захваљујем се и колегеници из Музеја Понишавља, Мили Панајотовић, и господину Бори Рајковићу из Беле Паланке. Захвалност дугујем и лекторки Јасмини Манић, Саши Јеремићу за техничку обраду, као и издавачу и директору Историјског архива у Пироту, Милети Манићу.

На крају, захваљујем се и мом првом читачу и критичару, супрузи Лидији Видановић, на свој моралној и техничкој помоћи.

I ДЕО

БАЛКАНСКИ ВРТЛОГ

БАЛКАНСКИ САВЕЗ

Нова међународна стратешка и територијална политика створена је 29. септембра 1911. године, нападом Италије на Турску, због Триполитанским ратом почела је нова деоба Турске империје. Балкански народи увиђају да је дошао њихов тренутак за потпуно заокруживање њихових националних држава на рачун Османског царства. Турска, некада моћна царевина, већ низ деценија не представља снагу коју је некада имала. Све више тоне у кризу и опстаје само на рачун подршке западних великих сила, пре свих Немачке и Енглеске и то онолико колико је потребна за одржавање равнотеже између Русије и Аустроугарске. Велике силе су дуго браниле турски интегритет и статус кво на Балкану, штитећи Турску од балканских држава. Почетком друге деценије двадесетог века, почиње расплет Источног питања, који ће довести до светског рата. За турско наслеђе на Балкану биле су заинтересоване Србија, Бугарска, Грчка, Албанија, Румунија, Црна Гора, као и две велике силе Русија и Аустроугарска заједно са својим савезницима и онима који ће то постати у зависности од својих интереса.

Мореузи и Цариград, вековна тачка руске спољне политике, имали су економски, стратешки и општеполитички значај. Тога су били свесни и пријатељи и непријатељи Русије. На питању мореуза стварала се руска балканска и блискоисточна политика.¹ Кључна тачка руске балканске политике везивала се за угроженост мореуза од стране Немачке и Аустроугарске, нарочито после анексије Босне 1908. године, када постаје све интезивнија. Русија није била у завидном положају. Ослабљена је ратом са Јапаном, нема искрену подршку савезника Француске и Енглеске које зазиру од њене премоћи на источном Средоземљу.² Из тих разлога савезнике је налазила у младим балканским државама, чија национална аспирација продира у територије Турске и Аустроугарске. Балканске државе представљају, такође, и бедем који штити од германског надирања. Тако долази до заједничких интереса. Споран је био Цариград, као великогрчки и великобугарски циљ, док је унутар балканских држава јабука раздора била Македонија. Све су државе увиђале да је савез био потребан, те је сходно томе било потребно да се и ови спо-

¹ Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007, стр. 53–59.

² Исто.

рови превазиђу. Србија је била најзаинтересованија за Балкански савез, јер је била и најугроженија, а опасност од своје осамљености видела је у анексионој кризи.

Преговори између Србије и Бугарске за склапање савеза могу се поделити на две фазе: прва од 1909. до 1911. године која почиње услед анексионе кризе, а завршава се Триполитанским ратом. Ову фазу карактерише непрестана активност српског министра спољних послова (1908-1911) и председника владе (1911/12) Милована Миловановића у циљу припремања терена за преговоре као и ослушкивање Европе и неодлучност бугарске владе. Друга фаза почиње од септембра 1911. и траје до склапања савеза 13. марта 1912. године,³ одликује је озбиљан рад и напор да се постигне договор и разграничење у Македонији.

После анексионе кризе, основни интерес руске балканске политике био је да се избегавају заплети и компликације на Балкану и не даје повод Аустроугарској за експанзију, док је са друге стране тој експанзији требало супротставити удружене балканске државе. По замисли Русије и њених западних партнера основна снага отпора против аустроугарског надирања на Балкан требало је да буде савез између Србије и Бугарске. Србији је савез са Бугарском, коме је и она тежила, одговарао јер јој је отварао перспективу да се извуче из стешњености у коју је доведена политиком Аустроугарске, да обезбеди свој део у Македонији и да са већим поуздањем чека расплет на Балкану. Независност Србије, угрожене од Двојне монархије, може се спасти само споразумом са Бугарском, у циљу заједничке одбране. Због тога је одмах после анексионе кризе, српска влада решила да до крајњих могућности појача војску,⁴ јер је то био начин да се очува независност, као и да ће можда лакше доћи до савеза са Бугарском. Миловановић је све мање рачунао на могућност измирења са Аустроугарском; од 1909. године, како каже бугарски посланик у Београду Тошев, Миловановићу је српско-бугарски споразум постао фиксна идеја. Хоће да закључи уговор са Бугарском пошто-пото.⁵

По питању потребе савеза са Бугарском слагали су се, скоро без изузетка, сви грађански политичари Србије. Радикали А. Станојевић, Љуба Јовановић, Л. Пачу, Ст. Протић, иако су уносили доста резерве према Миловановићу, одобравали су његов рад на споразуму. Самосталци Љ. Стојановић, Ј. Жујовић, Љ. Давидовић, М. Драшковић, Ј. Продановић подржавали су Миловановића често више од самих радикала. Напредњаци, браћа Маринковић, одбацили су стару напредњачку аустро-

³ Димитрије Ђорђевић, *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912.године*, Историјски часопис, књ. IX–X, 1959, стр. 471. (У даљем тексту: *Пашић и Миловановић*)

⁴ Историјски институт југословенске народне армије; *Први Балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, прва књига, Београд, 1959, стр. 62–68. (У даљем тексту: *Први Балкански рат*)

⁵ Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић*, стр. 469. Деветнаестог јануара 1912. записао је Миловановић у својим белешкама: „Ми, Србија, хотећи да останемо независна држава и да себи своју будућност створимо као независна држава у заједници са осталим балканским државама морамо на првом месту учинити све што је могуће да утврдимо споразум са Бугарском што се опет једино може постићи уз одобрење и заштиту Русије. Не буде ли то никако могуће нама једино једини пут остаје – у наручје Аустроугарској. И то ће решење можда бити дефинитивно па следствено и судбоносно за цело Балканско полуострво.“

филску политику и тражили споразум са Русијом који их је одвео балканском савезу. Новаковић, као председник владе у анексионој кризи лично је радио на зближавању са Бугарском мада је јако сумњао у могућност споразума. Либерали су се једино држали резервисано. Јавно мњење, универзитетски професори и српска интелигенција, Јован Цвијић, Дража Марковић, Станоје Станојевић, Александар Белић, одобравали су савез са Бугарском. Екстремни националисти, Апис и његови другови, сарађивали су са Миловановићем у време преговора са Бугарском. Никола Пашић пратио је Миловановића, али само до извесне границе.

Обојица су видели у савезу са Бугарском одбрамбено средство према Аустроугарској. Да би задобио бугарску подршку, Миловановић је био спреман на одрицање. Далеко неповерљивији, Пашић је са више сумње гледао према Софији. Он је, трговачки опрезно, изражавао сумњу у несигурну подршку бугарске владе, јер је страховао да би се могла платити висока цена. Са друге стране, европејац са широким погледима, Миловановић никада није могао схватити ценкање, док је Пашић, типични представник турско-византијског политичара⁶, умео и знао да се цења. Колико Миловановић, у тежњи да што пре постигне свој циљ у преговорима са Бугарском, није имао даха и нерава за овакву трговину толико је Пашић био готов да се погађа око последњег села као да је у питању била престоница.

Сви напори српске дипломатије остали су без резултата. Бугарска влада се држала резервисано, јер није хтела да одступи од своје концепције да је македонско питање искључиво бугарско и да неће пристати на поделу Македоније. Без одговара по питању Македоније није био могућ иоле трајни савез ових суседних држава. Опште расположење у бугарској дипломатији, 1909. године било је да савез балканских држава није могућ и да влада огромно неповерење, без обзира на препоруку западних сила и Русије. Бугарска је, ослањајући се на добро наоружану војску, која је била надмоћнија од сваке армије на Балкану, осим турске, желела да се користи повољним односом снага како би без компромиса са осталим партнерима остварила своје циљеве. Са друге стране, није имала директан притисак од стране великих сила. Напротив, била је у могућности да бира савезника, Аустроугарској је била потребна против Србије, а Русији за освајање мореуза.

Због тога су и пропали први покушаји српске владе да се приближи Бугарској. Подршка Русије и даље није изостајала, па је српска дипломатија и даље радила на успостављању поверења са Софијом. Осим тога, Милован Миловановић имао је алтернативни план уколико не успе споразум са Бугарском или ако Бугарска и даље буде иступала заједно са Аустроугарском. Размишљао је да се нагоди са Двојном монархијом и уз њену помоћ оствари српске тежње у Македонији. Овај план је плод једне интелектуалне спекулације која је тражила решења у свим ситуацијама. Међутим, заборавља да је антигермански талас који

⁶ Исто.

је запљуснуо Србију, нарочито после анексионе кризе, био тако јак да подршку за овакав план не би могао да пронађе нити код политичке елите, нити у народу. Поред тога у Србију су долазила обавештења о томе да Аустроугарска кочи Бугарску да ступи у ближе односе са Србијом⁷ и да влада у Софији покушава да успостави везу са албанским покретом. То је изазвало велику бојазан у Београду. Сматрало се да Бугарска није одустала од санстефанске Бугарске и да интересовање за албански покрет показује да Бугарска не само да није спремна да одступи од својих тежњи у Македонији него и директно иде против српских интереса у Албанији.

Таква Миловановићева политика била би онемогућена у овој ситуацији. За разлику од њега, Пашић је ова струјања осећао далеко дубље и потпуније. Миловановић је у свом теоретском размишљању баратао само главним фигурама, великим силама, док је Пашић водио рачуна и о пионима. За разлику од Миловановића, Пашићу је савез са Бугарском био поред одбрамбеног средства према Аустроугарској, исто толико, ако не и више, оруђе за продирање у Македонију. Добици које је Миловановић мислио постићи на западу, у правцу Јадранског мора, према Пашићу нису били довољна компензација за територије уступљене Бугарима у Македонији. Македонију је сматрао саставним делом српског националног покрета и одбијао је сваки компромис у вези са овом територијом⁸, како у анексионој кризи, 1908, тако се држао и 1912, а на компромис није пристајао ни 1915. године пред драматичним притиском савезника у једном заиста очајном тренутку.

Иако је руска влада гурала идеју савеза Србије и Бугарске, није могла више учинити на притиску у Софији око поделе Македоније. Санстефански мировни уговор је чисто руско дело и руска влада није могла да га се одрекне лако. Овај уговор је чинио основу руске балканске политике. Да би се постигао договор било је потребно да претрпи извесне измене да би се задовољили српски интереси и права који су приликом његовог састављања заборављени и повређени.

Полузванични орган бугарске владе „Препорец“, у броју од 16. јуна 1909. године, писао је „да је сва сметња српско-бугарског споразума у томе, што се Србија не одриче Македоније и што је њена политика у Македонији завојевачка, а бугарска ослободилачка.“⁹ У исто време се водила борба за тржиште између Србије и Бугарске. Привредна структура им је пољопривредна, Бугарска је заменила српски извоз пољопривредних производа на аустроугарском тржишту, од времена царинског рата. Истовремено је српски извоз потискивао бугарски са италијанског и белгијског тржишта. Тржишна економија добија све већу важност како у економском, тако и у политичком смислу, због тога је борба за Македонију веома важна за балканске земље. Вардарска долина води до

⁷ *Први Балкански рат*, стр. 63–64.

⁸ Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић*, стр. 471.

⁹ Саво Скоко, *Други Балкански рат 1913, књига прва, узроци и припреме рата*, Војноисторијски институт, Београд, 1968, стр. 77. (У даљем тексту: *Други Балкански рат*, књ.1).

Солуна. После анексионе кризе у Србији створило се уверење да Аустроугарска сматра да је дошао тренутак за њено продирање ка Солуну и да је анексија само први корак ка томе путу. Таква намера Аустрије директно је угрожавала Србију, а индиректно и Бугарску. Знано се да Аустрија ради на стварању једне аутономне Албаније, која би се простирала од Јадранског мора до Вардара. Таква Албанија била би под утицајем Аустрије и то би преко ње Србију затворило и са јужне стране, као што ју је обухватила и са северне и западне и изгубила би приступ и на Јадранско и на Егејско море. Са друге стране, Албанија до Вардара, задире у бугарске претензије у Македонији.

Тако је пред крај лета 1909. године, бугарска влада у извесном смислу прихватила настојање Србије и Русије. У Београд је дошао бугарски посланик у Италији Ризов и изнео предлог за стварање савеза. Пошто је македонско питање било једина сметња, Ризов је предложио да се оно реши обавезом обеју страна да помогну да Македонија добије аутономију. Србија ће подржати Бугарску да добије Једренски вилајет и излаз на Егејско море, а Бугарска Србију да добије Косовски вилајет заједно са Новопазарским санџаком до Јадранског приморја.

Мада је тај састанак представљао само обазриво испитивање „пулса“, у Београду је примљен као први знак да се у Бугарској почињу стварати расположења за споразум. Српска дипломатија је деловала у Паризу, Лондону и Риму са циљем да покрене тамошње владе да утичу на Бугарску да се споразуме са Србијом. Што под њиховим утицајем, што под утицајем руско-италијанског зближавања¹⁰, краљ Фердинанд је двапут долазио у Србију. Прво у октобру 1909. године на излет на Копаник ради „ботаничког испитивања“, и та је посета стварно била само излет. Током ње он је избегавао да са представницима српске владе дискутује о политичким питањима. Приликом друге посете крајем новембра 1909, на дворском чају коме су присуствовали и краљ Петар и Пашкић, Миловановић је потпуно окупирао бугарског краља. Том приликом Фердинанд је изнео мишљење да се слом Турске незадрживо приближава. На то му је одговорено да би у том случају био неопходан савез између две земље и да би само он могао да обезбеди бугарску и српску будућност. Иако се бугарски краљ са тим сложио, истакао је да у савез треба ући опрезно и изразио неповерење у Аустроугарску и у снагу Русије. Фердинанду, коме су у рукама били сви конци бугарске спољне политике, оба састанка служила су да створи основу за касније, ако му затреба, да приђе Србији. Било је јасно да Бугарска није била спремна на компромис око Македоније.

Балкан поново постаје актуелан 1910, односно 1911. године, појавом албанског покрета као израз тежње албанског народа за националним ослобођењем. Покрет је био под врло јаким страним утицајима. Само руководство покрета налазило се у Италији и било је у вези са влада-

¹⁰ Састанак у Раконију од 22. октобра 1909. год.

ма Аустроугарске, Италије, Бугарске, Србије и Црне Горе. Све те земље биле су заинтересоване за прилике у Албанији. У северној Албанији је преовладао аустроугарски, а у јужној италијански утицај, па тако албански покрет добија балкански значај. Обе силе тежиле су да загосподаре Албанијом и целом источном обалом Јадранског мора, па су зато помагале устанак и морално и материјално. Наравно, тежећи да притом једна другој преотму утицај над покретом.

Албански покрет покренуо је и планове код Срба и Бугара. Владе обеју држава у албанском устанку виделе су пре свега средство да се поткопа Турска царевина и могућност њене ближе ликвидације. Бугарска је видела и као средство притиска на Србију. Рачунала је да би аутономија у Албанији изазвала и аутономију Македоније и да би јој то олакшало да оствари своје санстефанске претензије.

Триполитански рат од септембра 1911. године избацио је Италију са Балкана. Аустроугарској је било у интересу да се Италија заплете у рат у Африци, јер је тиме слабио њен утицај у Албанији. Италија није имала довољно снаге да истовремено захвати и Триполис и део Албаније, зато је без отпора пристала да војне операције не преноси на тло Балкана.

Србија се бојала да ће Аустроугарска искористити ту повољну прилику и окупирати Санџак и извршити продор на Солун. Та нова ситуација у јесен 1911. године унела је неспокојство код свих балканских држава, јер ниједна није могла сама да се одупре аустријском и немачком надирању на Балкан.

За разлику од Италије и Аустроугарске, које су утицале на балканске државе да остану мирне и избегавају компликације, Русија је рачунала да би се криза изазвана ратом у Триполису могла распламсати на Балкану. У случају пропасти Турске, како се балканске државе не би потукле, Русија је саветовала да се споразумеју. Тако почиње друга фаза преговора између Србије и Бугарске у чијем ће средишту бити питање Македоније.

Сагледавши ситуацију и даље заоштравање кризе на Балкану, бугарска влада је прихватила руски савет. Бугарска је покренула питање савеза са Србијом, увиђајући да би војна помоћ Србије била неопходна у савезу против Турске, што је одговарало и интересима Србије. Србија је настојала да створи савез који би јој омогућио да врати „Стару Србију“, па је због тога ставила до знања да је спремна да прихвати предлоге.

Преговори су морали бити у тајности, јер велике силе теже ка очувању статуса кво на Балкану како би се избегли сваки насртаји споља као и од Турске. Стога је 2. октобра у Београд стигао Ризов у својству поверљивог изасланика бугарског председника владе Гешова. Наредна два дана вођени су разговори у којима су са српске стране поред М. Миловановића, последњег дана присуствовали и Н. Пашић и Љ. Стојановић. У име бугарског краља и владе, Ризов је изнео мишљење да је српско-бугарски споразум хитно потребан и да је Бугарска спремна да одустане од аутономије Македоније и да Србији призна права на део

Македоније јужно од Шар-планине са Скопљем. Ризов је овај предлог означио као максимум бугарских уступака и да се ови уступци у Бугарској осећају као нека врста „ампутације од рођеног организма“¹¹. Овај први, прелиминарни разговор показао је да би се, ако би се улазило у појединости разграничења, приступање споразуму олакшало и једној и другој страни. При одласку, Ризов је уговорио састанак између Миловановића и Гешова, председника бугарске владе.

У Србији, све до балканских ратова није се много веровало у снагу српске војске. Сукоби у официрском кору и неповерење у наоружање створили су уверење да је бугарска војска и морално и материјално спремнија од српске. У таквој ситуацији, Србија се осећала слабијим партнером.

Састанак са Гешовим одржан је 11. октобра. Да би се прикрили преговори од Аустроугарске и Турске, Ризов је предложио М. Миловановићу да се састанак одржи кад овај буде на пропутовању кроз Србију за Софију. Кад је Гешов дошао на београдску железничку станицу, за композицију је прикачен и Миловановићев вагон, у који је, пред полазак воза, опрезно ушао у Гешов. Разговор је вођен од Београда до Лапова. Оба преговарача су зазирала од Аустроугарске која је решена да продире даље. Миловановић је износећи податке о томе да Беч подржава аутономију Албаније, у којој би поред „Старе Србије“ биле укључене и три четвртине Македоније, настојао да јаче заинтересује Гешова за судбину оног дела Балкана којем је тежила Србија. Са друге стране, Гешов је био у неизвесности у погледу држања Румуније, која је била у блиским односима не само са Тројним савезом него и са Турском. Миловановић је уверавао Гешова да је став Румуније ближи програму „Балкан балканским народима“, неголи аустроугарском освајачком походу на Солун. У случају кад би балканско питање било коначно и потпуно решено од стране балканских држава, „Румунија не би тражила ништа више од просте исправке граница Добруце, искључиво у чисто стратегијском смислу“.¹²

Сматрајући да је Русија остала дужна Србији још из времена анексионе кризе, Миловановић се надао да је успео загрејати руску дипломатију за претензије у Македонији. Стога је Миловановић истакао тоталну руску арбитражу. Оба државника су се сложила да савез између Србије и Бугарске треба да се наслања на Русију и стави под њену заштиту. Обе стране су се сагласиле о свим питањима која су била битна за стварање савеза, изузев о питању разграничења у Македонији. Тиме је учињен велики корак на зближавању између Србије и Бугарске; ипак је то једино нерешено питање било неколико месеци предмет врло живе дипломатске борбе између те две земље, у коју је у пуној мери била увучена и Русија.

¹¹ *Први Балкански рат*, стр. 88

¹² *Исто*, стр. 91.

Пошто је руска дипломатија подржала и одобрила српско-бугарске преговоре, Миловановић је био сигуран да ће се Русија прихватити улоге коју су јој намениле Србија и Бугарска. Русија је настојала да савез између Србије и Бугарске остане под њеном контролом и да само она буде упућена у ток преговора.

Први нацрт за савезнички уговор који је послат из Београда Софији, није обухватао аутономију Македоније као начелно решење и протезао је руску арбитражу на целокупну територију од Шар-планине до Родопа. Бугарска влада није била задовољна њиме. Због тога је други нацрт делио спорну територију Македоније на три зоне: 1. неспорну српску, право линијом Кратова на Охрид; 2. неспорну Бугарску, Брегалницом и јужно од Прилепа на Охрид и 3. спорну зону између ових граница која је једина подлежала пресуди руског цара.

У Софији се реално ценило да би руска арбитража била више наклоњена Србији него Бугарској, зато су предлагали да се гранична линија дефинитивно одреди, а да руска арбитража касније само формално потврди. Гешов је тражио да се у тексту уговора предвиди аутономија Македоније. Бугарска влада је осећала колики је утицај Пашића на Миловановића, па је искористила његов пут у Париз у пратњи краља Петра, да упути Ризова да на њега изврши притисак далеко од шефа Радикалне странке. Ризов је, као и раније у Београду, уверавао да је то с бугарске стране последњи предлог и претио да ће, ако се не усвоји, у Бугарској преовладати оне струје које су против зближавања са Србијом.

По повратку из Париза, Миловановић је упутио бугарској влади нов предлог са аутономијом Македоније са новом граничном линијом, за случај да се аутономија не буде могла остварити, са уступцима на левој обали Вардара. Вододелница Пчиња–Крива Река–Брегалница са излазом граничне линије на Вардар испод утоке Пчиње уместо Брегалнице.¹³ Бугарска влада одговорила је на то такође попуштањем, спуштајући границу од Скопског санцака на српски предлог граничне линије са десне стране Вардара, чиме је на овом подручју постигнут споразум. У накнаду за то тражени су неопходно са леве стране Вардара, Кратово и Крива Паланка. Бугарски предлог је гласио: вододелница Пчиње и Криве Реке, ток Пчиње од ушћа Криве Реке до Вардара. Међутим, Степа Степановић и генералштаб траже Овче Поље коме придају велику стратешку важност. Закључио је да ће бугарска влада радије учинити нове концесије у циљу дефинитивног споразума о граничној линији него што ће оставити да то касније одреди руска арбитража. Зато се Миловановић решава да не попусти сасвим већ делинично: Крива Паланка и Кратово уступиће се Бугарима, али ће се зато граница одмах испод Кратова дохватити опет старог српског граничног пројекта и продужити преко Овчег Поља за Охридско језеро. Оваквим компромисом уступљени су Кратово и Крива Паланка, а задржан је део Овчег Поља.¹⁴ Тим српским пред-

¹³ Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић*, стр. 477.

¹⁴ *Исто*.

логом испуњавали су се готово сви захтеви бугарске владе, са изузетком у области Овчег Поља, где се, ради поузданије одбране Скопља, тражило од Софије да се граница нешто помакне на југ.

Иако је овај предлог прихваћен и од Петрограда, почетком јануара 1912. године усвајајући потпуно српски предлог о граници на левој обали Вардара, председник бугарске владе изашао је са захтевом да се граница у области Охридског језера повуче тако да Струга припадне Бугарској. Неочекивано искрсла неслагања око Струге била су тако оштра да су доводила у сумњу крајњи успех преговора. Пошто је почетком фебруара, из унтрашњеполитичких разлога, дошло до кризе српске владе, која је на крају решена реконструкцијом кабинета (коме је и даље на челу остао Миловановић), преговори су били обустављени.

Половином фебруара Гешов је и даље инсистирао на свом захтеву, али је и Миловановић остао упоран. Видевши да је Италија наишла на неочекивано велике тешкоће у Триполису, краљ Фердинанд и бугарска влада почели су испољавати мање воље за савез са Србијом. Да би се то колебање пресекло, руски цар је позвао бугарског војног изасланика у Петрограду и изразио му своју жељу да види остварење српско-бугарског споразума. Пошто је краљ Фердинанд био, из личних разлога¹⁵, заинтересован да очува благонаклоност руског двора и владе, бугарска влада је 6. марта пристала да се дефинитивно разграничење код Струге изврши према српским захтевима. Од Русије је добила тајну гаранцију да ће у случају реализације споразума водити рачуна о бугарским захтевима у погледу Струге.

Постигнут је договор о уласку у преговоре у циљу остваривања аутономије Македоније, али уз претходно утврђивање сфера утицаја двеју држава. Преговори између српских и бугарских државника, вођени су на разне начине пуне затезања и ценкања. Спорна територија Турске подељена је на три зоне: неспорну српску, неспорну бугарску и спорну, која се простирала између прве две. Након петомесечних преговора, 13. марта 1912. године потписан је уговор о савезу, који је имао и Тајни додатак¹⁶.

*

Неки сматрају да је савез Србије и Бугарске био право чудо. Када се нешто наопако развија, онда, кад изиђе на добро, то и није ништа друго до чудо.¹⁷ Овај савез подигао је до невероватне висине углед оба

¹⁵ Поред очувања престола, краљ Фердинанд је у то време био лично заинтересован да добије зајам од Русије од 3.000.000 франака.

¹⁶ Види: Прилоге бр. 1 и 2; Величко Георгиев, Стакјо Трифонов, *История на Българите 1878–1944 в документи*, том II, перидът на войните 1912–1918, София, 1996. (У даљем тексту: *История на Българите в документи*) стр.11–13, Договор за пријателство и сјюз между царство България и кралство Сърбия, София, 29. фебруари 1912.г; Тайно приложение към договора за пријателство и сјюз между царство България и кралство Сърбия, София, 29. фебруари 1912.г.

¹⁷ М.Р.С., *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд, 1913, стр. 101. (У даљем тексту: *Срби и Бугари*).

владара. Попео их на степен правих државника, а њихове војске ће изне-ти на глас најбољих ратника.

Српски и бугарски генералштаб, после закључења Уговора о савезу, отпочели су рад на припреми текста војне конвенције. Преговори о склапању војне конвенције вођени су од 6. до 8. маја у манастиру Букову код Неготина. Са српске стране делегацију је водио генерал Радомир Путник, а бугарску страну генерал Фичев, начелник бугарског генералштаба. Фичев је, због тајности, на преговоре дошао у цивилу.

И једна и друга страна је у разговорима око израде војне конвенције на будући рат гледала искључиво кроз призму својих политичких интереса. Генерал Путник је заступао гледиште да ће главна турска снага бити усредсређена у Македонији и да ће се ту одиграти одлучујући главни судар. Због тога је било потребно да на Вардарском војишту оперише сва српска војска и добар део бугарске војске. Гледиште пак генерала Фичева било је да ће главни удар бити у Тракији, па је захтевао да на Маричко војиште буде упућена сва бугарска војска, као и један део српске војске.

При склапању Војне конвенције узето је компромисно решење, мада је бугарска процена била реалнија. На Вардарском војишту требало је, поред главнине српске војске, у прво време да дејствује и један део бугарске армије, с тим што се у конвенцији оставља могућност да се о томе касније утврди дефинитиван споразум.¹⁸

У Букову је Војна конвенција коначно редигована и парафирана. Са српске стране потписана је у Београду 12. маја 1912. године, а са бугарске 2. јула у Варни.¹⁹

Овим су завршени преговори о склапању српско-бугарског савеза. Уместо ривалства и непријатељства, које је у великој мери прожимало однос између Србије и Бугарске, савез је отварао перспективу пријатељских односа између две земље.

*

У Софији се гледало на „распделу османског наследства“ као на најосетљивију тачку српско-бугарске расправе. Споразум је предвиђао да Бугарска добије све територије источно од Родопа и реке Струме, а Србија територије северно и западно од Шар планине. Проблем споразума био је у недоречености и нејасноћи у односу на демаркациону линију српских и бугарских територијалних интереса. Без обзира на то што су територије подељене на спорне и неспорне сматрали су да је сама подела ових територија, без обзира на то како се зову, био компромис у односу на националне идеале Бугара, што ће касније бити узрок горких разочарења и улудо датих жртава. У тежњи да пожури с ослобође-

¹⁸ *Први Балкански рат*, стр. 112–113.

¹⁹ *Види*: Прилог бр: 3; *История на Българите в документи*, стр. 13–16, Военна конвенция между царство България и кралство Сърбия. Варна, 29.април (12.мај) 1912. г.

њем „на другачији начин“, бугарска влада је, у ствари, нарушила етничко јединство Бугара.²⁰ У уговору виде многе двосмислености које ће касније постати разлог неслагања и непријатељства. Примарна је била вековна жеља напредних присталица балканске револуционе идеје, а то је савез против омраженог Османског царства. Њихов став је да је ова емоција преовладала над рационалном политиком, али да је то само привремено и по цену опасних уступака Бугарске. Споразум је омогућио Русији да се врати на Балкан, као ујединитељ и позитивни чинилац, да се њиме обнавља руска стратешка улога. Међутим, македонски и трачки Бугари, који су гајили наду да ће и војска савезничких држава помоћи, као и већина Бугара у Кнежевини, нису знали колико је крхко договорено заједништво. По бугарском виђењу ствари, Бугари су кренули у рат не ради тржишта и ресурса, престола или службе, нити у наступу мегаломанског арогантног национализма. Њихов једини циљ био је ослобођење сународника, што је порив који је био укореењен у менталитет бугарске политичке свести.²¹

Јавни део Уговора имао је дефанзивни карактер, али је тајни додатак предвиђао офанзивни рат против Турске и поделу Македоније. Војна конвенција је предвиђала војне обавезе обеју страна како у случају дефанзивног, тако и у случају офанзивног рата. Према њој, у случају офанзивног рата против Турске, обе стране дејствују са довољно јаким снагама, Бугарска са војском која не може бити мања од 200.000, а Србија са најмање 150.000 војника (Чл. 1. Тајне конвенције). У случају да Румунија нападне Бугарску, Србија је била дужна да јој укаже помоћ најмање са 100.000 војника, а ако Турска нападне Бугарску, Србија је била дужна да упуту на вардарско војиште најмање 100.000 војника (Чл. 2). Ако Аустроугарска нападне Србију, Бугарска је била обавезна да јој укаже помоћ са најмање 200.000 војника, ова обавеза остајала је у важности и у случају да Аустроугарска под ма каквим изговором нападне Новопазарски санџак, па Србија буде принуђена да јој објави рат. У случају да Турска нападне Србију, Бугарска је била обавезна да упуту 100.000 војника на вардарско војиште, а ако Румунија нападне Србију, Бугарска је била обавезна да упуту помоћ чим румунска војска пређе Дунав (Чл. 3). „Ако Бугарска и Србија, по предходном споразуму, нападне Турску“, обе су дужне да по 100.000 војника упуте на вардарско војиште, ако није другачије одређено специјалним договором (Чл. 4). У Члану 5. стоји да објава рата без претходног споразума обавезује другу страну само на пријатељску неутралност. Остали чланови конвенције предвиђају детаље заједничког командовања, снабдевања, поделе ратног плена, као и то да ниједна страна не може закључити дуже примирје од 24 часа нити отпочети преговоре за мир без претходног међусобног спо-

²⁰ Димитар Попов, Иван Божилев, Цветана Георгијева, Константин Косев, Андреј Пантев и Искра Баева, *Историја Бугарске*, приредио Срђан Пириватрић, превела с бугарског Марија Јована Стојадиновић, Београд, Клио, 2008. стр. 284. (У даљем тексту: *Историја Бугарске*).

²¹ Исто.

разума. Конвенција остаје у важности колико и уговор о пријатељству и савезу (Чл.14).

Краљ Фердинанд се противио да потпише ова два члана који су се односили на Аустроугарску, али је под притиском руског цара и владе, као и Гешовљевог кабинета, ипак попустио.

После закључења Војне конвенције закључени су војни споразуми између српског и бугарског генералштаба које су потписали генерал Р. Путник и генерал-мајор И. Фичев. По споразуму од 2. јуна 1912. године предвиђен је распоред снага под претпоставком да ће турске главне снаге бити на вардарском војишту. У том случају дејствовала би на том војишту целокупна српска војска и једна бугарска армија од три дивизије (Чл.3). У случају да то ситуација захтева, споразумом је предвиђено да се потребне снаге могу пребацити на маричко (тракијско) војиште и обратно, са маричког на вардарско (Чл.6)²². Генерал Фичев је ставио примедбу да „распоред савезничке војске и основна идеја за операције потиче од Српског Генералштаба“, због чега он није примио одговорност. Услед овог неслагања у погледу важности вардарског и маричког војишта дошло је 28. септембра 1912. године до другог споразума, којим је Србији наметнут знатно већи терет. По њему би на вардарском војишту дејствовала целокупна српска војска, а од раније бугарске три, остала би само једна дивизија на линији Ћустендил–Дупница, док ће за одбрану Дупнице оставити један гарнизон. Једна српска дивизија I позива да се превезе у Ћустендил и да са бугарском дивизијом саставе једну армију која ће координирати са српском главном армијом. У случају повољног развоја ситуације на вардарском војишту, ако српска главна армија одбаци турску војску и избије до линије Скопље–Велес–Штип, Бугарска би имала право да и ту дивизију пребаци на маричко војиште (Чл.3).²³

*

Бугарски краљ Фердинанд није ни помишљао да се држи српско-бугарског уговора. Само два месеца касније, приликом посете Берлину и Бечу „заступао је тезу да се Бугарска не може одрећи својих претензија на уједињење са Македонијом и Тракијом, али да ће се, у последњем часу, пошто буде створена велика Бугарска, обрачунати са Србијом и прићи Тројном савезу.“²⁴ Да би уверио бечке владајуће кругове да ће им, упркос уговору са Србијом, остати веран, Фердинанд је пожурио да продужи рок важности бугарско-аустријске Тајне конвенције потписане у Бечу 1898. године, која није допуштала рат Бугарске против Аустроугарске. Овом Тајном конвенцијом Аустроугарска се обавезала да ће чу-

²² Издање редакције војне енциклопедије, *Војна енциклопедија*, 1., Београд 1958. стр. 484. (У даљем тексту: *Војна енциклопедија*).

²³ Исто; *История на Българите в документи*, стр. 19. Споразумение между Българския и Сръбския генерален щаб, София, 15/28 септември 1912.г.

²⁴ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. I, стр. 82.

вати кобуршку династију у Бугарској, а заузврат, Фердинанд је узео у обавезу да у евентуалној деоби Балкана Бугарска неће тражити ништа даље на запад од Струме и Родопа. Рок трајања Тајне конвенције био је фиксиран на 15 година, с тим што је годину дана пре истека тога рока она могла бити денонцирана или пролонгирана. Основни циљ Фердинандовог пута у Беч био је у ствари продужење тога рока.²⁵ Очигледан је Фердинандов план о разбијању Балканског савеза у време када је овај савез још стваран. Намера краља Фердинанда је да после победе над Турском уз помоћ Аустроугарске угуши Србију и да туче Грчку.

У време дубоке кризе на Балкану, савез је осигуравао Србији не само њене претензије у погледу Македоније и Албаније, него и њену националну независност, која је била опасно угрожена од освајачких планова Аустроугарске.

Амбиције за територију Македоније имале су Србија, Бугарска и Грчка. Све три земље позивале су се на своја „историјска права“, будући да је она у средњем веку наизменично припадала византијској, српској или бугарској феудалној држави, развијале су тезе о Душановој Србији, Симеоновој Бугарској и Великој Грчкој. Целокупна српска националистичка штампа од 1903. године ватрено је заступала присаједињење Македоније Србији, позивајући се на Душаново царство,²⁶ као и излазак на море, што је била општа преокупација Србије. Тежња Србије да пошто-пото добије излаз на море, ради потпуне економске независности од Аустроугарске и Турске и ослобађања система заштитних царина од иностране зависности. Граничне линије из савезног уговора наићи ће на осуду националистичких кругова у Србији, па је и сам Пашић стајао на челу овог покрета. Престолонаследник Александар изражавао је отворено незадовољство, неслагање и чуђење због уговорене границе.

Граничне предлоге упућене Бугарима (вододелница Пчиња–Брегалница и линија којом су напуштени Кратово и Крива Паланка) израдила су, по Миловановићевом упутству, два војника генералштабни потпуковник Живко Павловић и генералштабни мајор Драгутин Димитријевић Апис. Сарадњу са генералштабним официрима омогућиле су Миловановићеве везе са организацијом „Уједињење или смрт“. Преко Аписа и Богдана Раденковића организација је била упућена у ток преговора. Иако представници крајње националистичке струје, они су подржавали Миловановића. Организацији је први циљ био победа над Турцима и том циљу подређено је све остало. Једини услов у погледу територијалног разграничења са Бугарском био је излаз на Јадранско море и обезбеђење десне обале Вардара. За њих није била битна територија коју Бугарска добија, из разлога што су сматрали да ће неминовно доћи до уједињења између Србије и Бугарске²⁷. Миловановићу је ова подршка, као и подршка Самосталаца добродошла да савлада Пашићев отпор, који је

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, стр. 52.

²⁷ Д. Ђорђевић, *Пашић и Миловановић*, стр. 482.

држао да је Уговор о савезу неповољан за Србију. Пашић је сматрао да је Бугарска добијала, додуше ревидиране, санстефанске границе и излазила на целом подручју као јужни сусед Србије. Правац ширења Србије усмерен је у уговору ка Јадранском мору преко кршне и непријатељски настројене Албаније. Из тих разлога је јуна 1912. године, после Миловановићеве смрти, целокупна српска јавност очекивала да Пашић образује нову владу. Уместо тога, кабинет је саставио Марко Трифуновић са Јованом Јовановићем као министром иностраних дела. Пашић који се целог века истрајно борио за власт, одрекао се својевољно власти и отпутовао у Маријанбад. И у Бугарској се очекивало да Пашић преузме владу. Тек половином септембра 1912. године, уочи избијања рата, Пашић је коначно преломио и узео ствар у своје руке.

Српско-бугарски савезни уговор из 1912. године несумњиво је одиграо врло важну улогу у историјском развоју балканских народа и био полазна тачка великим догађајима који су му следили.

*

Подела Македоније била је спорна и између Бугарске и Грчке, па је због тога пропао покушај да се ове две државе споразумеју и склопе уговор о савезу 1911. године. Преговори су обновљени марта 1912. године, а уговор о одбрамбеном савезу закључен је 29. маја 1912. године. Обе стране обавезале су се на заједничку сарадњу са целокупном оружаном снагом; за остварење својих права у Турској обе су се стране обавезале на међусобно помагање и заједничко иступање код турске владе и Великих сила. Уговору је прикључена декларација у којој се Бугарска обавезује на благонаклону неутралност у случају да дође до сукоба између Грчке и Турске око Крита. Питање војне сарадње било је регулисано бугарско-грчком Војном конвенцијом која је потписана 5. октобра 1912. године. Она је предвидела узајамну помоћ у случају напада Турске на било коју уговорену страну, с тим што је Бугарска у том случају била обавезна да ангажује војску не мање од око 300.000 људи, која би знатним делом офанзивно деловала на македонском војишту, а грчка војска од око 120.000. Ако би и Србија била ангажована у том рату, онда би цела бугарска војска могла бити ангажована у Тракији, а српска би војска офанзивно деловала на македонском војишту и то са око 120.000 војника. Грчка флота је имала задатак да спречи турски саобраћај у Егејском мору између Мале Азије и европског дела Турске. Између Бугарске и Грчке није била предвиђена подела турске територије. Савез између Црне Горе и Бугарске за офанзивни рат против Турске потписан је у јулу, а између Србије и Црне Горе 27. септембра 1912. године.

После тога Савезници су отпочели са интезивним припремама за рат против Турске. Упутили су ултимативне ноте Турској са захтевом да се изврше реформе, да се спроведе административна аутономија, уведу локалне скупштине, дозволи слобода наставе, успостави локална полиција и друго. Турска је одговарајући тим мерама наредила делимичну

мобилизацију 23. септембра у европским провинцијама, запленила грчке бродове у цариградској луци и ратни материјал који је из иностранства преко Солуна био упућен у Србију. Савезници су на то 30. септембра 1912. године одговорили општом мобилизацијом, што је и Турска учинила идућег дана. Турска је одбила захтев Савезника, па су јој Србија и Бугарска објавиле рат 17. октобра, а Грчка 19. октобра 1912. године.

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ

И поред брижљивог чувања тајне склапања савеза, велике силе су убрзо сазнале за његово постојање. Русија се осећала дужном да с њим упозна савезнице Француску и Енглеску. С друге стране, занимљиво је да одговорне аустроугарске и турске дипломате извесно време нису веровале у његово постојање. Рачунале су да су српско-бугарске противуречности много јаче, ако не и непремостиве.

Склапање српско-бугарског савеза представља победу Русије над Аустроугарском у борби за превласт на Балканском полуострву. У Бечу су ову чињеницу протумачили као непријатељски акт Русије, као одмазду за анексију Босне. Међутим, остала је Албанија као главно упориште Монархије на Балкану. Док се стварао Савез балканских држава, албански захтеви да им султан одобри аутономну Велику Албанију, добијају подршку од неких сила, на првом месту Аустроугарске. Када је на изборима пропала турска странка која је подржавала аутономију Албаније у турском царству, албански прваци су 20. маја 1912. год. у селу Јуник донели одлуку о покретању националног устанка. Турска влада је прихватила албанске захтеве, у условима када су албански герилци заузели Скопље. Албански прваци су прогласили независну Албанију 28. новембра 1912. године у Валони и формирали владу.

Аустроугарска је захтевала постепену децентрализацију у европској Турској, при чему је рачунала на аутономну Албанију као своје упориште, док је Русија вршила притисак на балканске савезнике да не прибегавају оружаном сукобу са Турском. Све је указивало на то да Велике силе желе да одрже постојеће стање на Балкану уз ограничене реформе које нису могле имати дубље и трајније резултате. Због тога су Савезници одлучили да питање Турске реше оружјем.

*

Савезници нису имали заједнички план за рат против Турске. Дејствовали су по својим засебним плановима, на посебним војиштима без чврсте оперативне везе, што је у знатној мери олакшало ситуацију Турској. Висока патриотска свест обвезника, велика популарност рата против Турске, територијални систем попуне и врло добре припреме омогућили су да се мобилизација изведе уредно и по плану, пешадије за 4 дана, а коњице и артиљерије за 6 дана. Дошло је око 20.000 планом не-

предвиђених обвезника, од којих су формиран прекобројни пукови. Укупно је мобилисано 356.000 људи, од чега је 286.000 припадало оперативној војсци (I и II позив).

Тадашњи потпоручник Светозар Николић Гаричка²⁸ оставља нам податак да је 23. септембра 1912. године позван на вежбу у касарну у Пироту. То нам говори да је официрски и подофицирски кадар позван недељу дана пре опште мобилизације. У наставку дневника бележи да је општа мобилизација објављена 30. септембра у 23 часа и трајала је три дана, а да је четвртог дана завршена. Тог 30. септембра у пиротском крају зазвонила су црквена звона, ударали добоши, пуцале прангије²⁹. Изнад пиротских села, на најистуренијим положајима, постављана су обла стабла око којих је жицом обмотана ражана слама. У први сумрак слама је потпаљивана, па се тако и бакљама означавало ратно стање. Свим путевима галопирали су курири–коњаници, огласили су се сеоски бирови. Одзив војних обвезника био је изнад очекивања.

Сви војници обвезници који су отишли у печалбу враћали су се без позива и без изузетка се пријављивали у своје војне команде. Највише печалбара је пристигло из Румуније. Печалбари из Влашке хитно су се враћали у земљу и јављали у војне команде.

Како су у Бабушници прихватили мобилизацију у својим успоменама говори нам Душан Ћирић³⁰: „Шта се говорило међу људима пре објаве мобилизације, не бих знао да кажем, али сам добро упамтио када неки делија пројаше коња путем, а он завришти, да су стари добацивали: „Да богда завршио на Косово.“ Тим речима, можда и другим, буђено је патриотско осећање да Косово није покајано и да га треба ослободити од петовековног поробљивача.

Код Абдулине куле била је среска прангија, а подаље од ње, према „Риду“, на шљиви ракласто дрво са напуњеном сламом, нека врста огромне оратнице. Прангијом су оглашавани државни празници, а слама паљена као аларм у изузетним случајевима. Ракље са сламом имало је свако село, на видном месту, да би се упаљена буктиња могла видети са свих страна.

²⁸ Историјски архив у Пироту (ИАП), *Ратни дневник Светозара Николића Гаричке*, рукопис. Светозар Николић Гаричка потпуковник из ратова 1912–1918. Светозар је завршио официрску школу тако да је у рат 1912. године отишао као потпоручник. У току ратовања од 1912. до 1918. године напредовао је до мајора. За храброст и војничке заслуге одликован је низом одликовања. Носилац је 3 Бела орла са мачевима, 3 златне Медаље за храброст Милоша Обилића, Француског крста легије части, Енглеског крста за храброст, Ордена медаље–споменице Првог балканског рата, Златне медаље за храброст и других високих ратних одличја. Учесник је Облаковске битке, битке на Брегалници, Кајмакчалану, на Церу, пробоју Солунског фронта. Три пута је био рањаван. (У даљем тексту: *Ратни Дневник С. Н. Гаричке*).

²⁹ Прангија *фр.* мали топ који се пуни спреда, користи се за свечане прилике, за светковине као и противу градоносних облака.

³⁰ Музеј Понишавља Пирот (МПП), Душан М. Ћирић, *Стазама мога живота, успомене*, бр. 25, рукопис, стр. 4–8. Душан Ћирић, учитељ, рођен је у Бабушници 1905. године и ово његово сећање представља изузетан наративни извор за целокупни Лужнички крај. Почетком Балканских ратова Душан је био дечак коме су се урезивале несвакидашње живописне слике, као сведок оног времена може се претпоставити да су сећања у великој мери тачна. С обзиром да не поседујемо архивску грађу из тог периода ово сећање добија још више на значају. (У даљем тексту: *Успомене*).

На дан објаве мобилизације, у свануће, грмнула је једна, друга и трећа прангија. Мајка нас је пробудила и усплахилено рекла: „Дизајте се, размирица! Рат на Турчина!“ и почела је да плаче опомињући своју браћу. Кад смо изашли из куће Бабушничани су били на ногама и посматрали упаљену бакљу на „Риду“.

Није дуго потрајало после пуцња прангија, а поред наше куће прођоше Горњомалци са деда Потом на челу, ка Виденовој кафани. Били су обучени у празнично рухо, као да одлазе на какву свечаност.

Истог дана почели су да пролазе обвезници према Пироту. У пролазу поздрављали су се са познаницима. Сећам се да је сваки носио белу торбицу од пртеног платна. Биле су дупке пуне што су им мајке спремиле да нешта понесу за храну, као и од дарова од јабука и крушака. Сви су били расположени и весели, цвећем закићени, као да не иду у рат, већ на какво весеље.“

Код Калеа у Пироту се окупило много народа. Војници највише у белетинама, само неко у оделу од бојеног сукна. Окупљају се да се ту пријаве у војне јединице. Зборно место било је код касарне, а одатле су поједине јединице размештане у Барје, Блато, код Калеа, у село Крупац, према Бабушници.

Живописно дечачко сећање оставио нам је Душан Ђирић у *Успоменама* на те дане када је Трећи пешадијски пук стигао у Бабушницу: „Пук је био састављен од људства са територије пиротског војног округа. Кад се сазнало да ће проћи кроз Бабушницу, била је ретка кућа, а да из ње неко није присуствовао у испраћају не само из оближњих већ и најудаљенијих села, јер се вероватно знало да ће пуку, у путу, први конач бити у Бабушници. Па и они који нису имали војника из куће, били су дошли да присуствују испраћају, пошто је сваки од њих имао рођака или доброг пријатеља.

Бабушница је тога дана била као Светоилијски сабор у Љуберађи, на који долазе Лужничани од давнина у великом броју. Нарочито је било много света око Виденове кафане, на плацу пољопривредне подружине, школског дворишта и на „Прудишту“, где је простор могао да прими већи број приспелих испраћају. Многи од њих, особито жене, нису дотле имале прилике да виде велики број војника, као што је ратни састав пука, те је и са те стране интересовање присутних било велико.

Сваки од њих донео је припремљену вечеру која се састојала од прасећег печења, пржених пилића, гибанице, куваних јаја, сира и других јела, као и по који хаљетак — кошуља, чарапе, пешкир, рукавице, који треба да понесе ратник.

Пуцањ среске прангије огласио је долазак пука. Од куће Миленка Ђенића зачуле су се трубе и добоши. Најпре је прошао штаб пука са војном музиком. Зауставио се пред Виденовом кафаном, да поздрави пук који је пролазио кроз Бабушницу парадним маршем. За то време свирала је војна музика.

Војници у новим униформама, закићени цвећем, газили су чврстим кораком у беспрекорном војничком поретку. Млади, здрави и весе-

ли, испуњени поносом што им је судбина одредила да буду осветници Косова, поздрављали су родитеље и познанике са осмехом на лицу.

Конак пука био је на левој обали Лужнице. Како је долазила која јединица одмах је подизала шаторе. За тили час никли су као печурке. Виделе су се ватре јер је било прохладно. Многи војници били су добили дозволе до повечерја да се виде и поздраве са рођацима који су дошли да их виде можда последњи пут...

Испраћај није могао да прође без суза. Али, устручавало се да их не примете ратници, јер „није арно“ плакати кад војска иде у рат.

Ујутру, баш када су продрли први сунчани зраци од Столског камена и Рњоса, пук је био постројен за полазак. Призор је био величанствен: четири хиљаде војника у строју, чекало је да командант поздрави пук. Он је на коњу ишао од чете до чете и поздрављао војнике: „Помоз бог јунаци!“, пољем је одјекнуо отпоздрав: „Бог ти помогао!“ Онда је пала команда за полазак. Војска је излазила на пут са њива и ливада и постепено се удаљавала од места конака истим редом као и приликом пролаза кроз Бабушницу. Кад су последње јединице изашле на пут, чело пука залазило је у Гушљину долину код Петровог хана. За то време народ је посматрао одлазак док поворка није зашла ка Горчинцу и Љубећаком ждрелу...

Ускоро се певала песма:

“Подиже се једна чета мала,
патовала три бијела дана,
од Пирота па до града Врања.“

*

Концентрација је отпочела 7. октобра 1912. године³¹, увече и завршена је по плану за 12 дана. Најудаљеније дивизије (Дунавска I и II позива, Дринска I и II позива и део Коњичке дивизије) пребачене су железницом Београд–Врање, а остале путем, сем Тимочке I која је од Пирота превезена железницом преко Софије за Ћустендил. Истовремено са концентрацијом, извршен је и стратегијски развој. Врховни командант био је краљ Петар I, начелник штаба Врховне команде генерал Радомир Путник. Командант Прве армије је престолонаследник Александар, начелник штаба пуковник Петар Бојовић. У саставу Прве армије су: Моравска I, командант пуковник Илија Гојковић; Дринска I, пуковник Павле Јуришић – Штурм; Дунавска I, пуковник Милош Божановић; Тимочка II, пуковник Драгутин Милутиновић; Дунавска II, пуковник Михаило Рашић и Коњичка дивизија, кнез Арсен Карађорђевић. У свему 126.000 људи, груписана је у рејону Врања са задатком наступања прав-

³¹ ИАП, *Ратни Дневник С. Н. Гаричке*, рукопис–„кренули смо на марш у рат“ његова 2. чета, 2. батаљона, Трећег пешадијског пука првог позива била је упућена преко Бабушнице и Власотинца за Врање.

цем Врање–Куманово–Овче Поље и тучења главних турских снага на вардарском војишту које су се очекивале на том правцу. Командант Друге армије је генерал Степа Степановић, начелник штаба потпуковник Војислав Живановић, састава: Тимочка I, пуковник Владимир Кондић и бугарска 7. рилска дивизија, генерал Г. Тодоров, укупно 60.000 људи. Груписана је у рејону Ћустендил–Дупница са задатком да наступа правцем Крива Паланка–Кратово–Овче Поље и дејствује на десни бок главних турских снага. Командант Треће армије је генерал Божидар Јанковић, начелник штаба потпуковник Душан Пешић, подељена је у две групе: топличка група коју је образовала Шумадијска I, пуковник Ђорђе Михаиловић и Моравска II, пуковник Милован Недић, груписане су према Преполцу и Мердарима. Медвеђска група коју је чинила Дринска II, пуковник Павле Пауновић и Моравска бригада, потпуковник Стеван Миловановић у рејону Медвеђе и Тупалског Виса, у свему 63.000 људи са задатком да наступају преко Косова и да дејствују на леви бок турских снага. Ибарска војска, односно Шумадијска II, са командантом генералом Михаилом Живковићем од 23.000 људи, прикупљена је у рејону Рашке, са задатком да надире према Новом Пазару и Косовској Митровици, да обезбеди десни бок српских снага. Јаворска бригада чији је командант потпуковник Миливоје Анђелковић, 12.000 људи, прикупљена је на Јавору и имала је задатак да продре у Санџак.

У Црној Гори велика популарност рата против Турске и територијална организација војске (на племенској основи), омогућиле су брзу мобилазацију укупно око 35.000 људи и њихову концентрацију. Већ 8. октобра црногорска војска је била спремна за операције. Врховни командант био је краљ Никола. Зетски одред чији је командант престолонаследник Данило, а начелник штаба командир Јово Бећир, око 15.000 људи, концентрисан у рејону Подгорице имао је задатак да освоји истакнута утврђења код Тузија, а потом да продре источном обалом Скадарског језера и заузме Скадар. Приморски одред, командант бригаир Митар Мартиновић, начелник штаба Лука Гојнић, са 8.000 људи, концентрисан је у рејону Бара и Вир Пазара, са задатком да дејством преко Тарабоша садејствује Зетском одреду у заузимању Скадра. Источни одред, командант бригаир сердар Јанко Вукотић, начелник штаба командир Мило Матановић, око 10.000 људи, прикупљен је у три групе, код Андријевице, Колашина и Жабљака, са задатком обезбеђења позадине и по могућству предузимања офанзиве у Санџаку. У његов састав улазила је Доњовасојевићка (Беранска) бригада са шест батаљона који су учествовали у ослобађању Берана.

И у Бугарској су мобилизација и концентрација извршене по плану. Војска је 18. октобра груписана. Врховни командант био је краљ Фердинанд, његов помоћник генерал М. Савов, начелник штаба генерал И. Фичев. Прва армија, командант генерал Васил Кутинчев са 100.000 људи, концентрисана је у рејону Елхова и Стефан Карацова, са задатком да нападне турске снаге између Једрена и Крк Килиса у садејству са Трећом армијом. Друга армија, командант генерал Никола Иванов, са

65.000 људи, прикупљена је у рејону Хасково–Харманли–Кавакли, са задатком да заузме Једрене. Трећа армија, командант генерал Ратко Димитријев, са 74.500 људи, у рејону Јамбола, са задатком да нападне на Крк Килисе и обухвати десно крило турске Источне армије. Родопски одред у простору Фотиново, Батак и Чепеларе, са задатком да овлада Централним Родопима и садејствује 7. рилској дивизији у овладавању Кресненском клисуром, а делом снага да пресече железничку пругу Солун–Дедеагач (Александрополис); 7. рилска дивизија била је у саставу српске Друге армије, а 11. дивизија у формирању. Укупно је било 294.000 људи. Бугарска је располагала флотом од 6 торпиљарки и школским бродом и неколико мањих ратних бродова.

Грчки врховни командант био је престолонаследник Константин, начелник штаба генерал П. Данглис. По завршеној мобилизацији, која је извршена углавном по предвиђеном плану, грчка војска је концентрисана: тесалска армија, командант престолонаследник Константин, са 93.000 људи, прикупљена је у простору Лариса–Трикала–Каламбака, са задатком да заузме Солун; епирска војска, командант генерал К. Сапунтакис од 15.000 људи, груписана је око реке Арте за напад на Јањину. Грци су имали укупно 108.000 војника. Грчка је располагала јачом флотом, три бојна брода, један оклопни крсташ, 14 разарача, 6 торпиљарки, једна подморница, око 100 парних бродова међу којима 4 за помоћне крстарице, која је била подељена на флоту Егејског мора и флоту залива Арте.

Мобилизација турске војске, насупрот Савезницима, извршена је врло споро и неуредно; трајала је готово месец дана. Јединице у европском делу Турске, из којих је управо уочи рата отпуштено са одслужења око 120.000 људи, попуњавале су се делом обвезницима из Мале Азије, а грчка флота онемогућавала је њихов транспорт морем, па је превозење вршено једином железничком пругом преко Цариграда. Неред и тешкоће стварали су и Шиптари који нису хтели да иду далеко од својих кућа, а и немуслимански живаљ који се нерадо одазивао мобилизацији. Због тога је Турска успела да мобилише само половину од предвиђених 600.000 војника. Концентрација је отпочела са непотпуно мобилисаним јединицама. Пред почетак операција турска војска је била у овом распореду: врховни командант министар војни Назим паша, а начелник штаба Пертеф паша; Источна армија, командант Абдулах паша, око 74.000 људи, била је груписана на простору: Крк Килисе–Једрене–Бабаески са задатком да дејствује против бугарске војске. Под командом армије била је и посада Једрена, командант Шукри-паша, укупно око 60.000 људи. Западна армија, командант Али Риза паша, била је састављена од раздвојених група које су имале да дејствују против српске, црногорске и грчке војске; Вардарска армија, командант Цавид-паша, концентрисана је на простору Велес–Штип–Скопље. Од непотпуно мобилисаних дивизија формиран су одреди код Приштине, Новог Пазара и Сијенице, укупно је било око 65–70.000 људи, са задатком дејства против српске војске. Струмски корпус, командант Али Надир паша, јачине око 21.000 људи, са задатком да затвори путеве из долине Струме ка Солуну, Серезу и Ка-

вали. Северноалбанска група, командант Хасан Риза паша, свега 29.000 људи, имао је задатак да заштити Северну Албанију од упада црногорских и српских трупа и да брани Скадар. Јужномакедонска група, командант Хасан Таксим паша, са 27.000 људи, подељена је у два дела са задатком да спречи надирање грчке војске према Солуну односно Епиру. Дивизија код Кирџалија, у долини реке Арде, 10.000 војника, имала је задатак да заштити железничку пругу Димотика–Серез и да одржава везе између Источне армије и Струмског корпуса. Укупно 307.000 људи. Турска је располагала флотом: 3 бојна брода, 2 лаке крстарице, 13 разарача, 13 торпиљарки, 7 бојних бродова и обалних оклопњака слабије вредности као и већи део мањих ратних старих и помоћних бродова³².

*

Операције у Првом балканском рату деле се на два периода: од почетка рата до примирја (4. 12. 1912.) и од примирја до краја рата.

Црна Гора је објавила рат Турској већ 8. октобра 1912. године. Аустроугарска и Русија, да би спречиле сукоб, упутиле су 10. октобра оштру ноту Савезницима, наглашавајући у њој да су код Турске предузеле мере за извршење реформе и да неће дозволити никакве територијалне промене у европској Турској ако дође до рата. Турска је одбила захтеве Савезника, па су јој Србија и Бугарска објавиле рат 17. октобра, у 10 часова пре подне³³, а Грчка 19. октобра 1912. године.

Балкан је постао жариште и свако је од страна јуришао за својим „наследством“. Црногорци наступају према Скадру. Срби ка „Старој Србији“ и долином Вардара. Протеравши слабије турске и шиптарске делове Трећа армија је 22. 10. заузела Приштину. Продирући према Овчем Пољу, где је штаб армије очекивао главни судар са турским снагама, Прва армија разбија турску Вардарску армију код Куманова 23–24. октобра. Не слутећи да је постигнут велики успех, наредног дана, наређено је постепено опрезно надирање. Ни када је Моравска дивизија I позива ушла у небрањено Скопље, 26. октобра, није се имала јасна представа о ситуацији. Тек 28. пошто су трупе Прве армије избиле на Овче Поље и пред Велес, а нису наишле на отпор Турака, постало је јасно да је код Куманова поражена главнина турске Вардарске армије. Али, било је касно; повољна прилика је пропуштена и Турцима је дата могућност да се извуку из додира, реорганизују и преброде кризу. После Кумановске битке Вардарска армија је одступила према Битољу ради његове одбране. По завршеном прикупљању и извиђању турских положаја, Прва армија је 16. 11. отпочела напад на положаје код Битоља. У тродневној бици она је поново потукла Вардарску армију и принудила је на повлачење Моравска II позива заузела је Ресен, Охрид и Дебар, а један њен одред 29. 11. и Елбасан. Остале дивизије Прве армије остале су у рејону

³² Војна енциклопедија 1, стр. 484–486.

³³ ИАП, Ратни Дневник С. Н. Гаричке, рукопис.

Битоља. Операције су прекинуте 4. 12. због закљученог примирја. Са друге стране предузет је поход за излаз на Јадранско море³⁴.

Бугарска војска је 18. 10. отпочела операције, када је њена Друга армија прешла турску границу између Љубимеца и Каваклија и кренула на Једрене. Дотле се турска Источна армија тек прикупљала. Турци су 19. 10. бомбардовали Варну и блокирали бугарску обалу. Посада Једрена имала је задатак да са три дивизије дејствује на десни бок и позадину бугарске Друге армије. Наступање Источне армије отпочело је 22. 10. када је дошло до низа сусретних бојева са бугарским наступајућим колонима код Ериклера, Полоса, Петре и Гечкилија. У сумрак Турци су били сузбијени на целом фронту и принуђени да пређу у одбрану. Продуживши напад, Бугари су 23. 10. разбили турске снаге и принудили их на повлачење које се делимично претворило у бекство. Због непознавања ситуације и неумешности вишег командовања, Бугари нису искористили успех да сасвим разбију Источну армију, већ су се задржали 24. и 25. 10. на линији Крк Килисе–Јенице–пут за Једрене, остављајући Турцима могућност да преброде кризу и да се 26. 10. прикупе на левој обали Карангача.

Док је бугарска Друга армија приступила опсади Једрена 27. 10. Прва и Трећа армија продужиле су убрзо наступање на линији Бабаески–Пинар–Хисар, 28. 10. подишле новим турским положајима, а 29. отпочеле напад. У тродневној бици (29. 10–1. 11.) Бугари су поново потукли и одбацили Источну армију, али и овог пута су пропустили прилику да је енергичним гоњењем потпуно растроје, чиме су јој омогућили да се прикупи за одбрану Цариграда. Уместо гоњења, наређено је бугарским армијама да се утврде на заузетим положајима, а да за Турцима упуте само мање делове за одржавање додира. Источна армија, деморалисана, гладна и захваћена епидемијом колере, одступала је у неред, напуштајући артиљерију и другу опрему. Велика пометња владала је и у Цариграду, који је био пун избеглица, дезертера и трупа које су пристизале из Мале Азије. Да би поправио ситуацију и поред дужности врховног команданта, Назим-паша преузео је команду над Источном армијом, па је с њом посео линију: језеро Теркос–језеро Бијикчекмеце, да ту до-

³⁴Војна енциклопедија, стр. 487–488. Поход Треће армије на Јадранско море отпочео је 31. октобра. У то време већ је отпочела дипломатска активност Великих сила, нарочито Аустроугарске и Италије, које су се одлучно противиле да Србија изађе на Јадранско море, а да Црна Гора заузме Скадар. Због тога је Врховна команда, по налогу владе, наредила Трећој армији да се што пре припреми ради избијања на јадранску обалу како би се Велике силе ставиле пред свршен чин. Због журбе јединице нису биле довољно снабдевене. Недостало је шињела, обуће, шаторских крила и ћебади, а од хране војницима су подељена само по два хлеба, а после првог дана марша дотурен им је још по један. Покрет је почео 9.10. и трајао је 10 дана. Слабо опремљене трупе, праћене кишом и снегом, имале су великих тешкоћа у савладавању планинског земљишта и набујалих планинских река. После неколико дана почела се осећати и глад, јер се на сиромашном планинском терену није могло набавити хране. Дневни маршеви трајали су 15 до 20 часова, због чега је код људства наступило замор и исцрпљеност, а многи су на путу и помрли. Јединице су 18.11. избиле пред Љеш који је бранио један турски пук. Један одред од два батаљона из Дринске II и претходнички батаљон Шумадијско-албанског одреда извршили су напад заједно са једним црногорским одредом и после двочасовне борбе протерали Турке из Љеша. После тога Дринска II је преузела посаду области северно од реке Мати, а Шумадијско-албански одред заузео је Крују, Тирану и Драч и остао као посада тих области; Дринска II и Шумадијско-албански одред обједињени су 24.11. под једну команду, под називом приморске трупе.

чека бугарски напад, а у случају неуспеха повукао би се на исток и организовао нове положаје за одбрану Цариграда.

У ранијим турским контонманима бугарска војска је заражена колером. Слабо организована санитарска служба није могла да збрине и евакуише око 15–20.000 рањених и болесних. У таквом стању су Прва и Трећа армија 13. 11. подишле турским положајима на Четалци. Дотле су Турци успели да организују и утврде нове положаје и да привуку све расположиве снаге. Одељење авиона, формирано у почетку рата у Цариграду, вршило је извиђање бугарског распореда. На фронт је упућен и велики број хоџа ради распиривања верског фанатизма код поколебаних трупа. У таквој ситуацији бугарски напад имао је врло мало изгледа на успех пре него што јединице буду попуњене, снабдевене и уређена позадина. Напад на Чаталцу извршен је већ 17. и 18. 11. али је одбијен са врло великим губицима. Само Трећа армија имала је 40–50% погинулих, рањених и болесних, па је на тражење Бугара 4. 12. закључено примирје, јер је и турска војска била у врло тешком положају.

За то време су бугарска Друга и српска Друга армија држале Једрене под опсадом, а на македонском војишту после Кумановске битке је 7. рилска дивизија (раније у саставу српске Друге армије) кренула са једном бригадом према Штипу, а главнином низ Струму. Када је због надирања грчке војске турски Струмски корпус рокиран према Солуну, 7. дивизија је продужила долином Струме и 3. 11. без отпора заузела Петрич и Рупелску клисуру, одакле је наставила према Серезу и Солуну. Њена 2. бригада са српским 14. пуком I позива заузела је Струмицу 4. 11; пук је остао, а бригада је преко Дојрана продужила за Солун.³⁵

У Грчкој су операције отпочеле једновремено у Тесалији и Епиру. Тесалијска армија прешла је границу 18. 10. у две колоне, десном преко Мелунског превоја, а левом долином Ксеријаса. Први циљ је био да се овлада планинским граничним превојима и очисти тесалијско-македонска граница, а потом продуже операције ка Солуну.

*

Бугарска историографија на овај период гледа као на велико размимоилажење између војних успеха, који су слављени широм државе, и на дипломатску пасивност, која није могла да прати војне успехе. Мора се с резервом узети у обзир и лицитирање броја војника, јер свака армија тврди за себе да је дала сразмерно броју становника више од других. Од почетка „сто дана“ балканског јединства³⁶ па до почетка примирја Бугарска је сматрала да је она понела највећи терет рата. Бугарски војник је својом крвљу платио дилетантске експерименте бугарске дипломатије. Сматрају да је бугарска армија остваривала најтежи, највећи и најкрвавији тактички задатак из савезничког плана, а бугарска диплома-

³⁵ Исто, стр. 488–489.

³⁶ Историја Бугарске, стр. 284.

тија и команда армије нису учиниле довољан напор да извојеване победе политички осигурају за будућност. У Београду се нису журили да испуне територијалне клаузуле из српско-бугарског споразума о подели Македоније, а грчке војноуправне власти су заузеле већи део Егејске Македоније. Тутањ топова се привремено утишао 4. 12. 1912. и до тог тренутка је за крв, жртве, страдања и напоре било оправдања.

Непрецизан Уговор, мешање Великих сила у балканске прилике, и у српским круговима подстакли су на своје тумачење догађаја у току рата. Оно што прво пада у очи јесте да се још на самом почетку рата, бугарски министар финансија г. Тодоров већ нашао у Нишу са председником српске владе и тражио српску оружану помоћ, а извесно и новац и муницију са војничком опремом. То је било 23. октобра 1912. године, дакле тек неколико дана по објави рата³⁷. Војном конвенцијом предвиђено је да ће турска војска у Македонији бити потпомогнута са 50–60.000 Арнаута и да српска и грчка војска неће моћи сама да победи. Зато је Бугарска обећала да ће издвојити од своје многобројне војске и помоћи Србе и Грке бар са 100.000 војника. Место да они даду помоћ, они су је тражили од Србије. Српски владајући кругови овакав потез бугарске владе тумачили су да је повучен са намером, која ће имати далекосежне последице. Наиме, да је то тражење помоћи дошло после извесног ратовања, после каквог слома бугарске војске, па да се и разуме и одобри; али тога није било. Напротив. Још српска војска није свршила ни онако славну извојевану битку код Куманова, а Бугари су тражили помоћ од Срба. Српска страна сматра да су два разлога за тако нешто. Прво је што су хтели да онемогуће армији генерала Степановића да прва заузме Солун. Друго, што су хтели да отежају уопште српске операције, како би их стале скупље. Када су Бугари тражили српску помоћ, још се није ни знало како стоји са војскама на нашем западном војишту.

*

Примирије између Турске и Савезника (сем Грчке) ступило је на снагу 4. децембра изјутра. Предвиђало се да војске зараћених држава остану на својим положајима, а да се опседнуте тврђаве (Једрене, Скадар и Јањина) не могу снабдевати споља. Преговори за закључење мира отпочели су затим у Лондону 13. децембра 1912. године.

Савезнички делегати захтевали су од Турске да уступи све земље западно од линије Родосто–Мидија и сва острва у Егејском мору са Критом. Турци на то нису пристали и нудили су само аутономију Македоније и Албаније, па су због тога прекинути преговори.

Преговори су вођени под утицајем Великих сила. Изненађене великим и брзим успесима Савезника, Велике силе биле су принуђене да у основи признају њихова територијална освајања, али су настојале да притом сачувају своје империјалистичке интересе. Још 4. децембра је

³⁷ М.Р.С., *Срби и Бугари*, стр. 102–105.

Конференција амбасадора Великих сила одлучила да се образује аутономна Албанија под гаранцијом и контролом Великих сила, која је у очима Аустроугарске и Италије требало да постане подручје њихове експанзије. По савету Великих сила, Порта је 22. јануара 1913. године прихватила савезничке захтеве, али идућег дана група официра младотурака, извршила је државни удар и оборила владу. Младотурци су се одлучно противили да се Савезницима уступе Једрене и Егејска острва. Због тога су Савезници 29. јануара 1913. године објавили прекид примирја, а 3. фебруара непријатељства су поново почела.³⁸ Рат се наставља до освајања Једрена.

Међутим, одмах после ове прве балканске конференције у Лондону и после првог бугарског испада у тражењу Дебра и заједничке границе са Албанијом, Никола Пашић је једном нотом од 19. јануара 1913. године тражио у Софији ревизију српско-бугарског уговора и свих његових конвенција. На томе захтеву су засновани сви остали догађаји.³⁹

Једрене су заузеле обе савезничке војске: српска и бугарска које су показале необичну храброст и издржљивост. Турци су имали око 60.000 људи, према 70.000 бугарских и српских. Напад је отпочео 25. а већ 26. 3. Шукри-паша је био принуђен да преда Једрене. Том приликом заробљено је 12 паша, 1000 официра, 38.500 војника и веће количине ратног материјала.⁴⁰ Турци су предложили примирје, које је закључено 16. 4. 1913. године, с тим да одмах отпочну мировни преговори. Турска је коначно била принуђена да 30. 5. 1913. године потпише мировни уговор у Лондону, по коме се одрекла свих територија западно од линије Енос–Мидија у корист Савезника, с тим што се имала створити албанска држава, чије су се границе имале накнадно одредити.

Обе савезничке војске добиле су зато највиша признања, а краљеви и владе једних и других савезника, добили су много честитки из целе Европе.

*

Након победоносног похода и освајања Једрена у Првом балканском рату 1913. године, српска војска требало је да се врати у Србију. У том повратку били су изложени дејству заразних болести. Колера, тифус, богиње, маларија, дизентерија, и др. вребале су их на сваком кораку. У повратку је требало прихватити све српске војнике са једренског ратишта и то управо у Пироту као првој прихватној станици на српској територији и извршити потпуну дезинфекцију тела, рубља, одеће и све опреме коју су са собом носили, прихватити рањене и оболеле, задржати их у резервним војним пиротским болницама, па их прездравеле и

³⁸ *Војна енциклопедија*, стр. 490.

³⁹ Ђурђе Јелонић, *Никола П. Пашић и српско-бугарски спор 1913*, Политика, бр.6232. од 31.августа 1925.

⁴⁰ *Војна енциклопедија*, стр. 490–491.

опорављене отпремити у унутрашњост Србије. Током рата војска је била смештена, у згради Гимназије и у официрском дому. Гимназија је најпре служила за становање војника, а школска година није могла да отпочне 1. септембра јер је зграда предата станичном лекару за привремену војну болницу.⁴¹ Привремене болнице биле су снабдевене са 200 постеља. Међутим, доласком ратника са једренског ратишта морало се отворити и заразно одељење и на тај начин изоловати заразни од здравих. Врховна команда српске војске није имала новаца за реализацију пројекта подизања Завода за дезинфекцију у Пироту са свим пратећим објектима и технологијом. Тада је прискочио у помоћ Главни одбор Српског друштва Црвеног крста, који је на молбу министра војске Мил. Божановића од 10. фебруара 1913. године купио за 150.000 динара из Немачке 10 комада декерових барака са по 24 кревета и подигао у Пироту Завод за дезинфекцију са великим купатилом за чишћење и лечење војника при повратку са једренског ратишта у отаџбину. Било је то једно, једино модерно купатило у српској војсци израђено с више тушевских решетки и великим апаратима за дезификовање одела и рубља, подигнуто при пиротској окружној војној болници у двама бетонираним баракама, подешеним за одливање воде за време купања. У њему се истовремено са дезификовањем ствари могло окупати најмање 400 војника дневно. Завод, као својина Српског друштва Црвеног крста стављен на употребу војног санитета српске војске, сјајно је послужио армији од преко 8 000 војника пристиглих са једренског ратишта. Тако су заштићени војници и рањеници од могућих зараза и преношења истих у унутрашњост Србије.⁴² Друштво Црвеног крста је интензивно, током јесени 1912. године, радило на прикупљању добровољних прилога који ће се употребити за негу и превијање рањеника, и упутило молбу да све добре Српкиње које су имале времена приступе као добровољне болничарке.⁴³ На позиве Црвеног крста одазвали се многи грађани са својим прилозима у роби и новцу, укупно је прикупљено 2.653,06 динара у сребру, а 20 Пироћанки за добровољне болничарке.⁴⁴

Међутим, мере заштите предузимане су за војнике, а становништво је захватила нова велика невоља. Велики број војника, рањених, оболелих, по повратку са Једрена, пре него што би прошли кроз транзитно-карантинску станицу у Пироту, становништво је дочекивало на улазу у град. Сусрети су били са пуно емоција, грљења и љубљења, наших победника, а притом и праћени низом понуда у храни и пићу. У таквим околностима, када је град био препун војника, улице ископане и пуне баруштина, нечистоћа се настанила, а болет завладала. Поред заразних болести (тифус, шарлах, дизентерија и маларија), пиротско становништво је оболело и од колере, која је убрзо добила размере епидемије. Пирот ће

⁴¹ Илија Николић, *Пирот и срез нишавски 1894–1918*, грађа, књ. III, Пирот, 1982, стр. 1013–1014. (У даљем тексту: *Пирот и срез нишавски*, књ. III).

⁴² *У служби хуманости, 120 година Црвеног Крста Пирота 1878–1998*, Пирот, 1998, стр. 27

⁴³ И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, књ. III, стр. 1014, 1018.

⁴⁴ *Исто*, стр. 1053–1056.

у том погледу достићи врхунац! Поред раније нечистоће и неуређености које су биле само згодан терен за ширење заразних болести, сада су само широм отворена врата колери. И она је отпочела своје дејство.⁴⁵

Међу грађанима је завладала паника. Људи су масовно побољевали и умирали. Данима ће црквена звона објављивати сталне жртве колере. Дневно је умирало по 20 лица. Општинска власт није била у стању да спречи ширење епидемије. Замерало се властима што нису набавили посебна кола за превоз умрлих. Сахране су вршене по традиционалним обичајима за ове крајеве, целоноћно бдење, љубљење покојника, опела у цркви итд. Касније ће се одредити и посебно место за сахрањивање, тј. спаљивање умрлих, затим ће општина набавити одређену количину креча и делити становништву, а сваког дана ће добошар подсећати грађане на одржавање чистоће.⁴⁶ Посебне евиденције о последицама епидемије колере нема, али Радничке новине наводе како је евидентирано да је у Пироту оболело 60-так људи и да је њих 40-так већ било умрло. Међутим, њихов број био је знатно већи, јер су многи укућани, видевши како се са оболелима поступа (спаљивање леша), крили од санитетских власти да има оболелих у њиховим домовима.⁴⁷

*

Владајући кругови у Софији, на догађаје око Једрена и после његовог пада, били су понети претераном славом те нису могли да сагледају надолазеће догађаје.

Вест да се предало Једрене стигла је у Европу 26. марта 1913. године. Победа Бугара је дефинитивно прекинула било какве планове о даљем отпору. Балкански рат је окончан.

Колективном нотом, од 21. априла 1913. године, којом су се савезници обратили Великим силама, уз захвалност на подршци, упућени су и захтеви који они имају према Турској страни. У ноти се наводи да ће линија Енос–Мидија бити узета као база за преговоре, а не као коначна линија (граница); да Турска мора да напусти сва острва у Егејском мору; да се објаве од стране Великих сила пројектоване границе северно и североисточно разграничење са Албанијом, а да границе на југоистоку буду објављене када буду и договорене. На крају Савезници упућују молбу Великим силама да буду благодотворни и да се држе принципа ратног обештећења и да се приме те посредничке улоге у преговорима о миру.⁴⁸

Споразумом у Лондону 30. маја 1913. године, потврђено је оно што је било добијено оружјем, правац Мидија–Енос је постао демаркациона линија симболичног османског присуства на европском континенту. То је био крај онога што ће, нажалост, касније бити названо Првим балканским ратом.

⁴⁵ Исто, стр. 1036–1037.

⁴⁶ Исто, стр. 1039–1041.

⁴⁷ Исто, стр. 1042–1043.; У служби хуманости, стр. 28.

⁴⁸ Историја на българите в документи, стр. 169. ВБДБД, Т.1, с.496.

Заједничка победа савезника успела је да спасе велики део поробљеног становништва, које је било под једним од најгорих облика угњетавања на планети. Створена је независна албанска држава. Бугарски спољнотрговински продор био је обезбеђен изласком на Егејско море. Ширење Бугарске у правцу мореуза увећало је њен стратешки значај у европским размерама.

Турска команда је без борбе предала Солун Грчкој, истог дана када је и бугарска војска стигла у његову непосредну близину. Српска војска је успела да заузме долину Вардара. Иако су савезници потписали Лондонски мировни споразум, остало је доста неразјашњених питања у вези с поделом ослобођених територија, како око тумачења претходних договора, тако и око изјашњавања локалног становништва.

*

Захвалност српској војсци на томе што су славно и јуначки могли своје савезнике, упутио је и сам цар Фердинанд, као и председник владе. Признања су упућивана нашој војсци и од стране самих бугарских генерала и од остале европске јавности. Командант целе војске око опсаде Једрена, генерал Иванов, иако зловољан што је Шукри паша са штабом заробљен од српске, а не бугарске војске, ипак није могао ускратити дужну захвалност на јунаштву српске војске која је зато одликована од бугарскога краља орденима за храброст. А горди генерал Ратко Димитријев, кога Бугари зову „Наполеончето“, изјављује и ово о српској помоћи: „...Кад говоримо о Једрену, не могу а да не приметим, да је српска војска показала исту славу какву и наша. Ја сматрам ту чињеницу особито меродавном, и она може да послужи као изванредна и дирљива илустрација јединства, које постоји између наше војске и савезничке српске. Међу зидинама Једрена лила се подједнако и бугарска и српска крв. Савезничка војска као један човек изашла је противу заједничкога непријатеља, задахнута једним мислима. То херојско братство сведочи о чврстини Балканскога савеза и уништава све што се прича о тобожњим озбиљним размирицама међу савезницима. Нека све што се догодило у Једрену заглуши дерђаву шовиниста и нека сви разумеју да смо ми своји људи и да ми умемо да се споразумемо. Балкански савез није закључен само за један дан. У њему су обилни задаци и он ће се показати од особене важности после свршетка рата, када се сврши коначна подела онога, што смо задобили крвљу.“⁴⁹

И гласови из савезничке Грчке нису изостали. Из масе похвала, издваја се један чланак из Атине, од чувеног грчког новинара, Ант. Спилиотопулоса: „...Победа на Једрену, по признању свију страних дописника, била је потпуно српска победа. Српска артиљерија чинила је чудеса у свима нападима на град. Српска пешадија храбро се борила и с мушком одважношћу стајала на предстражама силне опсађене војске, а

⁴⁹ М.Р.С., *Срби и Бугари*, стр. 118–120.

коњица српска, та чудесна коњица, која је и у Македонији, под кнезом Арсеном, свуда била присутна, свуда учествовала, била је прва која је ушла у Једрене. Сами Турци, видећи да се бију са Србима, и да су успеси српски, хтели су и да преговарају са Србима о предаји града. И у тој прилици још једанпут се показао витешки карактер Срба, који је одиста већ за причу, јер они, упркос својим победама, нису хтели да увреде честољубље оних уз које и за чији рачун су се борили, него су одбили предлог опсађених и упутили их на бугарскога генерала Иванова, који је био главни командант опсадне војске!“

Све то, у вези са великим победама што су их српске војске задобиле на Куманову и свуда по Македонији и по Албанији, чини од Србије државу војничке вредности првога реда и превазилази чак и највећа очекивања најбољих пријатеља Србије. И заиста, у европској штампи до тада се писало само о бугарској војсци, прецењивана је сама њена вредност и држало се да српска и грчка војска не заслужују да се о њима говори. За Србију се уопште говорило да је држава друге или треће вредности на Балкану. Међутим, догађаји уништише та врло распрострањена мишљења и показаше да се Србија из 1912. и 1913. врло много разликује од Србије из 1885. године.⁵⁰

*

Успехе балканских држава и пораз Турске велике силе су различито примиле. Централне силе биле су непријатно изненађене, јер су предвиђале брзу победу Турске. Антанти је одговарао пораз Турске, а у руском радовању било је зебње — Бугари би могли заузети Цариград.

Крајем марта 1913. године, опасност по Цариград и мореузе заиста је постала реална, после заузимања једренске тврђаве од стране бугарско-српских снага. Питање Цариграда постаје главна тема међу великим силама. Бугаре у Цариграду или под њим никако није желела ни Енглеска, па је 3. априла предложила да у мореузе уђе међународна флота, под изговором да се заштите амбасаде и држављани великих сила у случају слома Турске. Руска влада била је спремна да пошаље у Босфор своју црноморску флоту, наводно у циљу заштите хришћана. Француска пак, није хтела Русију у мореузима, те је предложила колективну поморску демонстрацију. Аустроугарска и Немачка отворено су ставиле до знања Бугарској да немају ништа против тога да Бугарска уђе у Цариград, чиме су хтеле да доведу у сукоб Бугарску и Русију. Излаз из ове ситуације руска влада је потражила у наговарању бугарске владе да одустане од даљих напада и да закључи примирје. Заузврат, обећала је Бугарској помоћ у предстојећем цењкању око поделе Македоније⁵¹. Најзад, 5. априла Велике силе су обећале Бугарској за границу према Турској линију Енос–Мидија, што је она прихватила.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 59.

Неповерење у Балкански савез било је толико код Великих сила, да је њихова брза победа над Турском изненадила све релевантне чиниоце у Европи. Њихова неспремност да реагују на новонасталу ситуацију, огледала се у њиховој пасивности током трајања сукоба. Све европске силе биле су принуђене да као неми посматрачи прате разбијање Османског царства. Иако су се све залагале за очувања статуса кво на Балкану, сада су морале да поново дефинишу своје циљеве и приоритете. Политичка карта на Балкану била је потпуно промењена што ће утицати на промену односа снага и потпуну промену балканских прилика. У таквој ситуацији, Беч је осетио да је директно погођен распадом Турске на Балкану, и да је Монархија следећа на удару. Опасност је била сама по себи, што Монархија није имала утицаја на догађаје на Балкану. За државу која претендује да постане хегемон на Балкану, пасивност јој нимало не даје на ауторитету. Сада као противника за хегемонију над Балканом, нема само Србију, већ читав један савез балканских држава, који је опијен славом победе. Српска војска више није неки занемарујући чинилац, високи морал код становништва, висок ниво националне свести, све то је подигло углед Србије код југословенског покрета и допринео зближавању Срба и Хрвата. У Бечу се развила идеја о српским тежњама за стварањем великосрпске, односно југословенске државе—да српски набујали патриотизам тежи уједињењу свих Срба. Остварење великосрпске идеје, по мишљењу Беча, било је једино могуће остварити на рачун Монархије. Таква Србија била је „кост у грлу“ владајућих кругова у Бечу, ситуација настала поразом Турске оцењена је као „трагична“, што је водило обнови планова о уништењу Србије.⁵² Како би се предупредиле велике последице бечке пасивности, добри познаваоци прилика говорили су да Балкански савез неће дуго трајати и да треба интезивно радити на његовом разбијању. У том циљу, Монархија је искористила свој утицај на Конференцији у Лондону, за настанак албанске државе како би себи обезбедила стратешку позицију са које ће пратити даљи развој догађаја на Балкану. Беч се представио као заштитник албанског народа, па је штитећи сопствене интересе на Балкану, инсистирао на ставу да Србију не треба пустити да изађе на Јадран. Аустроугарска је успела да ултиматумом и блокадом јадранске обале онемогући српске и црногорске планове. Избачена из северне Албаније, Србија је настојала да се са Бугарима споразуме око надокнаде у североисточној Македонији. Због територијалних неспоразума је дошло до оружаног чаркања између бугарске и грчке војске у Тракији, што је омогућило стварање савеза Србије и Грчке 1. јуна 1913. године.

Немачка је знала да ако се и она умеша, балканску кризу може претворити у општи европски рат. То није било тренутно у њеном интересу, поготову што је веровала да балканске савезнике може да привуче на своју страну. Цар Вилхелм II Балкански савез је сматрао браном која

⁵² Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918, кратка историја*, Београд, 2014, стр. 63–67. (У даљем тексту: *Србија у Великом рату 1914–1918*).

ће спречити ширење панславизма на Балкану. Такву стабилну политику на Балкану подржали су и немачки привредни кругови, спремни да на том простору пласирају своју робу, капитал и технологију. Тек после Првог балканског рата, Немачка је покушала да на нов начин гледа новонастале догађаје. Исход Првог балканског рата посредно је утицао на коначну одлуку Немачке да закорачи у рат. Слом Турске и најава Велике Британије да неће пасивно посматрати сукоб Немачке и Француске, уколико до њега дође, говорили су Берлину да је Лондон постојан у ставу да на европском тлу не допусти појаву надмоћне политичке, војне и економске силе. Таква политика стављала је Вилхелма II пред дилему—или се одрећи циља о Немачкој као држави која се налази на челу „Уједињених држава Европе“, или појачати и убрзати напоре на наоружавању и оспособљавању војске за рат. Изабран је други пут, а одлука је донета 8. децембра 1912. године на састанку „ратног савета“.

ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

По протеривању Турака из Македоније у току Првог балканског рата, Србија, Бугарска и Грчка настојале су да заузете области задрже у својој власти. Између Србије и Бугарске то питање је решено Тајним додатком уз Уговор о пријатељству и савезу, а између Бугарске и Грчке остало је отворено. О правима македонског народа није се водило рачуна, мада је и он узео активно учешће у рату. Већи број македонских одреда и одељења отежавао је мобилизацију и концентрацију турске војске и уносио неред у њену позадину, а било је и група које су се бориле у саставу српске и бугарске војске. У току рата против Турске постојеће супротности дошле су до јачег изражаја, нарочито између Србије и Бугарске. Прилика да се остваре хегемонистичке амбиције, као и тежње великих сила према Балкану, довеле су до стварања, али и до распада Балканског савеза.

Државе победнице у Првом балканском рату, упорно су радиле да свака за себе присаједини Македонију. За територију која је означена као спорна зона, између Шар-планине, Родопа, Егејског мора и Охридског језера, речено је да се може огранизовати као аутономна област или поделити међу савезницима. Аутономија Македоније унета је у Уговор ради обмане македонског народа, а нарочито македонске емиграције у Бугарској. У ствари, ни српска ни бугарска влада нису намеравале да дају аутономију македонском народу—чију националност нису признавале.⁵³ Када су се увериле да је то у датим историјским условима немогуће, споразумеле су се о њеној подели. Споразумом је договорено да ће руски цар „који ће бити умољен“ решити арбитражом ово питање. Руска арбитража је сведена на пуку формалност — да, уколико дође до спора у повлачењу граничне линије „у горе поменутиим границама“, повуче

⁵³ С. Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књ. I, стр. 83.

граничну линију која „најбоље одговара интересима обе уговорене стране“. Формулација „у горе поменути границама“ је неодређена и даје могућност за различита тумачења. Тајни додатак⁵⁴ српско-бугарском уговору прецизно и дефинитивно је одредио српске и бугарске границе у Македонији и зато нема ниједне речи о спорној зони, јер ништа није остало неразграничено.

Русија се прихватила улоге арбитра зато што је сматрала да ће то ојачати њен политички утицај на Балкану и омогућити јој да Балкански савез стави под своју контролу, што би, у предстојећем ратном сукобу, обезбедило појаву још једног балканског фронта против аустро-немачког блока, упоредо са француским на западу и руским на истоку, као и опште повећање војних ресурса Антанте. Владајући кругови у балканским земљама били су неспособни да превазиђу своје уске сепаристичке циљеве и да се, уједињавањем политичких, војних, економских и културних снага Балкана, потпуно ослободе туторства Европе и доследно спроведу у живот девизу „Балкан балканским народима“. Па ипак, Балкански савез, ма колико му основа била уска и једнострана, даће за кратко време свога постојања крупне историјске резултате.

Ревидирање српско-бугарског уговора почело је непосредно после његовог закључења, јер се потписивањем уговора о савезу ни српски ни бугарски владајући кругови нису одрекли права на целу Македонију, већ су рачунали да ће, после победоносног рата против Турске, наћи начина да македонско питање реше у своју корист мимо и против уговорених обавеза⁵⁵.

И тек што су поздравни телеграми између београдског и софијског двора измењени, непријатељства између Срба и Бугара, у почетку потмула и прикривена, избила су јавно, чак и у штампи обеју земаља. Састанак г. Пашића и г. Гешова, председника влада, није довео ни до каквог попуштања и одмах после потписа уговора у Лондону, бугарске трупе, које су некорисно стајале на Чаталци и Булаиру, бачене су у Македонију и на српску границу.⁵⁶

Министар војни, генерал Милош Божановић, објаснио је у Народној скупштини веома практично који су то аргументи који иду у прилог српској влади да захтева ревизију Уговора. Према његовом казивању, све је потекло од тога што су Бугари хтели да добију јако залеђе и добили су га. Цела армија генерала Степановића, састављена од 738 официра и чиновника, са 46.119 подофицира и војника са артиљеријом свега 47.868 људи, послата им је, поред неких српских пукова, које су већ имали. У даљем тексту говора он подвлачи неколико битних чинилаца. Прво сматра да српска војска никако не би толико искрвавила и имала толике губитке у својим борбама, да је уз њу била војска Степе

⁵⁴ Види: Прилог бр.2, Члан 2.

⁵⁵ С. Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књ.1, стр. 98–100.

⁵⁶ *Српско–Бугарски рат 1913. године*, Ратник–месечни војни лист, свеска IV, година XL, април 1924, стр. 66–67. (У даљем тексту: Ратник, *Српско–Бугарски рат 1913. године*).

Степановића. Даље сматра да када се узме да су Бугари били дужни дати, по уговору, Србији 100.000 војника, а нису; и оно што су Срби њима дали, а нису по уговору морали, онда излази да је српска помоћ Бугарској изнела, у најмању руку, 150.000 војника. А то скоро је толико колико половина целокупне њихове војске. И на крају, када је дошло до преговора о миру, Бугарска није заузела Једрене, а тражи га. Срби и сви други слажу се с тражењем и веле да неће пристати на мир и помагаће Бугаре, док се год Једрене не заузме. Иако је овакав поступак био на штету свих других, ипак је честит и савезнички. У наставку свога говора министар војни напомиње и то да се за све време бављења пред Једреном наша војска издржавала о трошку српске државе. Говори о нашој војсци која се борила за туђе циљеве, а као да се борила за своје сопствене. То поткрепљује чињеницама да су обе наше дивизије (Дунавска II позива и Тимочка I позива) извршиле свој задатак са највећом енергијом и примерном храброшћу. Да су оне свој задатак славно извршиле, види се и по томе, што се само нашим трупама предало на 17.000 турских војника са 300 официра. Један доказ да су наше трупе доиста свој задатак славно извршиле јесте и у томе што је генерал Иванов (главни командант опсаде), упутио по паду Једрена, генералу г. Степановићу, генералштабног мајора Шкајинова, који му је, под ешарпом, у име генерала Иванова, честитао на успеху и благодарио на јуначком и енергичном раду српске војске, која је омогућила и олакшала пробијање и освајање источног сектора.

Једна од неспорних чињеница, а уједно и веома битна за славу наше војске је и та што се Шукри-паша предао нашој војсци и то XX пуку Тимочке дивизије, који га је доцније упутио главном команданту, генералу Иванову.

Господин министар осврнуо се и на само страдање наше војске, па вели да је укупан губитак у армији генерала г. Степановића под Једреном износио: погинулих 453, а рањених 1917, умрло од рана 26, умрло од разних болести 608, болесних је било 19.327.⁵⁷

Остварење српско-бугарског уговора, на чему је инсистирала Бугарска, насупрот Србији која је тражила његову ревизију, створило је врло сложена политичку ситуацију и претило ратом, који би био смрт Балканском савезу и премоћи Русије на Балканском полуострву. Питање ревизије уговора постало је чворна тачка балканске политике заинтересованих великих сила. Централне силе подупирале су Бугарску у питању Цариграда и хушкале је против Србије, радећи на тај начин на разбијању савеза, док је Русија чинила напоре да измири интересе Србије и Бугарске. У телеграму од 28. априла 1913. године, упућеном посланику у Софији (који је послао министар спољних послова Русије Сазонов) у вези са бугарско-српским спором, између осталог пише да се српска страна у својим појашњењима не одриче својих обавеза према уговору, већ

⁵⁷ М.Р.С., *Срби и Бугари*, стр. 113–115. Из говора министра војног генерала Милоша Божановића у Народној скупштини 28. маја 1913. године, поводом ревизије уговора са Бугарском.

да се питање своди на тумачење тог договора. Српска страна сматра да се тумачење уговора мора погледати, не само у делу који се односи на разграничење, већ у целом свом обиму, тј. сва узајамна задужење обеју страна и колико су она до краја испуњена. Међутим, у делу телеграма где министар Сазонов објашњава да Срби морају да поштују прихваћене договоре, али да руска страна не може да иде против њихове аргументације и да стане на страну Бугарске, министар износи веома интересантну тврдњу. Наиме он тврди да су зато криви сами Бугари, и да ће они сами то и разумети, с обзиром на то да су хтели да плате Србима у новцу за помоћ коју су им они дали за опсаду Једрена.⁵⁸ Овај телеграм нам открива ову веома битну чињеницу. Овим је свима било јасно да бугарска страна признаје српској страни да је радила ван уговорних обавеза и да је за то требало да буде обештећена. Сукоб је у ствари настао у одабиру начина обештећења. Бугарска је то хтела да плати новцем, а Србија је хтела да узме само оно што је својом крвљу освојила.

Србија је, дакле, имала пуно право на ревизију уговора и она је своје захтеве темељила на следећим разлозима:⁵⁹

1. Бугарска није послала уговором предвиђени контингент трупа на вардарско бојиште, па је Србија сама поднела све жртве на овом бојишту;

2. Србија је, покоравалући се одлуци великих сила, напустила јадранско приморје, и на тај начин жртвовала своју неспорну зону, да би сачувала себе и Бугарску од једног рата који је претио да поништи све њене успехе;

3. Србија је, на молбу бугарске владе, послала преко 50.000 војника с тешком артиљеријом на марички фронт, иако то по уговору није било предвиђено;

4. После извршења ратног задатка, Србија више од три месеца стоји са свом својом војском на страни Бугарске, помажући јој да добије Једрене и територије на које она није претендовала приликом склапања уговора.

Ревизија српско-бугарског уговора била је у ствари проузрокувана реалном опасношћу да Бугарска постане хегемон на Балкану, заокруживши Србију са истока и југа и одвојивши је од Грчке и Егејског мора, у околностима када је одбачена од Јадранског мора инсистирањем Аустроугарске.

Губитком Јадранског приморја и стварањем Албаније, знатно је умањена територија коју Србија добија. Тиме је равнотежа, која је и главни услов за мирно и правилно развијање односа суседних балканских држава, поремећена у толикој мери да Бугарска добија хегемонију над свим балканским државама. С обзиром на овакав став Србија не мо-

⁵⁸ *История на българите в документи*, стр. 169–170. Телеграм от министъра на външните работи на Русия Сазонов до посланика в София относно Българо–Сръбския спор, Петербург, 15/28. април 1913.

⁵⁹ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 60.

же допустити Бугарској да са својом територијом дође до граница будуће Албаније. Србија мора имати заједничку границу с Грчком на десној обали Вардара. Бугарској ће Србија уступити сву ону територију која лежи на левој обали Вардара, од ушћа Брегалнице до испод Ђевђелије, где српска и грчка граница обавезно треба да се додирују. Овако је Пашић у писму од 24. маја истицао суштинску неопходност ревизије уговора руском министру иностраних послова, Сезанову, као што је и 28. маја нагласио у свом експозеу у Народној скупштини о спору са Бугарском.⁶⁰ У свом говору Пашић напомиње да је Уговор измењен уочи и у току рата. Најпре је сам Уговор предвиђао да у рату учествују две, а не четири балканске државе. До промена у Уговору дошло је отуда што бугарска страна није могла да испуни своје уговорене обавезе, и зато што су се Велике силе умешале и спречиле извршење оних одредби, које су уговором биле предвиђене, а које су за Србију од највеће важности. Пашић у свом експозеу на крају подвлачи са Србија не тражи измене уговора, већ само да се измене настале током рата доведу у склад са осталим обавезама, како би уговор о савезу и даље остао на снази.

Српска влада је јасно увидела великобугарску концепцију, да се борба с бугарске стране води за целу Македонију, за превласт на Балканском полуострву. Српска влада је заједничку границу са Грчком сматрала за виталну економску жилу, без које Србија не би била независна држава. На тим ставовима, Пашић је веома чврсто стајао, да му никаква претња није реметила стабилност. Када је Русија упозоравала Србију да ће изгубити симпатије Европе уколико буде инсистирала на ревизији уговора, Пашић је одговорио да српска влада неће допустити да се Бугарска пружи између Србије и Грчке и дође у додир с Албанијом „макар изгубила симпатије целог света“ и да ће радије пропасти него допустити да буде са свих страна окружена непријатељским државама.⁶¹ Схватајући дубину кризе односа са Бугарском, Пашић је 13. априла обавестио Р. Путника, начелника Врховне команде, о скоро непријатељским односима с њом и сугерисао му да распореди војску за случај напада.

Заједничка опасност удружила је Србе и Грке, те су закључили месеца маја у Солуну конвенцију, по којој су имали да изврше концентрацију својих снага у случају прекида односа са њиховим дојучерашњим савезницима. Заузеће Солуна у првом периоду рата отворило је већ постојећу заостреност између Бугара и Грка, а одмах по паду Једрена већи део опсадне бугарске војске, уместо да се врати на Чаталцу, упућен је к Серезу према грчкој војсци. Када је у Лондону потписан мировни уговор са Турском, супротности три балканске краљевине испољиле су се још оштрије. У то време Савезници су држали оне територије које су у току рата освојили од Турске: Бугарска Тракију до линије Енос-Мидија и источну Македонију; Грчка јужну Македонију са Солуном и део Епира; Србија централну и западну Македонију, Санцак, Косово и Ме-

⁶⁰ Види: Прилог бр. 4, Говор Николе Пашића у Народној скупштини.

⁶¹ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 60.

тохију, а Црна Гора део Санцака и Метохије. Између српских и бугарских трупа у Македонији, још за време рата повучена је привремена демаркациона линија: Патарица–Рујан–гребен–Осоговске планине–Злетовска река–Брегалница до ушћа Криве Лакавице–гребен Плавуша–Дојранско језеро. На ову линију је Бугарска 16. 5. отпочела пребацивати своје трупе из Тракије да их концентрише против Србије где су се већ од раније налазиле српске снаге. Истовремено, груписала је и снаге према Грчкој. Због тога је 1.6.1913. године између Србије и Грчке закључен Уговор о пријатељству и одбрамбеном савезу против Бугарске којим је упоредо решено и питање њихових међусобних граница у Македонији, а Србија је уз то добила право слободног коришћења пристаништа у Солуну у трајању од 50 година. Истог дана потписана је и Војна конвенција којом су регулисане међусобне војне обавезе и сарадња у случају напада Бугарске или неке друге државе. Србија и Грчка покушале су да укључе у савез и Румунију, јер је и она имала територијалне захтеве у Добруци од проширене Бугарске. Румунија није ступила у савез, али је нотом упућеном 10. 6. Великим силама изјавила да неће остати неутрална у случају ратног сукоба између Савезника.

Настојећи да измири српско-бугарску супротност, руска влада је предложила да у Петроград дођу балкански, савезнички представници и прихвате руску арбитражу. Иако су у први мах обе владе дале негативан одговор, руски предлог није скинут са дневног реда. Сезоновљева оштра критика бугарског посланика у Петрограду, поводом опозивања бугарског посланика из Београда учинила је да Данев, председник бугарске владе, чини кораке за приближавање Русији и њеном предлогу, док су му опозицију представљали краљ и део генералитета. У међувремену, и код српске владе је сазрело мишљење да се иде на састанак и поред критике опозиције и војних кругова. У моменту када је српска Народна скупштина најзад одобрила владин предлог да се иде на арбитражу у Петроград, стигао је телеграм од српске Врховне команде да је у зору 30. јуна Бугарска напала војску дуж целе демаркационе линије. Тако је почео Други балкански рат, у тренутку када је конференција под руководством Русије, имала реалне шансе да мирним путем реши спорне тачке и очува Балкански савез.

*

Непопустљивост бугарске и српске стране, неминовно је водила у рат. Разумљива усхићеност која је завладала у бугарској јавности створила је манију непогрешивости и тежњу ка максимализму међу бугарским државницима. У кратком напетом периоду између Балканског и Међусавезничког рата, бугарска влада и генерали преценили су своје могућности и занемарили опасност која је претила Бугарској. Ни сусрети Гешова и Пашића у Цариброду, ни преписка између балканских монарха и јавних личности, нити упозорења цара Николаја II са позивом да буде спасена „словенска ствар“, нису спречили надолазећи сукоб. Бу-

гарска политичка интелигенција је изгубила осећање за реалну процену снага и одбрамбеног потенцијала државе, што је представљало губљење политичких нерава и представе о месту и значају сопствене државе. Бугарска војна клика на челу са краљем Фердинандом одлучила је да спор реши оружаним путем и да Русију као арбитра стави пред свршен чин.

Бугари су мислили да је потребно само да се појаве, па да се њихови стари савезници повуку. Успеси рата у Тракији опили су Бугаре, похвале европске штампе егзалтирале су их, они су заборавили да су Срби и Грци исто тако задобили победе у Македонији и Епиру и да су и они имали заробљеника и запленили топове.

Бугарски најпопуларнији генерал, Ратко Димитријев, за њих је био мали Наполеон, те су га и прозвали „Наполеонче“, а за себе су говорили да су балкански Јапанци. Узалуд се неколико људи старало да ублажи ватреност Македонске странке и војних старешина, узалуд је председник министарског савета г. Гешов радије давао оставку⁶², него да се упусти у ову опасну авантуру, у коју он види да га увлаче. За председника владе постављен је Стојан Данев. Председник Прогресивнолибералне странке, бескомпромисно је држао став око Македоније, али је ипак предузимао мере да се приближи Русији и са њом реши спор са Србијом.

Бугарска врховна команда сматрала је да ће лако постићи успех, што је чак саопштила и својим трупама, зашта је најбољи доказ заповест генерала Ковачева, команданта Четврте армије, датирана у Радовишу 17. јула 1913. године, која је нађена код једног официра из 26. пука, а која у изводу гласи:

„Кроз 6–7 дана најдаље последњи делови наше војске стићи ће на одређени им концентрациони фронт, а тада ће бити дефинитивно решени и односи са нашим суседима, нашим дојакошњим савезницима. Од највеће је важности за ову ствар предузети све паметне мере, да се подигне и чврсто одржи морал наших војника на највишем степену“. После објашњења о узроку овога новог рата, чији је циљ ослобођење Бугарске у Македонији испод туђег јарма, генерал Ковачев овако цени војничку вредност Срба и Грка: „Треба објаснити нашим војницима, да су српски и грчки војници само храбри против народа који нема одбране; они су подлаци, који су се већ уплашили чим су дознали да се наша војска приближује. Доласком наших првих трупа морал Срба почео је да попусти и он је данас раван нули. Њихово душевно стање најбоље се огледа у великом броју дезертера, Срба и Грка, који сваког дана прелазе у наше редове и изјављују да су њихови другови решени да положе оружје чим отпочну операције. Допуштајући да поједина одељења наше војске, у моменту концентрације, пролазе мирно испод њих, Срби су јасно показали јачину свога морала, страх што имају с нама да се боре;

⁶² *Историја на българиите в документи*, стр. 195–196, ДВ, № 121, 14. јуни 1913. г.

јер да није тако, никада не би нама допустили да извршимо концентрацију под условима незапамћеним у историји, а да нам то не спрече“.⁶³

Бугари су још мислили да сачувају образ пред Европом и да јој створе уверење да је то један инцидент између предстража, који би се постепено проширио на целу линију и претворио у општи сукоб. Да би се тај поступак могао бранити, потребно је било да се напад ограничи на демаркациону линију Македоније и да се у почетку не врши ни на којој тачки старе границе. План је имао читав низ слабости. Била је погрешна процена држања Румуније према којој нису постављене готово никакве снаге. Једновремени напад на Србе и Грке био је последица прецењивања сопствених снага, мада је било доста индиција које су указивале да морал бугарске војске није на завидној висини—осећали су се замор од рата, колера, непопуларност рата ротив савезника. Развучени распоред од Дунава до Егејског Мора онемогућио је целисходну употребу снага на вардарском војишту где се тражило решење рата.

*

Према пројектном плану штаба Бугарске армије за ратна дејства против Србије и Грчке, од 31. маја 1913. године, у случају да ратна дејства Срба и Грка започну истовремено, операција ће се развијати на следећи начин: Прва армија, командант генерал В. Кутинчев, наступаће у правцу Књажевца и Зајечара. После разбијања српске војске у том подручју и заузимања тих области, да се оставе мале групе полицајаца, а да се цела армија устреми у правцу Пирот—Бела Паланка за заједничко дејство са Трећом армијом. Трећа армија, командант генерал Р. Димитријев, да наступи према Пироту и Власини са тешком артиљеријом. Задатак јој је да привуче Пиротски гарнизон и да чека појаву Прве армије са севера. Након заузећа Пирота, Прва и Трећа армија да се обједине и заједно дејствују према Белој Паланци у правцу Ниша, затим да се усмере долином реке Мораве у правцу Врање—Куманово. На том подручју треба да у заједничком садејству са Четвртом и Петом армијом, нападну српске главне снаге које ће бити концентрисане на Овчем пољу⁶⁴. Пета армија, командант генерал С. Тошев у рејону Ћустендила и Радомира према Кривој Паланци. Четврта армија, командант генерал С. Ковачев, у рејону Кочана, Штипа, Радовиша и Струмице према Златовској реци, Брегалници и Кривој Лакавици. Друга армија, командант генерал Н. Иванов, у рејону Дојрана, Кукуша, Сереза, Кавале према Грцима. Оружане снаге Бугарске су износиле укупно 440 000 људи и 720 топова разног калибра. Врховни командант краљ Фердинанд, а његов помоћник, прво генерал М. Савов, а касније генерал Р. Димитријев. За превоз бугарских трупа коришћени су и пароброди аустроугарских држава на Дунаву.

⁶³ Ратник, *Српско—Бугарски рат 1913. године*, стр. 68—69.

⁶⁴ *Историја на българите в документи*, стр. 187, ВБДБД, Т.1,с.182.

Пратећи развој догађаја, српска Врховна команда је постепено груписала снаге у правцу са севера на југ. Друга армија, командант генерал Степа Степановић, начелник штаба пуковник Војислав Живановић у рејону Пирота и Власине, осигуравала је фронт од Дашчаног Кладенца до Св. Николе. Трупe Тимочке дивизијске области, командант пуковник Вукоман Арачић, са укупно 35.000 људи затварале су границу од Св. Николе до ушћа Тимока и Дунава. За заштиту границе у Власини, поред граничних јединица, остављен је само I батаљон III позива. Прва армија, командант престолонаследник Александар, начелник штаба генерал Петар Бојовић у рејону Криве Паланке, Страцина, Кратова и Осоговске планине. Трећа армија, командант генерал Божидар Јанковић, начелник штаба пуковник Душан Пешић, у рејону Штипа и Криволака, на десној обали Брегалнице и левој Криве Лакавице. Србија и Црна Гора бројале су 384.000 људи и 500 топова разног калибра. Врховни командант краљ Петар, начелник штаба војвода Радомир Путник.

Грчка је са 101.000 људи и 180 топова, отпочела концентрацију трупа још за време дипломатских преговора, а убрзала је 22. и 23. 5. после бугарских напада на грчки пук код Ангиста. Концентрација је извршена северно од Солуна, на линији Орфански Залив–Гуманца.⁶⁵ Врховни командант краљ Константин, а његов начелник генерал Виктор Дусманис.

У очекивању мирног решења спора Србија је заузела став ишчекивања. Поред очекивања руске арбитраже, она је на ово била принуђена и непријатељским држањем Аустроугарске и изјавом Румуније да ће стати на страну нападнутога, што је било од пресудног значаја за израду српских планова. Због тога је стратегијска иницијатива препуштена Бугарској. План се састојао у одбрани територија заузетих у току рата 1912. године и старих граница Србије. Одбрамбени карактер српског плана био је у сагласности са грчким планом. Основна идеја операцијског плана била је да се одбије бугарски напад на брегалничком фронту, а потом је Трећа армија у заједници са грчком војском требало да пређе у напад против бугарских снага у рејону Штипа и да их опколи у долину Струмице. За то време је Прва армија имала да десним крилом помаже Трећу армију у правцу Кочана, а левим крилом да обезбеди криворечки правац од евентуалног бугарског напада од Ћустендила. Трупe тимочке дивизијске области и Друга армија штитиле су стару границу. Тако је на главном вардарском војишту обезбеђено седам од укупно десет дивизија, чиме је створена потребна надмоћност, али је власински правац поверен веома слабир снагама.

Грчки план састојао се у одбрани територија заузетих у току рата 1912. године на положајима од Солуна, а потом се намеравало прећи у наступање у правцу Струмице и долином Струме да би се у садејству са српском Трећом армијом опколиле бугарске снаге у долини Струмице.

⁶⁵ Војна енциклопедија, стр. 491–492.

Најзад је генерал С. Ковачев, министар војни у кабинету Данева, 20. јуна издао војсци наредбу да се припреми за напад, а 28. јуна бугарска Врховна команда је наредила команданту Четврте армије да ноћу 29/30. јуна нападне српске трупе на Брегалници, а команданту Друге армије да 30. јуна нападне грчке трупе у рејону Солуна. Тиме је отпочео Други балкански рат, у који су касније ступиле Румунија и Турска.

*

Нишко-софијско војиште имало је у рату 1913. године велики значај за обе стране. Облик и правац протезања граничног фронта на овом одсеку били су веома значајни. На делу од Сребрне главе до Трна у Бугарској, граница образује испупчење према Берковици и Софији, са кога је српска војска могла најкраћим и најпогоднијим правцем угрозити војни, политички, привредни и културни центар Бугарске–Софију; а на делу од Трна до Ћустендила граница прави испупчење према долини Јужне Мораве, одакле је бугарска војска најкраћим правцем могла пресећи рокадни правац Скопље–Ниш и створити повољне услове за дејство на југ ка Куманову и Скопљу, на запад према Косову пољу и на север према Нишу и долини Јужне Мораве.⁶⁶

Главни објекти на овом делу војишта били би Пирот и Ниш. Пирот је са својим утврђењем затварао најпогодније правце које са софијске висоравни воде у долину Мораве.⁶⁷ Поред њих, значајни су објекти Бела Паланка и Свође, а нарочито Тумба, врло јак положај за затварање правца који од Трна у Бугарској води према Власотинцу и Лесковцу у који, у вези са правцем Св. Николе–Кална–Бела Паланка, представља јужни крак клешта за обухватање Пирота.

Нишавску зону бранила је Друга армија под командом генерала Степе Степановића. Чим је из Једрена стигао у Пирот (18. априла 1913), Степа је добио наређење Врховне команде која гласи: „Под Вашу команду стављају се сва пиротска утврђења и сви опсадни топови и хаубице које су биле код Једрена. Дунавска дивизија другог позива узета је привремено у састав Прве армије. Поправци постојећих и подизању нових утврђења приступите одмах, с обзиром једино на ратну потребу. Предузмите опрез према бугарској граници.“

У духу ове директиве, Степа је предузео мере за утврђивање и поступно поседање граничног фронта од превоја Дашчани кладенац до

⁶⁶ С. Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књ. I, стр. 297–298.

⁶⁷ Исто, стр. 301. Утврђења су била старог типа, од камена и од земље. У неким од њих биле су озидане мале касарне за део посаде. Укупно их је било пет: 1. група–јужна на левој обали Нишаве била је намењена за спречавање бугарског наступања гребеном Големи врх–Дренова глава–Црни врх–Божурато, као и да потпомогне одбрану нишавске долине; 2. група — „Нишавска долина“, југоисточно од Пирота, служила је као ослонац за одбрану од наступања долином Нишаве, имајући ватрену везу с јужном групом; 3. група — источна налазила се на Црном врху, североисточно од Пирота, а служила је као ослонац за затварање правца који из Бугарске води преко реке Речане; 4. група–западна на огранку Белаве планине, окренута је фронтом према Пироту и пиротској равници са намером одбране Пиротског утврђеног логора; 5. група–„Јеремија“, код Бабушнице, затварала је правац Дашчани кладенац–Свође–Бабушница–Пирот и обезбављивала Пиротски утврђени логор од обиласка с јужне стране.

Св. Николе. Стара пиротска утврђења искоришћена су за депое и слага-лишта, а уместо њих изграђена је нова одбрамбена линија: Црни врх–Војнеговци–Велики Јовановац–Велико Село–Вучје–Басарски камен, према типу ојачане пољске фортификације. Испред ове линије изграђе-ни су предњи положаји према истом типу, али слабије јачине⁶⁸.

Ако се бугарска Врховна команда у последњем моменту одлучи-ла да уместо интегралног води локални рат у циљу заузимања спорне територије у Македонији, онда је несхватљиво зашто Пета армија, која је била концентрисана на криворечком операцијском правцу, није ступи-ла у дејство истовремено када и Четврта армија, како је било предвиђе-но првобитним пројектом операцијског плана, јер би њено садејство знатно олакшало операције Четврте армије. Овако груб пропуст бугар-ске Врховне команде био је последица великог прецењивања сопствен-них, а потцењивања противничких снага.

Трећа армија је, наиме, пуних пет дана остала пасивна и за то време добила низ противречних заповести и наређења, да би најзад, ка-да је брегалничка битка већ била изгубљена, извршила демонстративан напад према Пироту и Власини.⁶⁹

*

Наређењем од 11. јуна 1913. године, командант Друге армије је поделио додељени гранични фронт у три рејона:

Први, од Црнотравске котлине до Ливадице, део граничног фронта, тј. власитиначки тактички правац којим се могу обићи Пирот-ски утврђени логор, имао је да брани 3. пук III позива.

Друго, од карауле Пресека (југоисточно од села Студене) до Де-белог рта, тј. рејон Пиротског утврђеног логора, који затвара операциј-ски правац Софија–Пирот–Ниш, имале су да бране следеће јединице: Тимочка I позива, 4. и 6. пешадијски пук III позива, допунски батаљони 14. и 15. пешадијског пука I позива, комбиновани градски батаљон и те-шка артиљерија Друге армије.

Трећи рејон, од Дебелог рта до карауле Шибљика, који затвара светониколски тактички правац и којим се могу изманеврисати српски положаји код Пирота, имао је да брани 14. пешадијски пук III позива.

Командантима рејона је наређено да изврше све потребне при-преме за затварање границе. Када је рат отпочео, Врховна команда је, 30. јуна, послала следеће наређење команданту Друге армије: „Бугари јутрос рано први отпочели напад на целој дужини Злетовске реке. Са обе стране учествују у борбу јаче масе пешадије и артиљерије. Према

⁶⁸ Саво Скоко и Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, (1), БИГЗ, 1985, стр. 241–242. (У даљем тексту: *Војвода Степа Степановић*).

⁶⁹ С. Скоко, *Други Балкански рат 1913*, књ. I, стр. 325–326.

овоме будите на опрези и затворите границу“. Командант Друге армије је наредио да се граница хитно затвори, па су јединице Друге армије узеле следећи распоред:

Трећи пешадијски пук III позива, са две позицијске батерије на десном крилу армијског фронта, образовао је посебан одред за затварање правца Дашчани кладенац–Свође–Власотинце–долина Јужне Мораве и развио се на одсеку од цнотравске карауле до Ливадице: 1. и 3. батаљон на Тумби, 4. батаљон на Самару, 2. батаљон на одсеку Чука–Црни врх;

Лужнички одред (командант потпуковник Гаврило Јевтић), састава: 1. пешадијски пук III позива, 1. батаљон 15. пешадијског пука I позива са два митраљеза, две пољске брзометне батерије Тимочког артиљеријског пука, једна позицијска хаубичка батерија и једно одељење коњаника III позива, развијен на одсеку од реке Мургавице до карауле Церев дел, имао је задатак да спречи продор бугарске војске долином реке Лужнице у нишавску долину;

Западни сектор Пиротског утврђеног логора (командант инжењеријски пуковник Дамјан Поповић), састава: 20. пешадијски пук I позива, 6. пешадијски пук III позива, хаубички пук, градски артиљеријски пук, комбиновани градски батаљон, 6. позицијска батерија, 1. дивизион Тимочког пољског артиљеријског пука, Тимочки коњички пук, резервни инжењеријски батаљон, Градски пиротски одред, балонско и рефлекторско одељење, имао је задатак да одсудно брани Пиротски утврђени логор на одсеку од карауле Церев Дел, где се налазило лево крило Лужничког одреда, до реке Нишаве; 6. пешадијски пук III позива, у улози предстраже, налазио се на линији Црна дрма–Војнеговци–Мали Јовановац;

Источни сектор Пиротског утврђеног логора (командант пуковник Владимир Кондић), састава: 13. пешадијски пук I позива, 4. пешадијски пук III позива, 5. позицијска батерија, 3. дивизион Тимочког артиљеријског пука, једна хаубичка батерија, 4. група градске артиљерије и пионирски полубатаљон, имао је задатак да одсудно брани Пиротски утврђени логор на одсеку од реке Нишаве до реке Височице. Трупe овог сектора биле су развијене на фронту од 20 км, затварајући правац који од села Обровци и Височке Ржане изводе ка Пироту;

Четрнаести пешадијски пук III позива, са једном позицијском батеријом на левом крилу армијског фронта, образовао је посебан одред за затварање правца Св. Никола–Кална–долина трговишког Тимока и држао одсек од карауле Дебели рт гребеном Старе планине до Голеша;

Армијска резерва, састава: 14. и 15. пешадијски пук I позива (без једног батаљона), два допунска батаљона, једна хаубичка брзометна батерија, у Пироту.⁷⁰

Штаб армије у Пироту, у хотелу „Национал“.

⁷⁰ Исто, стр. 348–351.

Операције на фронту српске Друге армије почеле су 5. јула ујутру, нападом 9. плевенске дивизије бугарске Прве армије на правцу Чупрен–Св. Никола–Кална. Сутрадан, 6. јула, у напад је прешла и деснокрилна група Треће армије из рејона Смиловци–Трн, концентрично ка Пироту. Обавештени да су главне снаге српске Друге армије груписане око Пирота, Бугари су главни удар усмерили светониколским правцем, на лево, и власотиначким правцем (Трн–Дашчани кладенац–Свође–Власотинце) на десном крилу Друге армије. Централна група, која је наступила долином реке Нишаве ка Пироту, требало је да фронталним нападом веже за себе главне снаге српске одбране и олакша маневар крилних група.⁷¹

Обавештен да је Светониколски одред разбијен на гребену Старе планине и да се повлачи према селу Балта Бериловцу, генерал Степа Степановић хитно је упутио два батаљона (допунске батаљоне 13. и 14. пука I позива), инжињерску чету и једну пољску батерију као појачање том одреду. У исто време, на угрожено лево армијско крило упутио је и свог начелника штаба пуковника Војислава Живковића, да би на лицу места проучио ситуацију и предузео потребне мере за заустављање бугарског надирања. Истог дана, генерал Степановић је све трупе које су затварале светониколски правац објединио под заједничким називом „Балтабериловачки одред“ и за њиховог команданта поставио пуковника Косту Кнежевића, команданта 14. пука I позива, коме је наредио да по сваку цену задржи бугарске снаге, а ако могне и да поврати изгубљени гранични фронт. Врховна команда је, са своје стране наредила команданту Моравске дивизијске области да одмах изврши мобилизацију обвезника последње одбране ради појачавања 14. и 3. пука III позива.

Судећи по мерама које је предузео (упућивање на угрожено армијско крило бројно и квалитетно слабијих–допунских батаљона) за спречавање тог опасног противничког маневра, генерал Степановић је сматрао да светониколским правцем дејствују бугарске помоћне снаге, а да напад главних снага тек предстоји. Међутим, супротно његовом очекивању, Бугари су предузели помоћни напад на Пиротски утврђени логор у циљу везивања главних снага српске одбране, а форсирани напад спољних крила и опасно угрозили оба бока Друге армије.

Оперативна ситуација развијала се, међутим, супротно очекивању команданта Друге армије. Бугарска 9. дивизија продужила је 6. јула наступање са превоја Св. Никола, потисла 1. батаљон 14. пука III позива са Вражје главе и избила на линију село Габровница–Балта Бериловац.

⁷¹ Саво Скоко, *Други Балкански рат 1913, друга књига, ток и завршетак рата*, Војноисторијски институт, Београд, 1975, стр. 238. (У даљем тексту: *Други Балкански рат*, књ. II).

Пошто упућена појачања нису на време стигла, 14. пук III позива имао је поново да води неравну борбу са целом бугарском 9. дивизијом. Истина, чим је добио обавештење о појави једне јаке бугарске колоне код села Габровнице, генерал Степановић је наредио да цео 14. пук I позива, са једном пољском батеријом, похита у помоћ Балтабериловачком одреду и да са тамошњим трупима упорно брани положаје на Дреновој глави⁷². Пре него што је стигло ово појачање, 14. пук III позива, нападнут од огромно надмоћнијих снага с фронта и бокова, био је принуђен да 7. јула ујутру напусти Дренову главу и повуче се на положаје код села Калне. У јеку борбе на Дреновој глави почели су пристизати батаљони 14. пука I позива, који су одмах уведени у борбу да би помогли одбрану Дренове главе, али је већ било касно.

Истог дана поподне Бугари су предузели концентричан напад од Грабовнице, Балта Берировца и Дренове главе на калнске положаје и греду Јаловика. Њихове трупе су прегазиле Тимок код села Калне, али су наишли на жилав отпор 14. пука I позива. Развила се огорчена борба која је трајала цео дан. Узастопни напади и противнапади често су се завршавали борбом бајонетима. Тек када су се јаке бугарске снаге инфилтрирале кроз непосредни међупростор између батаљона I и III позива и обухватиле најпре центар, а затим и лево крило Балтабериловачког одреда, и када је командант одреда увео у борбу и последњу чету из резерве, српске трупе су напустиле калнске положаје и повукле се на линију Бабина глава–Граниково. У овим борбама нарочито су се истакли регрути 14. пука I позива. Обавештен о њиховим подвизима, Степа их је, приликом њиховог повратка у Пирот, редом грлио и љубио.⁷³

Борбе код Калне биле су веома оштре. О томе сведоче и велики обострани губици: Срби су имали 460 војника и старешина избачених из строја, док су бугарски губици, изгледа били још већи. Када су поново заузели положај Јаловик–Кална, српске трупе су на њему нашле 211 погинулих бугарских војника.⁷⁴

Сутрадан су Бугари продужили напад и принудили Балтабериловачки одред и 14. пук I позива да се повуку на положаје Бабина глава–Орљански камен–Граниково. Увече је на овај положај пристигао и 6. прекобројни пук. По наређењу Врховне команде све су ове снаге образовале Калнски одред, који је добио задатак да по сваку цену спречи даљи бугарски продор према Пироту.

Напад на десно крило српске Друге армије, правцем Дашчани кладенац–Свође–Власотинце–долина Јужне Мораве, Бугари су предузели 6. јула ујутру око 7 часова.

„Из Бабушнице се лепо видела линија фронта по гранатама, нашим и бугарским, како се распрскавају на Кукли, Гарвану, Милчином крсту и Црвенојабучкој чуки. Нарочито око наше карауле изнад Бездан-

⁷² Ово је Дренова глава код Калне, а постоји још једна код Сукова.

⁷³ С. Скоко и П. Опачић, *Војвода Степа Степановић*, стр. 244–245.

⁷⁴ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 247.

ке, јер су Бугари покушавали да са те стране овладају Црним врхом. Због близине фронта сељаци из Пресеке, Студене и Стрелца, повукли су се били у збегове од Лалешевца у Стрелцу до Љуберађе док је рат трајао.⁷⁵ Јаке бугарске снаге нападе су истакнуте српске положаје на Црном врху и Самару и после опште борбе, присиле 2. и 4. батаљон 3. пиротског пука III позива да се повуку на Тумбу и Таламбас. Војници су били у народном оделу, белим јелецима. Од војне одеће носили су само шајкаче. Били су наоружани пушком „берданком“ једнометком, насупрот бугарским брзометним пушкама. Командант 3. пука III позива, мајор Јован Цветковић затражио је појачање, нагласивши при томе да сумња да ће са три батаљона трећепозиваца моћи задржати напад двеју ојачаних бугарских пукова: „Господине генерале, Бугари су пробали фронт код Дашчаног кладенца. Јаким снагама приближавају се Тумби. Постоји опасност да заузму Тумбу. Плашим се да је трећепозивци неће моћи одбрани. Молим да хитно наредите некој јединици да им притекне у помоћ“. Ценећи да би, продором преко Тумбе и форсираним надирањем преко Калне, противник могао окружити главне снаге Друге армије у рејону Пирота, генерал Степановић је одговорио да Тумбе може пасти тек када цео пук буде сатрвен: „Командант који није у стању да одбрани Тумбу са расположивим људством, одмах нека преда дужност најстаријем официру, а потом изврши самоубиство. Не заборавите да Тумбу бране синови овога краја. Неће дозволити да падне Бугарима у руке.“⁷⁶ Овако је гласио телефонски одговор Степе Степановића, а затим је упутио и писмену депешу у којој стоји: „Ви сте имали и времена и средстава да положај солидно утврдите за одбрану. Сада уложите све снаге да га одржите, па макар изгинула сва команда. Мислите на то да и ви имате снаге, а не само непријатељ.“ Ову је депешу мајор Цветковић саопштио свим војницима и старешинама 3. пука III позива, састављен од Пироћанаца. То је на њих оставило снажан утисак. Спремно је дочекан бугарски напад који је почео 7. јула, подржан снажном артиљеријском ватром, једновремено на Тумби и Црном врху. Напад је дочекан јаком и прецизном ватром храбрих Пироћанаца и заустављен је испред ровова. Пошто је напад био осујећен, Бугари су после подне пренели тежиште напада на центар српског одбрамбеног распореда и на гребен Тумбе. Међутим, блиском пушчаном ватром и ефикасном употребом ручних бомби густе стрељачки стројеви бугарске пешадије заустављени су сада на педесетак метара од српских ровова. Српска позицијска батерија је неуморно дејствовала целога дана, подржавајући прецизном ватром одбрану Тумбе. Пошто је изгубила око 600 људи, Бугари су у 20 часова почели панично да одступају, бацајући пушке, ножеве и муницију. Борци 3. пиротског пука III позива сјајно су извршили наређење свог команданта генерала Степе Степановића, учинивши Тумбу неосвојивом тврђавом за непријатеља. Уследио је радостан рапорт: „Господине генерале,

⁷⁵ МПП, Д. Ђирић, *Успомене*, рукопис, стр. 13–14.

⁷⁶ *Исто*, стр. 15.

Тумба одбрањена, непријатељ протеран са наше територије“, рапортира мајор Цветковић. „Честитам мојим храбрим трећепозивцима на успеху, а вама замерам што нисте извршили самоубиство“, рекао је Степа смешећи се и спустио је слушалицу.⁷⁷ Они су, у критичном тренутку за српску Другу армију, препречили пут једној јакој бугарској колони и исписали једну од најславнијих страница своје ратне историје.

*

Истог дана када су предузели енергични напад на оба крила српске Друге армије код Калне и Тумбе, Бугари су напали и Пиротски утврђени логор, да би за њега везали главне снаге Друге армије и олакшали маневар крилних група. После снажне артиљеријске припреме, десно-крилна група бугарске Треће армије отпочела је наступање на фронту широком око 30 километара, са три пука у првом и два у другом ешалону.

Бугарски 62. пук, који је наступао на десном крилу, изненадио је једну чету III позива на Росомачком врху и тај положај заузео готово без борбе. Нарочито оштре борбе вођене су на источном сектору, где су српске трупе предузеле успешан противнапад, али су ипак биле присиљене да се повуку на главну одбрамбену линију.

Прва бригада 1. софијске дивизије, која је наступила долином Нишаве, заузела је у току ноћи село Планиницу и у свануће продужила наступање са обе стране реке. Око поднева бочном артиљеријском ватром принудили су Тимочки коњички пук да напусти Суковски мост и повуче се у рејон суковске железничке станице. Истовремено нападнут је и левокрилни одред западног сектора Пиротског утврђеног логора на Бубљаку и Грдоману, који се упорно бранио, али тучен јаком артиљеријском ватром са три стране од знатно надмоћнијих бугарских снага, био је принуђен да се повуче на главну одбрамбену линију код села Војнеговци. После избијања на Грдоман и Бубљак, бугарска пешадија била је обасута снажном ватром српске артиљерије и приморана да се повуче иза гребена. Међутим, због критичне ситуације на левом армијском крилу и бојазни да напад на Пиротски утврђени логор може бити само увод у замашнију операцију, генерал Степа је затражио појачање од два пешадијска пука и одобрење за евакуацију Пирота у правцу Црвене Реке. Под утицајем овога и других извештаја команданта Друге армије, Врховна команда је закључила да је ова армија запала у озбиљну кризу. Због тога је наредила команданту Треће армије да хитно повуче Дринску I позива и Шумадијску I позива у Велес и Куманово, ради њиховог транспортовања у Ниш. То се десило истога дана када је бугарска Че-

⁷⁷ МПП, Д. Ђирић, *Успомене*, рукопис, стр. 15. „Овај разговор преко телефона препричаван је дуго међу трећепозивцима од којих сам га чуо и забележио када сам доцније био учитељ у Студени. О њему су ми причали Стамен Пауновић, пуковски трубач из Студене, Славко Поповић из Стрелца у то време на служби у штабу 3.пука III позива, а много доцније у Пироту то исто Милан Поповић, потпуковник у пензији.“

тврта армија, после изгубљене битке на Брегалници, била у пуном повлачењу и када ју је требало енергично гонити.

Показало се да је ово рокирање снага било непотребно, јер су Бугари 8. јула увече, због прелаза Румуна преко Дунава, прекинули са нападима и отпочели повлачење преко границе. Калнски одред прешао је у наступање и 17. јула протерао последње бугарске делове са превоја Св. Никола, одакле су јединице враћене делом према Пироту, а делом према Власини. Наступање према Белоградчику продужио је само 3. прекобројни пук.

Румунија је приступила мобилизацији 3. 7. 1913. године, након бугарског неуспеха на Брегалници и у рејону Солуна. Настојања Аустроугарске да је одврати од рата против Бугарске нису успела и она је нотом од 10. 7. саопштила бугарској влади да је наредила војсци да упадне у Бугарску. Њена коњица је прешла 13. 7. границу према Добруци. После преласка румунске војске преко Дунава, побеђена Турска искористила је међусобну борбу Савезника да од Бугара врати део територије изгубљене у Првом балканском рату. Њене трупе су под командом Енвер-паше прешле 15. 7. линију Енос–Мидија код Муратлије и отпочеле брзо наступање према Једрену у које су ушле 22. јула, а потом заузеле и места у Тракији, која су по мировном уговору у Лондону била припала Бугарској.

Пошто трупе Пиротског утврђеног логора нису наставиле нападе после заузимања предњих положаја дуж граничне линије, наступило је затишје које је, уз повремено пушкарање и обострано дејство артиљерије, трајало све до закључења примирја. Бугарска се нашла у безизлазној ситуацији. Пред фронтом српске Друге армије појавио се, 21. јула, бугарски парламентарцац, који је тражио дозволу да бугарски генерал Паприков и руски војни аташе у Софији пуковник Романовски пођу у Ниш ради преговора о примирју. Одобрење је издато истог дана, а примирје је потписано 10 дана доцније, 31. јула 1913. године и није прекидано до закључења Букурешког мира. Улога Друге армије у Другом балканском рату тиме је била завршена. Иако релативно слаба, ова Армија је везала уза себе два и по пута јаче непријатељеве снаге, у време када се на Брегалници и Злетовској реци одигравала одлучујућа битка Другог балканског рата, и тиме часно извршила задатак који је пред њу поставила српска Врховна команда.

Општа карактеристика овог рата је српско дефанзивно опредељење. Свуда где су трупе биле нападнуте, оне предузимају одмах врло снажан противнапад, али кратких размера и ограничавају се на поновно заузимање изгубљених положаја. Чисто одбрамбено држање види се у тактици да чим се непријатељ одбаци, гоњење бива веома споро или га уопште нема, иако је Врховна команда имала прилике да под веома повољним околностима предузме офанзивни покрет. То је последица политичког утицаја Великих сила на Балкану који се мора узимати у обзир у сваком тренутку. Циљ Србије био је да анектира део Македоније који је освојила, а не да јури за новим освајањима и да уништи непријатељ-

ску војску. Бугарска офанзивна моћ, после битке на Брегалници, као и после наступања Румуна, чија је претходница била на 40км пред Софијом, била је готово уништена и немоћна за било какав брзи опоравак. Овакав безизлазни положај непријатеља, Србија није злоупотребила за освајање територија које јој не припадају ни по националној, ни по историјској основи. Овим је српска Врховна команда својом мудрој и дефанзивном стратегијом избегла даље беспотребне борбе и нове губитке.

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И БУКУРЕШКИ МИР

Бугарска владајућа елита на челу са краљем Фердинандом, као и широки круг цивилне јавности очекивали су брз и повољан исход рата. Владајући кругови у Бугарској настојали су да сву одговорност за нови рат на Балкану свале на Србију и Грчку. Нимало изненађене, српска и грчка влада упутиле су протесне ноте због оружаног напада, у којима се тражило хитно обустављање ратних операција.⁷⁸ Влада Стојана Данева је одговорила у складу са политиком коју је водила, да је тај захтев неумесан, пошто бугарске трупе нису изазвале напад, већ су, напротив, биле изложене једновременом и ничим изазваном нападу српских и грчких трупа. Да би се у потпуности створила слика коју су желели, Данев је преко руског посланика у Софији, Некљудова, молио руску владу да у Београду и Атини учини све што је у њеној моћи да се обуставе озбиљни сукоби до којих је дошло између бугарских снага, с једне, и српских и грчких, с друге стране. По његовом налогу, бугарско посланство у Паризу обавестило је француску владу да су Грци и Срби, без икаквог разлога, напали на бугарске предстражне положаје код Лефтере и Злетова. Поред свих настојања бугарске дипломатије да на друге свали одговорност за рат, истина се није могла сакрити. Бугарски напад на Србију и Грчку брзо је разобличен. Руска влада је званично изјавила „да на Бугарску пада сва одговорност за рат“⁷⁹. Бугарска дипломатија тако је поражена још на самом почетку ратног сукоба, који је био оштар, кратак и поразан по Бугарску.⁸⁰ Други Балкански рат, вођен међу савезницима Првог балканског рата није био прихваћен међу војницима онако како је то било само пре годину дана. Војска је била уморна, исцрпљена и немотивисана да се бори против дојучерашњих сабораца. Бугарска војска је трпела тешке неуспехе у бици на Брегалници и бојевима код Кукуша, Калинова, Лахне и Дојрана. Против Бугарске, користећи њен веома неповољан положај, заратиле су и Румунија и Турска. Због своје ратоборне политике Бугарска је изгубила симпатије у већем делу Европе, које је

⁷⁸ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 295. Текст српске вербалне ноте гласи: „Српско краљевско посланство у Софији има част да извести краљевско министарство спољних послова да су бугарске снаге напале ноћас на српске трупе дуж целе линије у Македонији и да борба још траје.

Краљевско српско посланство протестује против овога напада и одлучно захтева да се операције обуставе. У противном, оно скида са себе сваку одговорност.“

⁷⁹ Исто, стр. 296.

⁸⁰ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 62.

стекла у рату са Турцима. Скоро све велике силе изјасниле су се за политику немешања. Енглеска и француска влада су се још пре почетка рата споразумеле да се сукоб локализује, а након почетка војних операција, поднеле су предлог да се Велике силе уздрже од сваког посредовања на Балкану и да поштују и подржавају одлуке које у вези с тим донесе амбасадорска коференција. Овакав став према међусавезничком сукобу на Балкану имала је и Немачка. Русија није пристајала на безграничну пасивност, већ је сматрала да би европска интервенција била неопходна ако једна страна покуша да другу потпуно уништи. Овакав став је последица руске политике, којој никако не би ишло у прилог да било која од зараћених страна буде потпуно понижена, а да друга постане супериорна на Балкану. Отворену спремност да се укључи у сукоб показала је Аустроугарска, да у случају потребе, пружи Бугарској обећану оружану помоћ. Како би у потпуности били сигурни да ће се Балкански савез распасти, 21. јуна 1913. године, шеф аустроугарског генералштаба Конрад фон Хецендорф и министар спољних послова гроф Леополд Берхтолд направили су акциони план који је предвиђао оружану интервенцију Аустроугарске против Србије уколико Бугарска буде слабија, без обзира на држање Русије. Три дана доцније, Берхтолд је о томе обавестио бугарску владу, истичући при томе да, у евентуалном рату са Србијом и Грчком, Бугарска може рачунати не само на симпатије него и на активну помоћ Аустроугарске уколико учини Румунији такве територијалне концесије које ће омогућити споразум са њом. Већ после првих бугарских неуспеха на Брегалници, Берхтолд је, 4. јула, обавестио немачку и италијанску владу „да Монархија, у случају одлучног пораза Бугарске, може бити присиљена да се умеша“. Према његовим речима: „Мала Србија потучена од противника била би, природно, најпријатније решење за њега; он би несумњиво ово више волео него окупацију Србије од стране Аустрије; али, ако не дође до прве алтернативе, Монархија ће бити принуђена на акцију.“⁸¹

Монархија није овога пута наишла на подршку свога савезника, Немачке, која је у то време спроводила мере за јачање своје армије чији се ефекат очекивао тек крајем 1913. године. Са друге стране ситуација на терену није ишла у прилог Тројном савезу, јер би све балканске земље, осим Бугарске, пришле Антанти. Немачка није била спремна за такву авантуру у овом тренутку, па се трудила да умирујуће делује на Беч и спречи његову активну интервенцију која би — по мишљењу немачке дипломатије — „изазвала европски рат и најозбиљније угрозила животне интересе Немачке“. Зато је немачки државни секретар за иностране послове Фон Јагов упозорио Берхтолда да „чак и када би Србија постигла неке успехе, не постоји никакав разлог за један непромишљени корак од стране Аустроугарске, пошто је развој догађаја на Балкану за њу преко очекивања повољан: Балкански савез је разбијен, руски утицај је претрпео тежак удар, а балканске државе које се сада међусобно разди-

⁸¹ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 298–299.

ру биће ратом тако ослабљене да ће им требати врло много времена за поновно ојачање“.⁸² Међутим Немачка је и поред тога изјавила „да не би могла оставити Аустрију саму и да би јој, ипак, прискочила у помоћ“, уколико би се ова одлучила на војну интервенцију.

Италијанска влада није била спремна за било какво учешће у балканском сукобу, с обзиром на то да је њен знатан део војске ангажован у Либији. Осетивши да су њени интереси на Балкану угрожени одлучно се изјаснила против мешања Аустроугарске. У својој оштрини је ишла толико далеко да је отворено изјавила, да у евентуалном рату у коме би Аустрија била нападач, не би вршила своју савезничку дужност и да би у том случају читав Тројни савез сносио последице.

Оставши без подршке својих савезника Аустроугарска се није смела сама упустити у оружану интервенцију, а самим тим није испунила ни обећања дата Бугарској. У новонасталој ситуацији, бугарски краљ Фердинанд је 3. јула уклонио генерала Савова са положаја свог помоћника, да би створио уверење да је Савов самовољно наредио напад на српску и грчку војску. На његово место поставио је бившег команданта Треће армије генерала Ратка Димитријева, који је био русофил, да би, поред осталог, обмануо руску владу, којој се сутрадан обратио с молбом да Бугарску заштити од интервенције Румуније.

Стање на ратишту претило је бугарској катастрофи, онда када су у рат ушле Румунија и Турска. Бугарска влада се, да би предупредила војну и националну катастрофу, обратила Великим силама за посредовање. По налогу краља Фердинанда бугарски посланик у Паризу замолио је француску владу да издејствује посредовање великих сила за обустављање ратних дејстава и одређивања општих услова за мир. У исто време, Данев је упутио у Петроград следећи телеграм: „Прихватамо прекид операције с тим да трупе остану на њиховим садашњим позицијама; примамо конференцију у Петрограду и општу демобилизацију. Ако се ово не сматра целисходним, остављамо петроградској влади да арбитражом разреши сва питања, подразумевајући ту и територијална и под условом какве влада нађе за сходно. Молимо за хитну интервенцију да се спречи започето румунско и турско надирање“.⁸³

*

Док су владе Великих сила расправљале о начину и карактеру свог посредовања, српска, грчка и румунска војска су се припремале да координираном офанзивом заузму бугарску престоницу. Бугарска се наша пред дефинитивном катастрофом. У таквој ситуацији Фердинанд је одлучио да се ослободи русофилског кабинета, са Стојаном Даневом на челу, и да се потпуно ослони на Аустроугарску. Указом бр. 8, Данев је

⁸² Исто.

⁸³ Исто, стр. 305.

поднео оставку свог кабинета⁸⁴, уз присуство свих политичких партија. Покушај стварања широког коалиционог кабинета, без три либералне германофилске фракције, није успео. Земљораднички савет је унапред одбио да уђе у нову владу, Радикална странка је такође одбила коалицију. У таквој ситуацији, Фердинанд је 17. јула поверио власт либералним германофилским фракцијама (либерална, народнолиберална и младолиберална), које у Народном собрању имају само десет посланика. На челу фракције налазили су се Радославов, Генадијев и Тончев.⁸⁵ Председник Министарског савета био је В. Радославов, као и Министар унутрашњих дела и народног здравља, министар спољних послова био је Н. Генадијев, а Д. Тончев министар финансија. Они су сматрали да једини способан пут за Бугарску јесте политика тесног пријатељства са Аустроугарском и да ту политику треба спроводити без одлагања.

Први кораци нове владе били су усмерени на склапање сепаратног мира с Румунијом и молба Аустроугарској да нападне Србију са севера. Нова влада имала је велике симпатије у Монархији, па је гроф Берхтолд, већ сутрадан поручио Србији и Грчкој да обуставе непријатељства, стављајући им изричито до знања да потпун пораз Бугарске не би одговарао жељама Аустроугарске. Фердинанд је затим позвао све посланике великих сила у Софији, изложио им ужасна страдања бугарског народа у местима у која је ушла турска војска и тражио интервенцију великих сила за повлачење турских трупа на линију Енос–Мидија. Српски вицеkonzул Ненадић је почетком августа 1913. године писао о поступцима турске војске према бугарском становништву: „При свом продирању према Једрену Турци су стављали под нож све што им је до руке дошло и запалили свако село било грчко или бугарско. Када су доцније наилазили на чисто бугарске крајеве, ни према коме нису имали милости и иза себе су само пустош остављали... У Једрену су поубијали све представнике бугарске власти, жандарме и остало бугарско становништво, које није успело да побегне јер је турска коњица изненада упала у град“. Говорећи о поступцима грчке војске, Ненадић истиче: „У погледу нереди, покоља и паљевина, може се рећи да се Грци нису ни најмање разликовали од Турака. Бежећи испред њих, оно што је могло добегло је голлом душом до бугарске границе, носећи ситну децу и најпокретније ствари на леђима.“⁸⁶

Масовне репресалије над бугарским становништвом изазвале су велико узбуђење у целој Европи, нарочито у Русији, где је јавно мњење захтевало од владе да се задржи турско напредовање. Она је прво затражила да велике силе учине колективни демарш у Цариграду, а када се то показало неефикасно, предложила је колективну демонстрацију против

⁸⁴ *История на българите в документи*, стр. 208. Указ №8, Оставка на министарския съвет с председател Ст. Данев, София, 4.јули 1913.г., ДВ, № 148, 6.јули 1913.г.

⁸⁵ *Исто*, стр. 209. Указ №9, Назначаване на Васил Радославов за председател на министарския съвет, ДВ, № 148, 5.јули 1913.г.; Указ №10, Назначаване на министарски съвет с председател Васил Радославов, София, 4.јули 1913.г., ДВ, № 148, 5.јули 1913.г.

⁸⁶ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 309.

Турске. Пошто се Немачка одлучно супротставила пом предлогу, руска влада је тражила посебну акцију Антанте, истичући при том да ће се, у противном, Русија сматрати обавезном да, у крајњем случају, прибегне изолованој акцији. Аустроугарска влада је на то реаговала изјавом да се слаже са изолованом интервенцијом Русије против Турске, и да би и она желела да, под сличним условима, предузме оштрије мере притиска против Србије и Грчке ради спасавања Бугарске од потпуног слома.

Владе Француске и Енглеске нису хтеле да се замерају Турској, па су под разним изговорима одбијале руске предлоге за колективно иступање против ње. Турски владајући кругови су добро знали да би свака оружана интервенција Русије против Турске повукла за собом интервенцију Аустроугарске против Србије, што би довело до рата широких размера на који за сада није спремана ни једна од страна.

*

Русија је наставила са активном дипломатијом око постизања примирја па су њени посланици у Београду, Атини и Цетињу, предузели кораке у циљу обустављања непријатељства. У овоме су били подржани од Француске и Енглеске. Руска дипломатија ценила је да на Балканском полуострву треба да постоји равнотежа међу балканским државама, те сходно томе, не сме се дозволити да Србија тријумфује над Бугарском. Настојала је да Бугарска изађе са што мање губитака, да не би, понижена и увређена, постала погодан терен за остварење бечких циљева. Разлог више за ово лежао је у томе што би нагло увећана Србија постала „кост у грлу“ Аустроугарској и могући повод сукоба. Зато је руска дипломатија вршила притисак на српску владу да прекине са непријатељствима и прихвати арбитражу конференције у Петрограду. Са српске стране то је условљено тачним сазнањем разграничења, а Грчка је малтене уцењивала да јој се даје Серез, Андрес и Кавала, да Бугарска плати ратну штету и изврши демобилизацију. Русија је саветовала Србију да буде умерена у својим захтевима, да не би дошла у сукоб са интересима Аустроугарске. Предочавала је да ће се у случају компликовања балканског питања умешати велике силе, што неће ићи на руку српским интересима, а она, Русија, жели да Србија буде што већа, јер је то и у њеном интересу. Предлог Русије је прихватила једино бугарска влада, и то само у принципу. Она је, наиме, 13. јула, изјавила да прихвата прекид операције, конференцију у Петрограду и општу демобилизацију, али је истовремено апеловала на руску владу да учини све да Штип, Кочане и Серез припадну Бугарској. Србија и Грчка нису пристале на прекид непријатељства пре него што се потпише прелиминарни мир, јер су се бојале да Бугарска жели да добије у времену. Пашић и Венизелос су се на састанку у Скопљу сагласили да треба завршити рат што пре, и то непосредним преговорима са Бугарском. Румунију, која тражи исправку границе у Добруци, треба позвати на преговоре о прелиминарном миру. У интересу обеју страна је да се Турска не меша у међусавезнички рат. Са-

гласили су се да подела територија мора дати гаранцију за трајан мир на Балкану и да Бугарска мора платити ратну одштету. Одлучено је, такође, да се српски, грчки румунски и црногорски опуномоћени састану у Нишу чим Бугарска буде одредила своје представнике.

После активне дипломатске припреме, мировна конференција балканских држава почела је 30. јула 1913. године у Букурешту. Мада је предлагао Ниш, Пашић се лака срца одлучио за Букурешт као место одржавања мировне конференције. Тиме су уклоњена извесна неслагања са грчком владом, која се није сложила са српским предлогом да се преговори воде једновремено, о обустављању непријатељства и одређивању демаркационих линија у Нишу, а преговори о миру у Букурешту. На другој страни, веома повољан дипломатски положај Румуније, са којом су се удружиле Србија и Грчка, био је нека врста јемства против стране интервенције. И велике силе су се брзо сагласиле да је у датој ситуацији Букурешт најпогодније место за вођење мировних преговора. Турска влада је, преко свог посланика у Букурешту, замолила да учествује на мировној конференцији, али је одбијена под изговором да ће се на конференцији размотрити питања везана искључиво за поделу територија између балканских хришћанских држава. Тактика српског, грчког и румунског председника владе и шефа делегације (Пашић, Велизелос и Мајореску), била је да се што мање питају велике силе, а да балканске државе саме реше све спорове. Ово је највише погађало Бугарску. Ипак, велике силе, пре свега Русија и Аустроугарска, трудиле су се да утичу на ток преговора, настојећи да Бугарска буде што мање оштећена.

*

На својој првој седници мировна конференција је донела одлуку да се закључи примирје за пет дана, почев од 31. јула у 12 часова. Примирје је доцније продужено до закључења Букурешког мира. Мировним уговором који је потписан 10. августа 1913. године,⁸⁷ извршена је коначна подела територија задобијених у Првом балканском рату. Србија је добила Вардарску Македонију, Косово и већи део Метохије, тако да се повећала за 39.000 км² и 1.290.000 становника. Црна Гора је добила Васојевиће, део Метохије и део Санџака, повећавши се за 7.000 км² и 150.000 становника. Грчкој је припао Епир, јужна Македонија, део западне Тракије, Халкидичко полуострво са Солуном и многа острва у Егејском мору; повећала се за 51.300 км² и 1.624.000 становника. Бугарска је добила Пиринску Македонију, Струмицу са околином и део Тракије, тако да се и она повећала за 21.000 км² и 600.000 становника. Румунији је припало око 800 км² јужне Добруце, са 303.000 становника.

Овим уговором, Србија је добила знатно територијално проширење и повећање становништва, а цена за то биле су знатне људске жртве,

⁸⁷ Види, Прилог бр. 5. Букурешки мир; *Историја на българите в документи*, стр. 215–218. Букурешки договор за мир. 10. август 1913.г. БВИ, Т.2.690–694.

економска и финансијска исцрпљеност. У два балканска рата, Србија је изгубила 82.000 људи (погинулих, рањених и умрлих од последица рата). Ти ратови коштали су Србију 370 милиона динара, тј. суме која је трипут већа од њеног целокупног државног буџета за 1912. годину.⁸⁸ Привлачна моћ и популарност Србије код Јужних Словена, поданика Аустроугарске, порасла је, али су истовремено безбедност и независност Србије постале угрожене, јер је код северног моћног суседа сазревала мисао о потреби обрачуна са Србијом као препреком продора на исток.

*

Бугарска јавност није остала равнодушна. Осећао се бес и незадовољство према цару, који је прихватио идеје „војничке странке“, које су се у потпуности поклапале с његовим мегаломанским тежњама. Размимоилажење дипломатије и војске довело је до погубних последица. Бугарска војска је 16. јуна 1913. године кренула у напад на свим фронтима у Македонији. Бугарска се нашла у рату са Србијом, Грчком, Црном Гором, Турском и Румунијом. Њена дипломатија чак није осигурала, макар само у виду једног текста, неутралност у случају сличне ситуације. И ово је био још један преседан.

Бугарска оружана акција против Грчке и Србије је пример негативног и упозоравајућег покушаја како не треба да се доносе судбоносне одлуке. Она је показала колика је штета за све када политичари одлучују о војностратешким офанзивама, а генерали процењују општу политичку ситуацију у региону и ван њега. Безумна идеја о краткој казненој акцији, како би се дојучерашњи партнери упозорили да зауставе провокативне изазове, могла је да има неки ефекат да је припремана уз дипломатске активности. То се није догодило.

Бугарски политичари нису схватили да је Србија већ одавно за Француску и Русију постала важнија од Бугарске, без обзира на то што је Санкт Петербург говорио супротно. Друга фатална дипломатска заблуда је била аматерска претпоставка да се Турска и Румунија неће мешати.

Бугарска јавност сагласна је са страним стручњаком за Балкан и активним посредником у склапању Балканског савеза, Џемсом Баучером, који је сматрао Букурешки мировни споразум за „највећи дипломатски криминал века“⁸⁹.

*

Сутрадан после потписивања Букурешког мира, 11. августа 1913. године, Конференција амбасадора у Лондону је, после бесконачних спорова и интрига, одредила основни правац албанске границе и основала две комисије, које су имале задатак да на терену обележе граничну линију. Представници тројног савеза настојали су да Албанија буде што

⁸⁸ С. Скоко и П. Опачић, *Војвода Степа Степановић*, стр. 268.

⁸⁹ *Историја Бугарске*, стр. 288–289.

могуће већа, а представници Антанте, што је могуће мања. Осим тога, будући да су Албанију сматрали својом утицајном сфером, између представника Аустроугарске и Италије су свакодневно избијили сукоби. Због тога је граница Албаније одређена тек у децембру 1913. године. Нова албанска држава имала је око 28.000км² и 800.000 становника.

Споразум о разграничењу између Србије и Црне Горе, који је начелно постигнут уочи Другог балканског рата, потписан је тек 30. октобра 1913. године. У Члану 2. тог споразума обе стране су се обавезале да се, у случају неспоразума, обратe царској руској влади с молбом да одреди једног свог вишег официра да пресуди спор, с тим да његова одлука буде коначна и обавезна за обе стране.⁹⁰

Пошто Турској није било одобрено да учествује на конференцији у Букурешту, остало је да свака балканска држава посебно закључи мир са Турском. То је дало нове могућности великим силама да се мешају у односе међу балканским државама. Антанта је настојала да Балкански савез, који се дефинитивно распао, замени новом групацијом коју би сачињавале Србија, Црна Гора, Грчка и Румунија. Тројни савез је, међутим, улагао даље напоре ради одвајања Грчке и Румуније од Србије и њиховог зближавања са Бугарском и Турском. Под њиховим покровитељством вођени су, септембра 1913. године, бугарско-турски преговори у Цариграду.⁹¹ Пошто Немачка није желела да се турско-бугарско зближење оствари на рачун Грчке, цех је опет платила Бугарска, која је морала да уступи Турској Једренску Тракију, изузев свиленградског, царског (сада мичуринског) и малотрновског краја. Бугарска и турска влада показале су спремност да се на реваншистичкој платформи не само измире већ и да закључе међусобан савез, иако се Немачка томе противила због бојазни да се тај савез може окренути против Грчке и тако покварити све њене планове о привлачењу Грчке на страну Тројног савеза. Мировни уговор између Грчке и Турске закључен је у Атини, 14. новембра 1913, а између Србије и Турске 14. марта 1914. године.

*

Балкански ратови отварају нову етапу у међудржавним односима у том делу Европе и она ће имати далекосежне последице. Оно што ће битно проићи као једна од последица, то је што ће подршка Бугарској у Другом балканском рату свести Аустроугарску на ниво државе која не води европску него балканску политику.⁹² После пораза Бугарске, заједничко непријатељство према Србији додатно је приближило Беч и Софију. Српске победе изазвале су у Бечу праву потиштеност и страх да ће после Турске бити уништена и Хабзбуршка монархија.

⁹⁰ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 328–330.

⁹¹ *Историја на българите в документи*, стр. 219–224. Договор за мир между България и Турция, Цариград, 29. септември 1913.г. БВИ, Т. 2, 700–706.

⁹² М. Радојевић, Љ. Димитић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, стр. 63–67.

II ДЕО

ДИПЛОМАТСКИ ВРТЛОГ

ПОСЛЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Владајућа елита у Бугарској била је заслепљена својим мегаломанским тежњама, није сталоженије сагледала Букурешки споразум. Бугарска територијална добит јесте била веома умањена, али није уопште занемарљива. Није јој пошло за руком да освоји целу Македонију, што је и био разлог њеног уласка у рат, па је тиме изгубила подручје Охрида и Битоља. Бугарској јесу наметнути понижавајући услови, али је то последица њене амбиције за балканског хегемона. Бугарска је Букурешки уговор доживела као казну која јој је одмерена због изазивања Међусавезничког рата, она је за њу била толико оштра да није могла да прихвати Уговор као трајно решење.

Последице Балканских ратова и по српску и бугарску страну биле су у том тренутку несагледиве. Наиме, споразум из Букурешта је за Бугарску имао другачији и важнији скривени смисао, поготову због очекиваног светског рата. Бугарска се нашла у стратешки безизлазној ситуацији. То је питање проналажења стратешког савезника. Испоставило се да она има територијалне претензије према свим балканским државама, осим према Црној Гори и Албанији. Ове последице бугарског пораза 1913. године биле су теже од територијалних губитака, јер су створиле још једну негативну претпоставку у политичкој судбини Бугарске, која је носила са собом нове тешкоће. После 1913. године Бугарска је у политичком и стратешком смислу постала држава-ревизионист на Балкану, а то је захтевало да она тражи силе које су имале исте циљеве и програме у другим деловима Европе.

Што се Србије пак тиче, Уговорне границе које су повучене, у суштини, нису имале никакве везе са националношћу становника у освојеним подручјима. Балкански ратови захватили су подручје на којем је живело око 6,4 милиона људи, од којих су 51% били муслимани, 25% Грци, 19% Бугари односно Јужни Словени и 5% припадници других народа. Територија Србије се укупно повећала за 81% (са 48.000 на 87.000км²). Косово је приближно имало 600.000, Македонија мање од 800.000 становника. У оба подручја су Срби били мањина.¹ Према попису из 1910. године у Србији је живело 98,6% православног становни-

¹ Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 20. века*, Клио, стр. 235–237.

штва, 0,5% муслимана (14.335), 0,28% римокатолика (8.435), 0,20% мојсијеваца (5.997) и 0,0025% протестаната (799). Први балкански рат представљао је у животу Србије сасвим ново искуство. Од 1.474.560 новопридошлих становника преко 47% било је друге вере и језика, а од осталих највећи део без српске националне свести и осећања.² Србија је сада први пут у великом стилу себи припојила територије у којима је српско становништво представљало јасну мањину. Тиме је изгубила своју етничку хомогеност и постала је једна вишенационална држава (са преко 25% несрба). То зацело представља најважнији прелом у српској новијој историји. Освајањима нових територија српска политика је раз-била свој етнонационални оквир.

Ове последице обележиће обе државе током даљег историјског постојања.

*

Бугарска, иако поражена у Другом балканском рату, није одустајала од својих хегемонистичких и мегаломанских амбиција. Њени планови су, пре свега били усмерени на присвајање Македоније и редукацију Србије. Пошто је Србија била у пријатељским односима са силама Антанте, Бугарска је очекивала да ће Аустроугарска и Немачка, полазећи од сопствених интереса, ићи наруку њеним интересима, поготову што су аустроугарски владајући кругови победу и проширење Србије примили као катастрофу за интересе Монархије и заговарали рат против Србије. Одмах после пораза у Другом балканском рату у лето 1913. године, Бугарска је почела да тражи савезништво Аустроугарске, а тиме и Немачке.

Још пре потписивања Букурешког мира, аустроугарска и руска влада дале су званичне изјаве да задржавају право ревизије споразума постигнутог између балканских земаља. При томе је аустроугарска влада мислила да ту ревизију изврши на штету Србије, док је руска влада желела да измени само онај део уговора који се односи на Кавалу. Беч је офанзивно захтевао код Руса да се Србији оспори право не само на Кочане, Штип, Радовиште, већ и на границу на Брегалници. Аустрија је хтела да створи утисак код Бугара да је напуштена од Русије и да је Беч једини њихов заштитник. Руски министар спољних послова Сергеј Сазонов и јесте поручивао бугарској влади да се нада да „неће ићи путем авантуре“ и да нити Русија, нити остала Европа неће допустити да се наруше Букурешки и Цариградски уговор.³ Дипломатска офанзива Беча трајала је тек неколико дана, док руски цар Николај II није потврдио да Букурешки уговор сматра дефинитивним.

² Љубодраг Димић, *Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)*, Београд, 2009, стр. 32.

³ Георги Марков, *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, Сифия, 1995, стр. 14.

Брзом и коначном одустајању Русије од захтева за ревизију Букурешког уговора допринели су и савети Француске, тежње да се грчко-румунско-српски блок чвршће веже за Антанту, као и одлучна изјава српске владе да је чврсто решена да свим средствима „па и са оружјем у руци брани одредбе Букурешког уговора“. Енглеска не сматра за неопходно да се изврши ревизија. Француска је била наклоњена Србији, а није подржала ни руска залагања у вези са Кавалом, енергично је била против ревизије. Италија је у почетку подржавала Бугарске претензије на Кавалу, због оштрог супарништва са Грчком у Средоземљу, али је убрзо од тога одустала. Италијанска влада је стала на становиште да се Уговор о миру прихвати. На крају ни немачка дипломатија није подржала аустроугарски захтев за ревизију. Немачкој је било важније да створи грчко-румунско-турски савез у служби сила Тројног савеза, и сматрала је да би ревизија гурнула Грчку и Румунију у наручје Антанте. Државни секретар за иностране послове Цимерман је још 9. августа, уверавао француског отправника послова у Берлину да, по мишљењу немачке владе, Европа треба да прими поделу територије онако како су је извршиле балканске државе. Дан раније, немачки цар Вилхелм II, одговарајући на телеграм румунског краља Карола, признао је Букурешки мир као свршен чин.

Аустроугарска влада је била незадовољна таквим држањем Немачке. У бечким владајућим круговима чула су се мишљења да је Немачка потпуно обишла Аустроугарску и сама постала водећа сила на Балкану; да је у сагласности с Русијом објавила парола о локализацији Другог балканског рата, која је компромитовала аустроугарску спољну политику; да је допустила да се створи велика Србија и да Бугарска буде напуштена.

Пошто је остала без подршке својих савезника, бечка влада је схватила да би сви њени самостални кораци били узалудни. Берхтолд је 28. августа признао цару Фрањи Јосифу да је ревизија „постала немогућа“. Када је 7. септембра краљ Петар прогласио анексију нових области, Берхтолд је изјавио српском посланику у Бечу да Аустроугарска има у бившим турским областима многобројне важне интересе, који треба да се уреде у споразуму са Србијом. Тиме је и аустроугарска влада привремено одустала од захтева за ревизију Букурешког уговора.⁴ То нипошто није значило да је одустала од Балкана као своје интересне зоне, напротив, израдила је своју политику усмерену на Балканско полуострво. Према формулацији задатака које је израдио мађарски председник владе гроф И. Тиса, а одобрио их Франц Јозеф у мају 1914. године, аустроугарска политика на Балканском полуострву имала је следеће задатке: 1. Учвршћење Румуније у Тројном савезу; 2. Успостављање блиских пријатељских односа с Бугарском и њено претварање у плацдарм⁵ Аустроу-

⁴ С. Скоко, *Други Балкански рат*, књ. II, стр. 330–333.

⁵ Плацдарм *фр.* — Територија коју нека држава користи као одскочну даску за напад на другу државу.

гарске и Немачке на Балкану, с тим да јој се да Вардарска Македонија; 3. Стварање, под патронатом Аустроугарске и Немачке, новог балканског савеза у које би ушле Румунија, Бугарска и Грчка, а који би био уперен против Русије и Антанте и 4. Подела Србије и Црне Горе, под условом да се оформи умањена „независна“ Србија, везана за Аустроугарску.⁶

*

Влада В. Радославова је још од јесени 1913. године почела акцију за зближавање са Централним силама. Одмах после завршетка Другог балканског рата, Бугарска је настојала да извиди могућност зближавања и са Румунијом и Турском, иако је била нападнута са њихове стране, да би као блок пришле Централним силама. После потписивања бугарско-турског мира у Цариграду 29. септембра 1913. године краљ Фердинанд и Радословов су почели да испитују могућност склапања бугарско-турског савеза под окриљем Централних сила.

Шеф кабинета краља Фердинанда, Добрович, изјавио је аустроугарском посланику у Софији, грофу Тарновском да политика повезивања Бугарске са Аустроугарском није само тренута политика владе, већ политика Бугарске државе и њеног суверена.

Фердинанд је крајем октобра 1913. године посетио Беч и у разговору са грофом Берхтолдом наглашавао заједничку опасност од Србије. Он је уверавао Берхтолда да је Бугарска заувек напустила „несрећну“ русофилску политику и да жели само ослањање на Аустроугарску. Он је поставио директно питање да ли аустроугарска влада сматра да је остварив њен савез с Бугарском. Берхтолд је у одговору на ово питање указао на постојање аустроугарско-румунског пријатељства и да Аустрија у неговању односа с Бугарском мора да води рачуна о Румунији као савезнику, што Фердинанд није примио са задовољством.

Питање бугарско-аустроугарског савеза и војне сарадње, Фердинанд је поставио и у разговору с царем Францем Јозефом, али је и од њега добио одговор да би томе морао да претходи бугарско-румунски споразум. Аустроугарска је била резервисана према понудама краља Фердинанда и Радославова не зато што није желела савез с Бугарском, већ из бојазни да не отера у супротни табор Румунију, чије држање и поред постојања уговора о савезу није било поуздано. Сем тога, веће резерве су постојале у немачким владајућим круговима, који су били уверени да Радослављева влада нема ослоња у народу и да увек може бити смењена. О томе је аустроугарска влада морала да води рачуна. Међутим, ове прве резерве нису обесхрабриле бугарску владу и двор. Они су наставили да раде на јачању политичких и економских веза с Централним силама да би тако припремили учешће Бугарске у будућем рату на

⁶ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 67.

страни Немачке и Аустроугарске, јер су веровали да само с њима могу да остваре своје реваншистичко-освајачке циљеве.

Да би залечила ране из балканских ратова и обновила своју војну снагу, Бугарској је био потребан новац, којим није располагала. Зато се она већ почетком септембра 1913. године обратила за зајам од Аустроугарске, али због тешких услова које су бечки банкарски затражили, одустала је од овог захтева. Уместо тога обратила се за зајам Немачкој. Међутим, немачка влада је била уздржана због финансијских тешкоћа у земљи, а и због тога што није била сигурна да председник владе Васил Радославов, иако искрено жели сарадњу с Тројним савезом, има довољно снаге да ту жељу и наметне Бугарској, пре свега што је оценила да је положај краља Фердинанда несигуран и да бугарски народ, као и раније, верује да је судбина Бугарске у рукама Русије. У том погледу је нарочито деловала чињеница да владајућа либерална коалиција на изборима од 7. децембра 1913. године није добила потребну већину у Собрању.

Жеља да се придобијањем Бугарске створи могућност за образовање јаког јужног крила према Русији и да се Србија доведе у окружење, превагнула је над постојећим резервама у погледу могућности преврата у Бугарској и усвајања проруске политике, па је у априлу 1914. године на препоруку немачке владе председник банке *Disconto Gesellschaft* дошао у Софију и повео конкретне преговоре за додељивање зајма. Преговори су крајем маја и у првој половини јуна настављени у Берлину, где је у ту сврху боравио бугарски министар финансије Тончев. Он је дао званична уверења бугарске владе о верности Централним силама и с представницима немачке банке постигао дефинитиван споразум о условима за одобрење зајма Бугарској.

Уговор о зајму био је потписан 12. јула 1914. године.⁷ У Собрању је по кратком поступку 15. јула изгласан Закон о зајму. Овај уговор предвиђао је додељивање зајма Бугарској у износу од 500 милиона златних лева, који би био емитован у две серије од по 250 милиона златних лева: прва 14. августа 1915. године, а друга 14. августа 1917. године. За отплату доспелих рата бугарска влада је заложила приходе од монопола на дуван и цигарет-папир, као и увозне царине и таксе. Као аванс прве серије зајма који је одобрен одмах после закључивања уговора банка *Disconto Gesellschaft* је ставила на располагање бугарској влади износ од 120 милиона лева.⁸

*

Руски и аустроугарски спољнополитички планови и задаци били су у супротности (у глобалу, као и на појединим тачкама), посебно на Балканском полуострву.

⁷ Г. Марков, *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, стр. 23–42.

⁸ Живко Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914–1918*, Београд, 1985, стр.19. (У даљем тексту: *Ратни циљеви Бугарске*).

Непосредни српско-руски односи, после извесних неспоразума 1912. и 1913. године, у првој половини 1914. године, имали су повољан правац. По проценама српске и руске владе, ратна опасност је долазила од Аустроугарске, али и од бугарског реваншизма, подржаног од Хабзбуршке монархије и Турске.

Будући да Аустроугарска хоће да угуши Србе, све су наде полагане у подршку Русије и Француске.

Посета Пашића и престолонаследника Александра Петрограду јануара–фебруара 1914. године и разговори који су том приликом вођени, од посебне су важности за сазнавање задатака српске и руске политике на Балканском полуострву и њихових односа. За јавност, циљ посете био је присуствовање крштењу сина кнегиње Јелене, кћери краља Петра, супруге великог кнеза Јована Константиновича. Њен стварни циљ био је изражавање захвалности Русији за држање у прошлим ратовима и молба за помоћ у случају да Аустрија угрози мир на Балкану.

Пашић и Александар су стигли у Петроград, 26. јануара 1914. године, а 3. фебруара Пашић је био у аудијенцији код цара Николаја II, о чему је лично оставио опширну забелешку⁹. На почетку посете, Пашић се захвалио цару за подршку у ратовима 1912–1913, посебно што није дозволио мешање Аустроугарске. Цар је одговорио да је само испуњавао словенску дужност. Затим је Пашић разложио мировну политику Србије, нагласивши да је мир потребан Србији да би се опоравила и наоружала за нову одбрану „српских државних интереса“. Препреку овој политици видео је у политици Аустроугарске, Бугарске и Турске. Да би томе парирао, назначио је шта „морамо да радимо“. На првом месту се мора избећи сукоб Грчке и Турске, с тим да се питање о острвима и о јужној Албанији „положи у руке великих сила“, чиме би се Турској ускратио мотив за сукоб.

Сматрајући да рату теже Бугарска и Турска, Пашић је предлагао да се ради на томе да им се никако не одобравају било какви зајмови, док се не реше сва питања настала из рата. Сматрао је да велике силе треба да окупирају Албанију, створе ред и спрече младотурски елемент и комите да стварају немир у Србији и Грчкој. Као четврто средство за очување мира на Балканском полуострву, предлагао је да се Румунија придобије на нашу страну и да изјави Бугарској и Турској да неће моћи да остане неутрална ако се нарушавају закључци Букурешког мира. Цар је одговорио да политика Румуније иде у том смеру, а да верује да Букурешки мир неће доћи у питање.

Пашић је указао на аустроугарску лиферацију оружја Бугарској, да би замолио да Русија на исти начин помогне Србији да се наоружа. Молио је за 120.000 пушака, муницију, топове и хаубице. На царево питање да ли је већ о томе говорио с којим од министара, Пашић је одговорио да је разговарао са Сухомлиновом и Сазоновим и да му је први рекао да би се могло изаћи у сусрет ако допусте политички разлози. Сазо-

⁹ Никола Пашић, *Моја аудијенција код цара Николе*, Политика, бр.7696 од 14. децембар 1926.

нову ће поднети списак свега што је потребно. Цар се сложио и обећао помоћ.

Питање Југословена у Аустроугарској је такође било на дневном реду. Пашић је говорио цару да је код њих настао преокрет, да све више увиђају да им спас може доћи од Русије или од Србије. За Словенце је рекао да „гравитирају Србо-Хрватима пошто су одавно изгубили своју народну самосталност“. Пашићеве речи не треба схватити као голу информацију, већ као припремање терена, пред руским царем, за српску, југословенску политику. Користећи разговор о могућности женидбе престолонаследника Александра царевом кћерком, он је скицирао перспективу спољне политике Србије. Српски председник повезује то за руског монарха осетљиво питање с његовим породичним питањем — сигурно не случајно. Вели: „Ако нам буде суђено да имамо ћерку руског цара за краљицу, она ће уживати симпатије свега српског народа и може, ако Бог и прилике буду допустиле, бити царица српско-хрватског, југословенског народа.“ Ове Пашићеве речи нису фразе ни додворавање цару. Он указује на правац српске политике — према уједињењу Срба и Хрвата. Зато је то први наговештај од стране Србије Русији о стварању нове државе „српско-хрватског, југословенског народа.“ Било је јасно да пут води преко рушевина Двојне монархије. Да ли је тога био свестан последњи Романов када је неколико тренутака потом на разанку рекао Пашићу: „За Србију све ћемо урадити, поздравите краља и реците му, за Србију све ћемо урадити.“

После овог разговора, Пашић је предао писмо руској влади у коме је образложио опасан положај Србије, те је молио за прву помоћ од 120.000 пушака, 24 хаубице калибра 10,5цм, 36 брдских топова, муницију, униформе за 250.000 војника и материјал за телеграф и телефон.

Иако је Пашић примљен благонаклоно у Русији, у којој су схватили опасан положај Србије, питање помоћи у наоружању није било решено ни брзо ни позитивно. Спалајковић, српски посланик у Петрограду, јавио је Пашићу 19. марта 1914. године да Руси због наоружавања на Западном фронту, неће моћи да одвоје за Србију оно што је тражено. Околности у којима се налазила и опремљеност за рат, нису дозволили Русији да удовољи молби српске владе. Сазонов је 9. априла обавестио Хартвига да је услед убрзане реорганизације и опремања своје армије, Русија лишена могућности да Србији уступи неопходно оружје и осталу ратну спрему. Хартвиг је с тим упознао Пашића. Рус је био свестан положаја ненаоружане Србије, те је 28. априла телеграфисао Сазонову да је негативан одговор на молбу довео српску владу у крајње тежак положај. Пашић је крајем маја, у писму Хартвигу, поново покренуо питање, позивао се на своју првобитну молбу руској влади, коју је предао за време свог боравка у Петрограду и поновио је наводећи да је Србији неопходно наведено наоружање. У образложењу је истицао да су суседне земље већ завршиле своје наоружавање. Иако је раније сматрао да је Србији неопходна помоћ, Сазонов је 20. јуна упознао начелника Генералштаба генерала Јанушкевича с новом српском молбом, додавши да је с

политичке тачке гледишта врло пожељно да се Србији пружи помоћ, макар и у ограниченом обиму. Као што видимо, питање српског наоружања, тј. помоћи из Русије, није било решено ни седам дана пре Сарајевског атентата.

Стање српских финансија потврђивало је немогућност, а тиме и намеру Србије да започне рат против Аустроугарске. Почетком јануара 1914. године укупна задуженост Србије износила је 910.292.000 француских франака у злату и 43 милиона динара у злату. Била је то цена покушаја убрзане модернизације, неповољних уговора на које је била приморана да пристане после Берлинског конгреса, ратова које је водила са Турском и Бугарском, економске блокаде и Царинског рата, покривање буџетских дефицита и других проблема.

На политичком плану, тешке спорове изазвао је сукоб официра — завереника са представницима радикалске владе на чијем је челу био Никола Пашић, везан и за ривалство две најјаче странке — Народне радикалне и Самосталне радикалне. О размерама спора говорила је и одлука Петра I Карађорђевића да 24. јуна 1914. године краљевску власт преда сину Александру, показујући како не жели да даље учествује у сукобу дела официра и радикала.

*

У недељу, 28. јуна 1914. године, био је Видовдан и годишњица Косовске битке, догађај који је посматран као патриотска жалост; овога дана требало је да буде прослављен, сада као празник, када су ратови из 1912. и 1913. године били повратили престиж победничкој Србији. Службена посета кнежевског пара, учињена у дану када је јака национална љубав требало да буде нарочито одушевљена, очигледно је била процењена као провокација, а тиме није ни била без опасности. Јован М. Јовановић, српски посланик у Бечу, упозорио је крајем маја 1914. године министра за Босну и Херцеговину у влади Аустроугарске да долазак престолонаследника Фердинанда на маневре и то баш на велики српски празник представља својеврсно изазивање Срба. Полицијске власти из Сарајева такође су сматрале да престолонаследников долазак на Видовдан „многи, а нарочито екстремни елементи сматрају као изазивање“. Упркос томе, генерал Поћорек одбијао је да се посета одложи, истичући да цео дочек надвојводе представља бригу војних власти. Припадници тајне, омладинске и револуционарне организације Млада Босна, нису прихватили анексију и јесу овај догађај схватили као изазов. Организовали су атентат на надвојводу.

Атентатом на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву, убрзан је ток догађаја. Ратни вртлог њиме добија на снази који ће имати трагичне и несагледиве последице како за Европу, тако и за цео свет.

ДИПЛОМАТСКА АКТИВНОСТ ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА БАЛКАНУ

Под 28. јуном 1914. године у дневнику Јозефа Редлиха, професора јавног права на Универзитету у Бечу, налази се забележено, између осталог, и ово: „... Оба атентатора ухапшена су и признала су да је комплот скован у Београду.“ Било би занимљиво утврдити ко је ову, у сваком случају преурањену и нетачну вест, пустио још истог дана кроз Беч, али је ипак много важније да је она те вечери кружила престоницом. Односно, најважније је да се одмах, када још нико није могао у Бечу имати било каквих подробних обавештења, почело причати о одговорности Београда, тј. Србије за убиство хабзбуршког престолонаследника.

Идеја да на Сарајевском атентату треба „конструисати рат са Србијом“ појавила се у водећем кругу Аустроугарске монархије већ 29. јуна, а преовладала је и постала потпуно обликована 30. јуна 1914. године. Сам израз „конструисати рат са Србијом“ употребио је гроф Александар гроф фон Хојос, тада шеф кабинета министра спољних послова Монархије и један од оних људи који су лично изузетно допринели превази ратоборног става.

Већ у петак, 3. јула, одлучено је у Бечу да се Берлин званично упита да ли подржава Монархију и у случају да она изабере најоштрији наступ према Србији. У недељу 5. јула, Немачки Рајх је неслужбено, а сутрадан, и службено обећао пуну подршку и у случају свих могућих ризика, и то на начин којим је у ствари, подстрекивао на рат. Заједнички министар савета Аустроугарске монархије одлучио је да тај рат и поведе, са чим се сагласио и цар Франц Јозеф. У међувремену су у водећим круговима и Монархије и Рајха преовладала најратоборнија расположења.

Одмах после атентата у Сарајеву, Франц Јозеф је преко амбасадора у Берлину, Сеђењија, упутио писмо Вилхему II заједно с меморандумом министра иностраних послова грофа Берхтолда.¹⁰ У писму и меморандуму биле су дате основне линије аустроугарске политике на Балкану. Франц Јозеф је истакао да је Сарајевски атентат резултат руско-српске панславистичке агитације чији је циљ слабљење тројног савеза и разбијање Аустроугарске монархије, а на другој страни да уједини све Јужне Словене под заставом Србије, што представља сталну опасност по опстанак Двојне монархије. Зато је, како се у писму наглашава, циљ аустроугарске владе да Србију изолује и територијално умањи. Као услов за постизање овог циља Франц Јозеф је навео потребу да се ојача положај Радослављеве владе и да се Бугарска сачува од повратка на русофилску политику. Од тога је он очекивао велике предности за Централне силе, јер је веровао да би сазнање да су Централне силе одлучиле да се повежу с Бугарском утицало на Румунију да напусти политику пријатељства са Србијом и усвоји политику савеза с Бугарском, с тим да јој Централне силе гарантују територијални интегритет. Румунско-бу-

¹⁰ Види, Прилог бр. 6.

гарско зближавање убрзало би измирење Грчке са Бугарском и Турском, па би под окриљем Централних сила могао бити формиран балкански блок против панславизма. Да би се то постигло, Србија мора бити елиминисана као политички фактор на Балкану, па је због тога незамисливо изглађивање супротности између ње и Аустроугарске.

Одлука Аустроугарске да „рашчисти“ са Србијом нашла је пуну подршку цара Вилхелма II, који је, такође, сматрао да Србија треба да буде ликвидирана, и то што пре то боље. Он је уверавао цара Франца Јозефа да ће Немчка испунити своје савезничке обавезе и стајати иза Аустроугарске у критичним моментима.

*

Пошто је добила подршку Немачке и одлучила да нападне Србију, Аустроугарска је још пре почетка напада одредила своје ратне циљеве. Ово питање разматрано је на седници заједничког министарског савета 19. јула 1914. године. Већ тада су се јавиле дилеме да ли Србију, или њен већи део, треба прикључити територији Двојне монархије. Овоме се одлучно супротстављао председник мађарске владе гроф Тиса. Он је полазио од страховања мађарских владајућих кругова да би повећање броја српског живља у Монархији било политички опасно, јер би он угрозио дотадашње унутрашње политичке односе, а нарочито владајући положај Мађара у источном делу Монархије. Зато је заједничка влада усвојила закључак да Аустроугарска не предвиђа анексију Србије, сем стратегијске исправке граница. На усвајање оваквог закључка утицала је и жеља да се не изазива Русија да не приђе у помоћ Србији. Међутим, Аустроугарска није мислила да Србију остави у њеним дотадашњим границама. Она је њену територију хтела да препусти другим балканским земљама: Бугарској, Албанији и Грчкој, а евентуално и Румунији, да би Србију толико територијално умањила да она постане потпуно „нешкодљива“. Генерал Конрад фон Хацендорф је упутио поруку бугарском начелнику генералштаба да предстоји напад на Србију и да Бугарска треба да искористи ту прилику да и сама уђе у акцију, опомињући да „једна велика Србија значи уништење Бугарске“. „Знам најпоузданије да Срби маштају о Црном мору и вашем покорвању. Овако повољну прилику за вас као данашњу, историја ствара само једном у хиљаду година. Не двоумите се, јер ваша помоћ с војног аспекта може да уследи касно и будите уверени да ако ми сами, без вас разбијемо Србе, нећете добити Македонију. Без колебања наступите према Пироту и Зајечару. Срби су веома слаби и ви ћете без борбе заузети све што желите“.¹¹

Међутим, сем „стратешке исправке граница“ према Србији, Аустроугарска је задржала своје претензије и према Црној Гори и према Албанији.

¹¹ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 22.

Аустроугарска ратна политика и њени циљеви на Балкану наишли су на тешкоће у држању трећег члана Тројног савеза — Италије. Италијанска влада је оценила да њени савезници неизбежно желе да отпочну рат, али је сматрала да би њен улазак у тај рат значио велики ризик с обзиром на то да је имала слабију флоту од британске и француске медитеранске флоте, која је могла да бомбардује италијанске приморске градове и да одсече њене афричке колоније, Либију и Еритреју за све време трајања рата. Зато је италијанска влада одлучила да заузме неутрално држање. У вези са аустроугарским претензијама према Црној Гори и Албанији, италијанска влада је одмах предузела кораке да обезбеди своје интересе. Она је преко свог амбасадора у Берлину Болатија саопштила немачком Министарству иностраних послова да ће заузети благонаклон, пријатељски став према Аустроугарској и да јој неће чинити тешкоће у њеном походу против Србије, под условом да задржи своју слободу дејствовања и своја права из члана 7. Уговора о Тројном савезу. Италија и Аустроугарска су се још 1887. године обавезале да неће мењати статус кво на Балкану. Ова обавеза ушла је у текст Тројног савеза приликом његовог обнављања 1891. године као члан 7. чиме је ту обавезу преузела и Немачка. Зато је тражила немачку интерпретацију овог члана. У противном, нагласила је да ће се супротставити територијалном проширењу Аустроугарске на Балкану. Према Аустроугарској интерпретацији, члан 7. се односио само на територије Османске империје, италијанска влада је сматрала да се односи и на друге балканске територије, што значи и на Србију, Црну Гору и Албанију. Немачко Министарство иностраних послова се сагласило с италијанским тумачењем.

Тако је још пре почетка рата дошло до несугласица између чланица Тројног савеза, која је следеће године завршена преласком Италије у супротни табор.

*

Овакав став Италије и неизвесно држање Румуније утицали су на то да за Централне силе порасте вредност Бугарске као савезника у припреманом рату против Србије. Бугарска је то добро знала и настојала да од тога извуче што веће користи.

У очекивању брзог слома мале Србије пред инвазијом аустроугарских трупа, председник бугарске владе Васил Радославов и краљ Фердинанд били су спремни да се прикључе Тројном савезу већ на почетку избијања ратног сукоба. Они нису напустили свој максимални програм територијалног проширења који се односио на све суседне земље, укључујући и Турску, али су настојали да не учине исту грешку као 1913. године, када су напали Србију, а да претходно нису обезбедили своје залеђе од напада других суседа. Зато је овог пута, изразивши начелну спремност да уђе у рат против Србије, Бугарска влада најпре истакла захтев за повраћај својине, само према Србији и задржала право

на територијално проширење и према другим суседним земљама уколико би оне пришле непријатељима Централних сила. Поред тога она је тражила да Централне силе гарантују Бугарској безбедност и неповредивост њених постојећих граница од сваког напада, што значи да Централне силе треба да онемогуће суседне земље да нападну Бугарску кад она уђе у рат против Србије. Полазећи од ових позиција, Васил Радославов је 2. августа 1914. године предао немачком и аустроугарском посланику у Софији следећу изјаву: „Бугарска изражава жељу да буде примљена у Тројни савез под условима које треба утврдити после размене гледишта.

Бугарска би желела да у споразум буду унета следећа начела:

1. Тројни савез гарантује интегритет садашње територије Бугарске од свих напада или повреда од стране било које државе.

2. Тројни савез се обавезује да свим средствима помаже Бугарску за евентуално територијално проширење прикључењем бугарској области на које она има историјска и етничка права, а која се налазе или ће се наћи под доминацијом балканских држава које нису чланице Тројног савеза“.¹²

Радославов је даље изјавио да његова влада зна да је реализовање њених територијалних ревиндикација могуће само у повољним околностима, које треба сачекати. Такве околности би, према њему, наступиле после успешног рата Централних сила са Србијом, који би омогућио да Македонија буде прикључена Бугарској. Он је такође изјавио да је Бугарска влада спремна да да гаранције Румунији, да не мисли и да неће мислити на реваншизам против ње, али под условом да се румунска влада не противи прикључењу “српске“ Македоније Бугарској.¹³

Држање бугарске владе у лето 1914. године створило је утисак у Бечу и у Берлину да се она већ определила за Тројни савез и са сигурношћу се рачунало на њено учешће у рату против Србије. Већ почетком августа био је припремљен пројекат уговора о савезу с њом. Услови које је Радославов изнео у својој изјави од 2. августа били су прихваћени од стране немачке и аустроугарске владе и аустроугарски министар спољних послова гроф Берхтолд обавестио је грофа Тарновског, посланика у Софији, да су они унети у предлог уговора о савезу.

И немачко Министарство иностраних послова инструисало је свог посланика у Софији, Михаелеса да ступи у преговоре с бугарском владом ради склапања савеза и да издејствује њену изјаву о томе какве активне обавезе у војном погледу је спремна да прихвати. Следећи ове инструкције, Михаелес је предложио Радославову да о активним обаве-

¹² Бугария в първата световна война, *Германски дипломатически документи 1913–1915*, Том I, София, 2002. ИИ БАН, кол. 20. оп. 24, ае 54, л. 177–180. Bonn, PAAA, Deutschland 128 No8 Bd. Шифровани телеграм Бр.43 од 2. августа 1914. Немачког пуномоћника у Софији Георга фон Михаелеса Немачком министарству спољних послова у Берлину. (У даљем тексту: *Германски дипломатически документи 1913–1915*).

¹³ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 23–24.

зама Бугарске у будући текст савеза буде унето следеће: „Бугарска се обавезује да се у садашњем европском сукобу на захтев Немачке свим снагама војнички ангажује према оним суседима који стоје на страни непријатеља Немачког Рајха.“

Уколико Централне силе придобију Бугарску на своју страну, моћи ће да јој препусте Србију и бугарске трупе баце у борбу против ње. То би омогућило Аустроугарској да пребаци своје трупе на фронт у Галицији против Русије. Ради остварења овог плана, Аустроугарска је била спремна да у принципу прихвати оба услова које је Радославов поставио у својој ноти. Уколико би и немачки посланик у Софији, Михаелес добио исте инструкције, гроф Тарновски би добио одобрење аустроугарског министарства иностраних послова да позитивно одговори Радославову.

Јавно мњење у Бугарској било је дезоријентисано изостанком аустроугарске победе на српском фронту, али и понајвише уласком Енглеске у рат¹⁴. Сматрало се да је Енглеска од балканске кризе заузела резервисано држање и да није била задовољна променама које су наступиле на Балкану. Од Енглеске се очекивало да се неће мешати у европски сукоб, те је њихов улазак изазвао неочекивано изненађење. Радославов је био одлучан у ставу да иде с Централним силама, али је имао потешкоћа због расположења у народу, али и због плашљивости краља Фердинанда.

Крајем прве недеље августа текстови немачког и аустроугарског предлога о савезу с Бугарском коначно су били усаглашени и 6. августа предати бугарској влади. Она је предлог пакта размотрила на седници од 8. августа, после чега је Радославов водио разговоре с немачким и аустроугарским послаником о извесним изменама и редукцији текста. На захтев Радославова првобитни текст је знатно измењен.

Текстови немачко-бугарског и аустро-бугарског уговора о савезу били су између Радославова, Михаелеса и Тарновског усаглашени 9. августа. Наредног дана Михаелес је прихваћени текст упутио Радославову у два примерка, с тим да један примерак може одмах да буде стављен на увид краљу Фердинанду. Истог дана, 10. августа увече, влада је прихватила текст пакта и остало је још да га одобри краљ Фердинанд.

Истовремено 7. августа изнет је пред Народно собрание предлог Закона о увођењу опсадног стања, који је давао влади право да изврши мобилизацију кад оцени да је то неопходно.¹⁵ Према телеграму немачког војног аташеа у Софији, мајора барона Фон дер Голца, немачком министарству спољних послова у Берлину, Бугарска је мобилисала прву и седму бугарску дивизију и ускоро ће уследити и мобилизација осталих

¹⁴Види, Прилог бр. 7. Британска влада није заузела довољно одређен став све док немачке трупе нису 3. августа упале у Белгију, чиме је непосредно угрожена В. Британија. Поштујући безусловно поштовање неутралности Белгије, В. Британија је 4. августа ушла у рат против Немачке.

¹⁵ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 31–32.

дивизија. Употреба целе армије зависиће од разјашњења односа са Турском.¹⁶ Међутим, бугарска влада је почела да тактизира и да одлаже потписивање пакта. Немачком и аустроугарском посланику је објашњено да влада чека да добије сагласност краља Фердинанда за текст пакта. Радославов им је 10. августа изјавио да се краљ налази у унутрашњости и да ће се вратити следећег дана, па ће онда бити размотрен текст. Тарновски је из овог Радослављевог држања закључио да се Бугарској не жури да потпише пакт и да Фердинанд вероватно намерно одлаже свој повратак у Софију.

Пошто је прошло пет дана од предаје усаглашеног текста уговора о савезу, а бугарска влада још није дала конкретан одговор да ће пакт потписати, гроф Тарновски је инсистирао код Радославова да пакт буде одмах потписан. Радославов је поново износио резерве због неизвесног држања Румуније, којој није веровао, а наглашавао је да није сигуран ни у држање Турске. Он је као услов за потписивање пакта с Немачком и Аустроугарском тражио претходно потписивање војне конвенције с Турском, којом би тачно било одређено учешће турских трупа у операцијама. Сем тога, рекао је да је бугарској влади потребно време да припреми расположење народа против Србије. Такође, као разлог за непотписивање, навео је да је краљ Фердинанд плашљив и да зато он (Радославов) чека већ пет дана да буде примљен у аудијенцију. Министар иностраних послова гроф Берхтолд је из овога извештаја закључио да бугарска влада не жели да се веже пре него што противницима не буду задати одлучујући ударци на главним фронтovima.¹⁷

Бугарска влада била је спремна да се придружи Аустроугарској под условом да ова последња зада главни удар Србији, а да Бугари само у другој линији допринесу бржем поразу Србије. Бугари нису вољни да уместо Аустрије предузму прави рат на тешком терену, чији исход, с обзиром на недовољну спремност бугарске војске, ни у ком случају није сигуран.

Поред недовољне војне припремљености влада се налази у неповољном дипломатском положају због неизвесног држања Румуније и неповерења Бугарске у Турску. Као посебно осетљиво питање он је означио однос према Русији. Улазак у рат против Србије имао би за последицу објаву рата Бугарској од стране Русије. Симпатије за Русију су „несумњиво“ у опадању, али није заборављено ослобођење од турског ропства и у Русији се још гледа моћни заштитник православља. Још се мора привремено водити рачуна о осећањима народа и раскид с Русијом био би могућ само онда ако би са руске стране грубо била повређена бугарска национална осећања. Као политичка тешкоћа за улазак Бугарске у рат, мора се узети и општа замореност од ратова 1912–1913. године и чињенице да све странке једногласно захтевају очување стриктне неу-

¹⁶ *Германски дипломатически документи 1913–1915*, стр. 211. ЦДА, КМФ 06, Инв. No 275/47, л. 17; Freiburg, ВАМА, RM 5/V 1687.

¹⁷ Пошто је 13.августа почео аустроугарски напад на српском фронту гроф Берхтолд је очекивао да ће то убрзати одлуку бугарске владе и краља да се придруже нападу на Србију.

тралности, па је отуда сваки рат, ма против кога био вођен, у Бугарској непопуларан. И можда највећи разлог за бугарско оклевање, према Михаелесу, јесте краљ Фердинанд. За њега Михаелес каже да је паметан, спретан и препреден, али страшљив, плаши се одговорности, сасвим невојнички тип, воли своју удобност и нема никаквог унутрашњег контакта са својим народом, за кога је остао странац.

Без охрабрења одозго од краља и без ослонаца у народу, оцењивао је Михаелес, Радослављева влада не може поступити онако како би хтела, већ мора тренутно да лавира и да чека повољнији моменат пре него што се отворено определи и тиме навуче непријатељство супротне стране. Тиме је он објашњавао чињеницу да Радославов на једној страни преговара с њим и са аустругарским послаником Тарновским о прикључењу Бугарске Централним силама у рату против Србије, а на другој страни наглашава своју неутралност према Русији. Исто тако, он је тиме објашњавао и чињеницу да бугарска влада предузима дипломатске кораке у Букурешту и Цариграду и тражи обезбеђење да неће бити нападнута с леђа, а истовремено врши војне припреме да би била способна за испуњење обавеза које жели да преузме према Централним силама. У такве намере он убраја завођење опсадног стања и саопштава да су извршене припреме за спровођење мобилизације целе земље.

Полазећи од горњих анализа, Михаелес је закључио да, иако се држање бугарске владе оцењује као неискрено, подмукло, ако се има у виду њен необично тежак положај морало би се признати да она једва да је имала могућности да другачије поступи и зато је сматрао да јој не смеју бити постављени захтеви који превазилазе њене снаге. Сматрао је да ће се ситуација на Балкану разјаснити чим немачко оружје постигне један већи успех, који би навео Румунију да се отворено определи, или ако би Русија објавила рат Турској, и да ће то разјашњење омогућити Бугарској већу слободу акције. „До тада, писао је Михаелес, неће ни престани притисци из Цариграда нити аустругарско нестрпљење навести овдашњу владу да учини одлучујући корак и пре него што предузме војничку офанзиву против Србије она жели да буде начисто с тим да од ње неће бити тражено више но што она може да учини“¹⁸.

Међутим, пет дана после предаје пакта уговора краљу Фердинанду, уместо потписивања уследили су нови захтеви за изменама.

*

Бугарској нису била довољна само обећања за њена територијална проширења, да би ушла у рат против Србије, већ је поучена искуством од претходне године, настојала да се заштити и од суседа. Током јула и августа наступили су жестоки дипломатски преговори између „дојучерашњих“ савезника и противника: Бугарске, Румуније, Турске и

¹⁸ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 33–35.

Грчке под патронатом Аустроугарске и Немачке, а усмерени у правцу Србије.

Централне силе нису биле заинтересоване да им Турска приступи, јер би била изложена отвореном непријатељству Русије и њена источна граница постала би најслабија тачка, коју би Русија сматрала природним правцем за свој продор.

Када је 28. јула 1914. године Аустроугарска објавила рат Србији, Турска је напустила своју обазривост. Пошто је бугарска влада оклевала са упућивањем овлашћених преговарача за склапање бугарско-турског уговора о савезу, Турска је на дан објављивања рата Србији поручила Вилхелму II да жели потписивање савеза с Немачком. Немачка је ово прихватила и 2. августа био је потписан немачко-турски уговор о савезу следеће садржине:

Ако се у рат Аустроугарске и Србије не умешају друге силе, Немачка и Турска ће задржати неутралност. Ако би, пак, у рат против Аустроугарске ушла Русија и за Немачку наступио *casus Foederis*, то важи и за Турску, и она улази у рат против Русије. Уговором је Немачка гарантовала турске границе према Русији. Порта је прихватила да врховна команда над турском војском буде поверена немачкој војној мисији, која је већ била у Турској. Уговор је имао важност до краја 1918. године, с тим што губи важност ако Немачка не уђе у рат против Русије.

Чим је био потписан немачко-турски уговор о савезу, Немачка је инсистирала у Софији да се убрза поступак за потписивање и бугарско-турског савеза. Радославов је обећао Михаелесу 5. августа да ће одмах дати упутства посланику у Цариграду да почне преговоре за бугарско-турски савез и да о њиховом току редовно обавештава тамошњег немачког и аустроугарског амбасадора. Дотадашње отезање ових преговора Радославов је објаснио неповерењем бугарских посланика према турским државницима. Међутим, према извештају амбасадора у Цариграду Венгенхајма, тешкоће у турско-бугарским односима произилазе из неизвесности о томе шта Бугарска жели да добије после победе Централних сила.

На другој страни и поред Радослављевих уверења да је посланик у Цариграду добио инструкције за склапања савеза с Турском, бугарско-турски преговори нису кретали с мртве тачке. Бугарско-турски савез био је од велике важности за Централне силе јер је постојало уверење да би потписивање овог савеза утицало на Румунију да се одлучи и приђе Централним силама. Тиме би била успостављена директна копнена веза с Турском. Међутим, баш на питању преговора с Турском показало се почетком августа да бугарска влада још није донела коначну одлуку да ће ући у рат против Србије.

Турска влада је већ 3. августа активирала питање закључења пакта с Бугарском, али је бугарски посланик у Цариграду, Андреј Тошев, ово примио с резервом. После енергичне интервенције немачког и аустроугарског амбасадора, Радославов је 7. августа инстурисао Тошева

да почне преговоре с турском владом. Међутим, неповерење и резерва имали су велику доминацију у разговору.

Андреј Тошев је у немачком инсистирању на бугарско-турском пакту видео намеру да се Бугарска што пре упрегне у рат и сноси главни терет у операцијама против Србије, што би имало за последицу велико трошење снага, док би друге балканске земље задржале неутралност и сачувале снаге за крај рата.

Турска је настојала да се за савез придобије и Грчка, јер је сматрала да би то омогућило Централним силама да све снаге концентришу против Русије, а не да их цепкају због ангажовања на балканском ратишту. Сматрао је да је могуће придобити Грчку ако би се Турска одрекла острва у Егејском мору на које је Грчка полагала право и ако би, поред тога, Грчкој био обећан и један део Македоније северно од Солуна.

Бугарска влада, пак, није желела постизање споразума са Грчком, јер је то било противно њеним аспирацијама за анектирање Тракије и Егејске Македоније. Ово је она могла да оствари само ако би се Грчка прикључила Антанти. Зато је Радославов уверавао турску владу да је Грчка потпуно прешла на страну Антанте и тражио је гаранције за турску активну помоћ против ње ако би се покренула против Бугарске у моменту њеног напада на Србију. Овај услов је турска влада прихватила и обећала тражену помоћ. Након тога, у ноћи између 19. и 20. августа 1914. године потписан је турско-бугарски споразум о савезништву и пријатељству.¹⁹

Овим уговором стране потписнице су се обавезале на узајамно поштовање постојећих граница и на узајамну помоћ у случају да једна од њих буде нападнута од стране једне или више балканских држава.²⁰ Чланом 4. било је прецизирано да ће свака војна сарадња уговорених страна бити регулисана посебном војном конвенцијом којом би, поред осталог, били одређени тачни услови под којим би трупе једне уговорнице могле да пређу преко територије друге уговорнице ради вођења операције. Ова клаузула је очигледно требало да представља гаранцију Бугарској да ће турске трупе које би ушле у бугарску територију ради вођења операције против Србије или Грчке после завршетка тих операција напустити ову територију.

*

Да би се Бугарска обезбедила за рат, Аустроугарска и Немачка су предузеле кораке и код грчке владе да би је наговориле да се одрекне своје обавезе да пружи помоћ Србији у случају бугарског напада. У том циљу цар Вилхелм II упутио је 31. јула грчком краљу Константину телеграм у коме га је позивао да се придружи Централним силама, јер би у

¹⁹ *История на българите в документи*, стр. 376–377. Договор за съюз и приятелство между България и Турция, София, 19. август 1914.г; БВИ, Т. 3, 15–16.

²⁰ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 35–41.

случају приступања Антанти, Грчка била изложена нападу од стране Бугарске, Турске и Италије. Краљ Константин је одговорио да ће Грчка задржати неутралност, али ће настојати да се очува територијални статус кво створен у Букурешту, мировним уговором, зато што би проширење Бугарске до граница Албаније представљало угрожавање Грчке.

Према извештају Тарновског, Михаелес му је изјавио да је боље да Бугарска мирује како би и Грчка остала неутрална.

*

Немачка и Аустроугарска су повеле дипломатску акцију да Бугарску ослободе опасности од напада Румуније. Радославов је био задовољан потписивањем тројног пакта с Турском. Он је обавестио Михаелеса да је бугарски посланик у Букурешту инструкисан да закључи аналоган пакт и с Румунијом, при чему се рачуна на сарадњу турког великог везира Саид Халима који се налазио у Букурешту. Одмах после постизања пакта с Румунијом, тврдио је Радославов, бугарска војска ће бити мобилисана.

Бугарска влада је повела преговоре с румунском владом и двором, да добије обећање Румуније да бугарски напад на Србију неће сматрати обавезом за пружање помоћи Србији.

Румунију је везивао уговор са Централним силама из 1883. године²¹, и румунски краљ је заступао гледиште да га се треба држати, али није наишо на подршку политичких партија. Постојала је бојазан од Русије, као и расположење у народу које није хтело да иде са Аустроугарском, али је владало и мишљење да Румунија не може да иде ни са Русијом.

Румунска је влада ипак донела закључак да се откажу одредбе Букурешког мира и да се дозволи бугарска оружана акција против Србије. Ова одлука је у румунским владајућим круговима оцењена као једнака савезу са Аустроугарском, јер би се ангажовањем бугарских трупа на српском фронту ослободило више аустроугарских армијских корпуса за пребацивање на друге фронтове, пре свега према Русији. Оваква одлука образложена је и тврдњом да је то једини начин да се Румунија обезбеди према Бугарској.

Бугарски посланик у Букурешту, Симеон Радев је после повратка из Софије пренео предлог бугарске владе за потписивање бугарско-румунског пакта о неутралности како би Бугарска могла да увери своју војску да је неће као 1913. године опет напасти Румунија. Братијану је одговорио да може да понови дато уверење да је Румунија одлучила да не омета бугарску акцију против Србије, али да више од такве усмене и

²¹ Положај Румуније у Тројном савезу био је посебан и противуречан. За Немачку и Аустроугарску била је везана династијом, а нарочито економски. Насупрот привредне зависности, постојале су националне, великорумунске претензије, које су директно погађале интегритет Хабзбуршке монархије. Румунија је аспирирала на Трансилванију и Банат (око два милиона становника).

тајне гаранције не може да да јер, с обзиром на Русију, не може да прихвати јавни писмени уговор. Поред тога, нагласио је да није ни у интересу Румуније да се јавно определи за једну од зараћених страна.

Питање постизања бугарско-румунског споразума било је за Аустроугарску утолико важније, што је Радославов отворено ставио до знања грофу Тарновском да потписивање пакта о савезу са Аустроугарском и Немачком мора да сачека док се не регулишу румунско-бугарски односи.

Да би се Румунија придобила за потписивање пакта, бугарски посланик Радев, донео је краљу Каролу лично писмо краља Фердинанда у коме га овај позива да Румунија и Бугарска иду заједно. Постојала је нада да ће ово писмо послужити као увод за почетак конкретних преговора за потписивање пакта.

Каролов одговор — телеграм Фердинанду требало је да однесе у Софију румунски посланик Деруси. Он је био овлашћен да усмено изјави Фердинаду да Бугарска не треба да се плаши Румуније и да у случају похода против Србије може да рачуна на румунску благонаклоност и неутралност; даље, да се Румунија одриче Букурешког уговора о миру и да заузврат тражи од Бугарске само писмену изјаву да она признаје вредност овог пријатељског држања Румуније и да јој неће ускратити своју пријатељску помоћ кад наступе околности које ту помоћ буду захтевале.

Садржину телеграма краља Карола, Деруси је пренео Фердинанду у његовом летњем дворцу (Евксиноград) 29. августа 1914. године и после дате изјаве додао да она мора да остане само усмена и тајна како би румунска влада могла да демантује у случају да из ње нешто евентуално буде објављено. Овакав став је изгледао врло сумњиво и није могао створити потпуно поверење код бугарске владе у држање Румуније.

Настале су тешкоће због одбијања бугарске владе да као одговор на румунску тајну изјаву да писмену гаранцију Румунији. Да би се уклонила ова неусаглашеност и постигао румунско-бугарски споразум, немачка и аустроугарска дипломатија су предузеле посредничку акцију и у Софији и у Букурешту с циљем да издејствују обострано попуштање.

Краљ Карол је потврдио да нема поверења у Бугарску; да Бугари, иако су обећали, неће дати писмену изјаву о неутралности, изјавио је да се ради о оријенталном марифетлуку и да Бугари и Турци желе да се створи утисак да су на нешто принуђени.

Пошто су тако румунско-бугарски преговори за уговор о неутралности доспели на мртву тачку, аустроугарски посланик у Букурешту, гроф Чернин, предложио је министру спољних послова, грофу Берхтолду, да се румунској влади сугерише да уместо Бугарској да писмену изјаву о неутралности Немачкој и Аустроугарској, а онда оне усмено изјаве бугарској влади да поседују писмене гаранције Румуније да неће напасти Бугарску у случају њеног уласка у рат против Србије. Чернин је са овом комбинацијом упознао краља Карола. Он је изјавио да се лично слаже са таквим компромисним решењем и да ће о томе разговарати с

председником владе Братијануом, али је одмах изразио сумњу да ће се бугарска влада тиме задовољити.

Радославов је, такође, био обавештен о овом предлогу и изајвио је грофу Тарновском да верује да би то задовољило Бугарску.²²

Међутим, ни ово компромисно решење није било прихваћено и румунско-бугарски преговори у лето 1914. године нису дали жељени резултат.

*

У церској операцији од 15. до 20. августа 1914. године српска војска је нанела тежак пораз аустроугарским трупима и оне су већ 20. августа биле принуђене да се повуку преко Дрине, сем једне дивизије која је остала у Шапцу, али је и она 24. августа пред ударцима српске војске била повучена преко Саве. Улазак Бугарске у рат у том моменту значио би да она треба да привеже за себе главницу српске војске и да води тешке борбе, а она је желела да уђе у рат под претпоставком да Аустроугарска веже главницу српске војске и нанесе јој одлучујући удар. Тако би Бугарска, користећи се аустроугарском победом, без већих борби и жртава анектирала Македонију и делове Србије, чиме би Србија била ликвидирана као конкурент у борби за превласт на Балкану.

Аустроугарској је после неуспеха њене офанзиве против Србије постало још важније да Бугарску придобије за рат и да тако натера Србију да води рат на два фронта и ослаби снаге према северу и западу.

Бугарска влада је одлучила да чека повољнији тренутак за своје ангажовање.

Почетак новембра означио је нову прекретницу у држању Бугарске. Турска флота је 29. и 30. октобра бомбардовала Севастопол, Одесу, Феодосију и Новоросијск и ушла у рат против Русије. Истовремено 1. новембра је почела нова аустроугарска офанзива против Србије. Нова ситуација поново је актуелизовала питање уласка Бугарске у рат против Србије. Међутим, улазак Турске у рат утицао је на измену држања румунске владе. Четвртог новембра, председник румунске владе Братијану је изјавио бугарском посланику у Букурешту, Симеону Радеву, да док је он на кормилу румунске политике, Румунија неће ништа предузети против Аустроугарске, али да с обзиром на улазак Турске у рат, румунска влада не може више да стоји иза раније дате изјаве да оставља Бугарској слободне руке против Србије и да се неће одрећи ни стопе земље у Добруци.

Радославов је одмах обавестио Михаелеса да се Румунија враћа на Букурешки уговор од 1913. године и да ће напасти Бугарску ако ова умаршира у Македонију.

²² Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 41–46.

Бугарски посланик у Атини је, такође, известио да је грчка влада званично изјавила да са Србијом има одбрамбени пакт, што је у Софији оцењено као грчка спремност да заједно са Румунијом уђе у рат против Бугарске, ако ова искористи ситуацију у којој се нашла Србија и упадне на њену територију.

Нашавши се у таквом положају, Бугарска влада је поново потврдила своју стриктну неутралност.

ДИПЛОМАТСКА АКТИВНОСТ АНТАНТЕ НА БАЛКАНУ

Одмах у почетку рата, пред Русију се из дневних, ратних потреба постављало питање придобијања Бугарске која није одустајала од Македоније. Ово ће и одредити предмет и правац односа у троуглу Русија–Србија–Бугарска. У најповољнијем положају била је Бугарска, у најгорем Србија, а Русија је имала пун ослонац у својим великим западним савезницима.

Пораз Аустроугарске на српском фронту, најпре у августу, а затим и у децембру 1914. године, разрушио је сва очекивања бугарске владе и двора да уведу Бугарску у рат против Србије у очекивању њеног брзог слома. После српских победа вредност Бугарске постала је још већа. Владајући кругови нису напустили своје претензије, али су и очекивали погодан моменат, а свесни тренутка да су постали битан чинилац, повећавали су своје захтеве. Исправна је била њихова оцена да вредност бугарске активне сарадње са Централним силама, после победе српске војске, постаје још већа. Зато су бескрупулозно користили измењену ситуацију и погађали се са Централним силама да добију што веће територијално проширење, иако се у ствари већ определила за сарадњу са њима.

*

Притисак Русије на Србију да учини концесију Бугарској у Македонији, био је перманентан. Са српске стране одбрана је пружана на исти начин. Српска влада је имала притужбу на дипломатију Антанте која није успела да извуче Србију из усамљености, јер се цео рад заснивао на заблуди да треба Бугарску задовољити.²³

Опасна аустроугарска офанзива на Србију крајем 1914. године, потисла је за моменат у други план питање концесије Бугарској. Неповољна ратна ситуација приморала је српску владу да непосредно тражи оружану помоћ, као и живу силу Француске, Енглеске и Русије. Обрађано је да је циљ Немачке и Аустроугарске да униште Србију, као Белгију, и удруже се са Бугарском како би доминирале Балканом. Траже-

²³ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 161–162.

но је да се француско-енглеске трупе искрцају у Дубровник, а Дунавом да дође један корпус Руса. Поводом овога апела Срба, француски и руски посланици у Лондону одговорили су да је савезничка помоћ неизвесна и да је једино практично средство за отклањање аустро-немачке опасности интервенција Румуније, али да до ње неће доћи ако јој се не дају гаранције са бугарске стране, то јест да од Србије зависи задовољење Бугарске и њен повратак у Балкански савез. Србија се нашла у шах-мат позицији. Сви спасоносни потези, осим сопственог жртвовања, довођени су у зависност од Бугарске. Ово питање разматрано је на седници српске владе половином новембра 1914. године, у српској Врховној команди и разговорима Пашића са вођама опозиције. Сви су били против уступака Бугарској.

Тек после Колубарске битке, Антанти се пружила могућност да развије пропаганду у Бугарској. Појачан је притисак опозиције на владу и краља Фердинанда за ступање у рат на страни Антанте. Владама Енглеске, Француске и Русије било је јасно да без територијалних компензација Бугарска не може бити придобијена. А ове компензације могле су бити учињене само на рачун суседних земаља, од којих је једино Турска била опредељена за Централне силе. Пошто су Румунија и Грчка задржале неутралност, Антанта је настојала да и њих придобије, али је тешкоћа била у томе што је и од њих морала да тражи територијалне жртве у корист Бугарске. Да би ове земље, укључујући и зараћену Србију, лакше примиле територијалне губитке, њима су давана обећања за компензацију на рачун непријатељских сила Аустроугарске и Турске.

У случају Србије, питање је било посебно деликатно јер је она подносила велики терет рата, а Македонија је била услов без кога придобијање Бугарске није било замисливо. Да би превазишле ову тешкоћу силе Антанте су користиле оживљавање југословенске идеје. Наиме, одмах после емигрирања, Франо Супило је упознао енглеске амбасадоре у Риму с програмом за уједињење Јужних Словена у заједничку државу. Исто тако, 2. октобра 1914. године, и Ситон Вотсон је упутио Форин офису један меморандум у коме је устао против задржавања Јужних Словена под влашћу Аустроугарске и против италијанских претензија на Далмацију. Он је као најбоље решење навео стварање федеративне југословенске државе, коју би сачињавале Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Хрватска, Славонија, Далмација и Словенија.

Ова мишљења наишла су на одјек код неких функционера Форин офиса, који су оценили да идеја за стварање заједничке југословенске државе омогућава да се постигне напредак у преговорима с Бугарском, јер би се југословенски простор у Аустроугарској искористио као компензација Србији за територијалне уступке Бугарској у Македонији.

Циљ британске владе био је да се привуку све балканске земље и створи један балкански савез од Србије, Црне Горе, Бугарске, Румуније и Грчке усмерен против Централних сила, као што је савез 1912. године деловао против Турске. Зато се Антанта обратила овим земљама и затражила њихову сагласност за територијалне уступке Бугарској. Руму-

нији и Србији су обећане простране аустроугарске, а Грчкој турске територије. Кад је у питању Србија, од ње је тражено да Бугарској уступи територију Македоније до линије одређене уговором о савезу 1912. године. Притом је британска дипломатија полазила од становишта да је Македонија неопходан саставни део или велике Србије или велике Бугарске, али не и Југославије. Зато је оцењено да би у случају да српска влада напусти великосрпски програм, а усвоји југословенски, онда могле бити задовољене аспирације и Бугарске и Србије и могао би се створити Балкански савез. Међутим, британска влада је преценила утицај југословенског програма. Српска влада није била спремна да уступи Македонију Бугарској. Због тога првих месеци рата ова акција није дала жељене резултате, али то није спречило настављање дипломатске акције да се формира Балкански савез.²⁴

Крајем новембра и почетком децембра 1914. године у дипломатску игру око придобијања Бугарске, улази кнез Трубецки, новоименовани руски посланик у Србији. Главни задатак Трубецког био је да приклони српску владу попуштању и да учини уступак Бугарској у Македонији. Одмах по доласку, Трубецки је јавио Сазонову да би Србима требало гарантовати Босну и Херцеговину, део Далмације и стратешко обезбеђење Београда, ако се хоће да они учине територијалне уступке Бугарској. Кнез Трубецки је био од великог утицаја у Петрограду, али у Нишу није могао да постигне такав ниво ауторитета. Он је покушавао да српску владу приволи на уступак за рачун словенских интереса. Користећи добро расположење Срба после Колубаре, говорио им је да треба искористити успех, споразумети се са Бугарском и на тај начин избећи опасан положај у ком су били недавно. Српску тактику отпора једноставно је представио: „Они се све надају да ће се десити догађаји који ће учинити Српске жртве беспредметним, за које је тешко задобити јавно мњење и армију.“²⁵ Запажање потпуно тачно, јер то је Пашићев манир — пусти да време решава, нека се догађаји сустижу.

Упоредо с акцијом у Србији, ишла је и руска акција у Бугарској. Та акција је била заснована на још увек живом сећању на ослободилачку улогу Русије и на уверенисти бугарског становништва да судбина Бугарске лежи у рукама Петрограда. Тога је била свесна и Радослављева влада, па је о томе морала да води рачуна. Истовремено она је ове моменте обилато користила као средство притиска на Централне силе да буду попустљивије према њеним територијалним претензијама.

Акција Антанте имала је за последицу да бугарска влада почне да калкулише и могућношћу задржавања неутралности са тим да ипак добије целу Македонију.

Антанта није могла да извуче заједничку, истовремену изјаву у Софији и Нишу, којом би било речено на које територије могу да рачу-

²⁴ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 61–62.

²⁵ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 163.

нају у будућности Бугарска и Србија, уз услов да прва приђе Антанти, а друга уступи део Македоније свом источном суседу.

Од половине фебруара до краја маја 1915. године, дипломатија Антанте није се бавила бугарским питањем. Одвучена је била ратним и дипломатским догађајима који су јој се чинили пресудним. Била је то савезничка дарданелска операција и придобијање Италије за рат. Коначно, изразито непријатељско држање Бугарске према Србији у корену је секло сваку помисао да ће Србија учинити територијалне уступке Бугарској. Почетком априла 1915. године десили су се упади бугарских комита у Македонију и покољи код Струмице и Валандова.²⁶ Вероватно зато да би своје територијалне и новчане захтеве поткрепила и својим заслугама за Аустроугарску и Немачку, Бугарска је покренула комите у масовни напад. Код Струмице и Валандова се развила огорчена борба пошто су српске јединице, мада изненађене и на тачкама напада слабије, прихватиле борбу „до последњег човека“. У жестоком судару 3. априла пре подне код струмичке железничке станице, оне су до 11,30 часова однеле победу и до 15 часова протерале бугарске комите преко границе. Истога дана је и борба код Валандова одлучена у српску корист. По српској процени, у нападу је учествовало око 3.000 бугарских комита. Иако губици српске војске нису били мали (мртвих 181 од којих 2 официра), одлучна одбрана и брз успех, као и чињеница да је изостало свако веће комешање становништва, говоре да је бугарска страна добила овог пута значајну лекцију. И доиста, мада су претње од бугарских напада остале трајне, све до средине октобра 1915. године није било акција оваквих размера.²⁷

О овим упадима око 3.000 комита, српска влада је обавештавала Русију, протестовала код бугарске владе и Антанте. Руској влади је уз протесте саопштено да не може бити ни речи о најзначајнијим територијалним концесијама Бугарској. Тако су повољни ветрови који су дували за Антанту из Италије и наде у сопствену дарданелску операцију, с друге стране привремено учинили беспредметним притисак на Србију и придобијање Бугарске, што је било у органској вези.

На притиске савезника да уступи македонске територије Бугарској, као и на вести да Антанта преговара не само с Бугарском него и са Италијом и Румунијом, српски меродавни чиниоци су одбијали да прихвате и уручене им захтеве и нагодбе прављене иза њихових леђа. Колико је отпор био одлучан показује и то што је Пашић, иначе човек који је хтео и знао да избегне сукобе у разговорима, на речи руског посланика, дакле представника најближе савезничке силе, да Србија не би требало да се игра ватром и опире Антантиним захтевима, чак умео да одговори: „Србија је спремна да се до последњих снага бори не само са Аустријом, него и са сопственим савезницима.“

²⁶ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 170. О томе је писало и „Новое время“ (бр. 14028 од 14. априла 1915.), тврдећи да напади бугарских банди на Србе нису случајност, већ да је све разрађено у немачком и аустријском главном штабу.

²⁷ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 218.

Британски посланик је од регента Александра слушао оптужбе на рачун Антанте која преговара са Италијом иза српских леђа, због чега сада у Србији сумњају да Антанта може слично поступити и у погледу захтева Бугарске и Румуније. Александар је упозоравао да такво понашање савезника може имати само „веома поразан ефекат на морал српске војске“.²⁸

*

Значајан успех Антанте био је придобијање Италије, која је 4. марта 1915. године коначно одлучила да јој се прикључи, уз дато обећање да ће добити простране територије, између осталог и на источној обали Јадранског мора. Форин офис се супротстављао италијанским захтевима за добијање Далмације, јер је полазио од оцене да не може успети стварање балканског савеза на националним принципима, нити трансформација српске државе у југословенску државу, ако се тај принцип на првом кораку тако грубо крши, давањем словенске Далмације Италији. Указивано је да се таквом политиком тешко може приволети српска влада да учини територијалне уступке Бугарској у Македонији и да се Југословени могу разочарати и натерати да бране Аустроугарску од Италије, што би имало за последицу јачање позиције Централних сила, а Антанта би изгубила потенцијалног савезника.

Прелазак Италије Антанти утицао је на интензивирање преговора с Румунијом. Румунска влада је 25. априла поднела своје услове за прилазак Антанти. Она је тражила прикључење Буковине, Трансилваније и целог Баната до Дунава наспрам Београда. Трансилванију и Буковину су силе Антанте Румунији обећале већ раније, али је тражење целог Баната изазвало незадовољство британске владе. Форин офис и министар Греј, били су сигурни да ће то довести до оштре реакције српске владе, која је такође желела припајање дела Баната. Преговоре с Румунијом британска влада је препустила Русији, али је заузела становиште да у њима треба водити рачуна о српским интересима у Банату. Пошто је румунска влада била непопустљива, преговори с Антантом су слабо напредовали, јер ни британска влада није напуштала свој став у питању Баната. Лорд Греј је писао да је српско осећање повређено због понуде Македоније Бугарској и веома неповерљиво у погледу аранжмана с Италијом о јадранској обали и наглашавао да „не би било нити мудро нити фер жртвовати српске интересе у Банату.“ Међутим, жеља да се изазове ланчана реакција на Балкану и да се оствари замисао о формирању балканског савеза, од кога се очекивало да убрза завршетак рата, утицала је на то да се не прекидају преговори с Румунијом, поготову и зато што су у исто време и Централне силе улагале напоре да је придобију на своју страну, обећавајући јој прикључење Бесарабије и евентуално северои-

²⁸ Исто, стр. 202–204.

сточног дела Србије. Најзад је британска влада почетком јула ипак дала сагласност да се Румунији обећа Банат и Русија је саопштила румунској влади да Антанта прихвата њене територијалне захтеве. Тако је јула 1915. године постигнут споразум за приступање Румуније силама Антанте, иако тада још није био потписан формални пакт.²⁹

Иако је Антанта усвојила њене захтеве, румунска влада није журила да уђе у рат. Зато се она поново вратила ранијој комбинацији за српско-бугарско измирење и улазак Бугарске у рат против Централних сила, односно против Турске, на бази уступања Вардарске Македоније до линије Крива Паланка–Велес–Охридско језеро и Тракија до линије Енос–Мидија. Зато је крајем јула 1915. године одлучено да се Србији и Грчкој упуте званичне ноте у којима ће се прецизирати понуде Антанте за њихово територијално проширење после рата у замену за уступке Бугарској. Руска влада је тражила да се Србији обећају Хрватска и Славонија, али се томе супротстављала Италија, јер није желела појаву велике словенске државе на јадранској обали. Британска влада је деловала као посредник и предложила да се Србији обећа Славонија и да се гарантује олакшање стварања уније с Хрватском.

Пошто по овом питању није могло доћи до споразума између чланица Антанте, српској влади је предата нота 4. августа 1915. године, која је садржала обећање за добијање Босне и Херцеговине, са изласком на Јадранско море у јужној Далмацији, без прецизног одређења граница. Дан раније силе Антанте су предале ноту бугарској влади као допуну ноте од почетка јуна, у којој су гарантовале да неће дозволити никакво територијално проширење Србије и Грчке док не уступе обећане територије Бугарској, под условом да ова уђе у рат против Турске.

У ноти српској влади најпре се говори о критичној фази рата, жртвама које сви треба да поднесу и које су већ савезници учинили за Србију. Затим се каже да су савезници принуђени да од Србије траже пристанак да уступи, при закључењу мира, неспорну зону Македоније Бугарској, ако ова тражи одмах ефективну оружану кооперацију. Савезници су спремни да се обавежу да при закључењу мира, Србија добије на Јадранском мору и Босни и Херцеговини и другим странама простране компензације, са којима ће се задовољити у пуној мери њене најважније политичке и економске аспирације. Иначе, обећава се да ће бити одржана заједничка граница Србије и Грчке.³⁰

Антанта је остала глува на све разлоге српске владе против уступака Бугарској у Македонији. Друго, Пашић је затражио допунска објашњења о тачном простирању територија на западу које би Србија добила после завршетка рата. На то су западне силе предале ноту 15. августа у којој су у 10 тачака прецизно одредиле границе обећаних територија Србији. Сем Босне и Херцеговине обећани су цео Срем и Бачка и широк

²⁹ На попустљив став Русије, Енглеске и Француске у питању Баната утицао је и неповољан развитак ситуације на фронту у Галицији.

³⁰ Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 176.

излаз на Јадранско море, укључујући и Сплит. За Славонију је било речено да ће, ако на крају рата о њеној судбини буду решавале силе Антанте, она бити дата Србији. Што се Хрватске тиче, наглашено је да неће бити никаквих прејудуцирања пре завршетка рата. Ове понуде су биле условљене уступањем поменутог дела Македоније Бугарској.

Пашићева влада је оценила да су ове понуде мање од понуда које је учинио лорд Греј у писму од 7. маја, у коме је обећао да ће Србија после завршетка рата добити Босну и Херцеговину са широким излазом на Јадранско море. Стављена је у изглед и могућност ступања Хрватске у федерацију са Србијом, али о томе треба да одлуче сами Хрвати. Обећање лорда Греја за територијално проширење није било условљено уступањем дела Македоније Бугарској. Зато је њен став према овој понуди био негативан. После првог узбуђења Пашић је изнео Трубецком своје главне примедбе, пребацујући савезницима да деле српске земље као да су афричке колоније. Пашић је ову ноту упоредио са аустроугарским ултиматумом од лета 1914. године и закључио да захтев Антанте доводи у питање и сам опстанак Србије. Он је руском посланику Трубецком изјавио да је за Србију боље да часно погине него да изврши самоубиство.

Истовремено предата је и нота грчкој влади у којој је тражено да Грчка уступи Бугарској југоисточни део Македоније са Кавалом. Као компензација за ову жртву у корист Бугарске, Грчкој је обећано територијално проширење у области Смирне у Малој Азији. Пошто су ова обећања уследила у време неуспеха дарданелске операције и повлачења руске војске, вера у победу Антанте била је пољуљана. Зато су обећања за територијално проширење на рачун Турске грчкој влади изгледала неоснована па и апсурдна. На другој страни, требало је да Грчка одмах жртвује територије које већ поседује, па су због тога све политичке партије заузеле одлучан став против усвајања захтева сила Антанте.³¹

*

Дана 21. августа пред Српском народном скупштином била је нота Антанте од 4. августа. У бурној атмосфери Пашић је трпео критику опозиције, либерала, зато што није одмах дао негативан одговор. Тражили су и његову оставку. Лично Пашићу је, пред Савезницима, ово добро дошло. Трубецки је у два наврата телеграфисао Сазонову да Пашић има јаку опозицију у либералима, а и у крилу своје партије. Ипак био је оптимиста судећи да су Пашић и Јовановић схватили сву тежину положаја, али да не могу прећи преко питања Баната и да би окупација дела Македоније од стране Бугара изазвала рат.

У неколико дана пред предају крајњег, званичног одговора Антанти, Пашић се нотом обратио руској влади. Чини се да је покушао да у последњем моменту отвори очи Русији и Савезницима у погледу Бу-

³¹ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 63–66.

гарске. Савезницима још није јасан положај на Балкану, као ни шта значи мобилизација бугарске армије. То што савезници не виде да се Бугарска већ прикључила Немачкој и Турској — „забрињава нас“. Зато је предлагао, као једину могућност после мобилизације, да се брзим и енергичним мерама уклони та претећа опасност, док је још могуће. Пашић је веровао да бугарски народ не подржава владину политику и да му треба помоћ са стране. Упозоравао је да је време преговора и савета прошло и ако државе Тројног споразума буду и даље ишле старим путем у односу према Бугарској, тада ће све бити изгубљено и Бугарска ће успети све да обмане.³²

Бугарска је приступила последњим предмобилизацијским припремама и почела изводити „нека сумњива кретања трупа“. Зато је Пашић 21. и 22. септембра тражио оружану помоћ од Атанте, без обзира на то шта ће одговорити Бугарска, „јер се њој више не може и не сме веровати“.

ПРИСТУПАЊЕ БУГАРСКЕ ЦЕНТРАЛНИМ СИЛАМА

У Манифесту цара Фердинанда, којим је објавио демобилизацију, у августу 1913. године, цар је отворено говорио: „...ми свијамо наше заставе до бољих дана“. Самим закључењем мира у Букурешту припремљен је нов рат Бугарске са њеним суседима, у циљу повраћања отетих земаља. За постизање уједињења бугарског племена, каже пуковник Нојков³³, бугарска је политика требало да се послужи свим средствима, да сломи савезништво Срба, Грка и Румуна.³⁴

Од лета 1914. године у политици бугарске владе и јавног мњења сукобили су се морални и интересни мотиви. Морални мотиви су налагали савез са Русијом. За Енглеску је агитовала успомена заузимања енглеских државника за ослобођење и независност Бугарске. Са Француском Бугарску су везивале генерације школованих Бугара у Француској.

За савез са Немачком, мало је утицао морални услов — иако су одлике немачког народа изазивале дивљење код Бугара, Немци су били пријатељи Турске, вековног непријатеља Бугарске. Иако је немачка политика у Букурешту 1913. године санкционисала стање на Балкану, догађаји ће приближити ове две политике.

Због руске и француске политике после Балканског рата, Бугарска се отуђила од ових пријатеља. Тако се створила веза, која није нашла ослонаца у осећајима Бугара, али која је имала подлогу у интересу.

³² Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, стр. 181.

³³ Стеван Нојков, пуковник бугарске војске, вршилац дужности начелника оперативног одељења бугарске врховне команде у 1918. години. Собзиром на положај који је заузимао Нојкову се не може оспорити компетенција.

³⁴ Стеван Нојков, *Зачио не победихме 1915–1918. год.* Ратник — месечни војни лист, свеска VII–VIII, јул–август, превео пуковник Војин Максимовић, Београд 1924, стр. 216–217. (У даљем тексту: *Зачио не победихме*).

Насупрот Антанти која је стављала Бугарској скромне територијалне добитке и то уколико она победи у рату, Централне силе су имале већи маневарски простор. Придобивање Бугарске обећањима територијалних проширења на рачун Србије било је стално у оптицају. Када је 26. марта 1915. године војни изасланик у Софији јавио да би сарадња са Бугарском сигурно била успостављена уколико би јој биле понуђене „поред Македоније још и старе српске земље отприлике до Мораве“, државни секретар немачког министарства спољних послова фон Јагов одговорио је 28. марта да „у погледу границе на Морави, од наше стране нема примедби“.³⁵ Колико за српске територије нису имали примедби, толико је осетљиво било питање бугарских територијалних претензија према Грчкој. Постојала је опасност да се Централне силе увуку у рат и против ове земље, што би значило даље погоршање њиховог ратног положаја. Немачка је предузела тајну дипломатску акцију код краља Константина ради обезбеђења Грчке неутралности. Са овим кораком је била упозната само аустроугарска влада, а не и бугарска.

*

Победе, које је Немачка постигла у лето 1915. године над Русима, навеле су бугарску владу да закључи да је наступио повољан момент да уђе у рат против Србије, јер је веровала да ће после ових победа Немачка моћи да одвоји довољан број снага за офанзиву преко Саве и Дунава, тако да не постоји опасност да Бугарска поднесе главни терет офанзиве. Крајем месеца августа било је већ поуздано, да ће Бугарска бити савезник Немачке. Коцка је била бачена.

Радославов је 22. јула обавестио немачког посланика у Софији, Михаелеса, да је краљ Фердинанд одлучио да у немачку Врховну команду упути пуковника Ганчева ради преговора са генералом Фон Фалкенхајном о војној конвенцији између Немачке и Бугарске, односно о модалитетима бугарске сарадње у предстојећој операцији против Србије. Пуковник Ганчев, тада командант коњичког пука у Софији, био је изабран за ову мисију зато што је раније био војни изасланик у Берлину и познат немачким војним круговима. Ипак је Радославов најпре затражио сагласност генерала Фалкенхајна са избором личности. Фалкенхајн се одмах сагласио, јер је Ганчева познавао као немачког пријатеља.

У првом разговору генерала Фалкенхајна са пуковником Ганчевим није било великих размимоилажења о чисто војним питањима које је конвенција требало да утврди. Међутим, Ганчев је изнео бугарске услове за потписивање конвенције, који су били више политичке природе. Ти услови били су следећи:

1. Да Немачка и Аустроугарска доделе Бугарској зајам од 200 милиона франака.

³⁵ *Германски дипломатически документи 1913–1915*, стр. 283. ИИ БАН, кол. 20, оп. 25, ае 46, л. 173; Bonn, PAAA, Deutschland 128 No 8 secr. Bd. 6.

2. Да се Немачка и Аустроугарска обавезу да ће Румунију и Грчку сматрати сопственим непријатељима ако би нападе Бугарску.

3. Бугарска за прво време неће предузимати никаква непријатељства против Грчке, али ако би Грчка само извршила мобилизацију, Бугарска би тражила од ње да јој одмах уступи област Сера, Дrame и Кавале и објавила јој рат ако она не прихвати захтеве за уступање ове територије. И за овај случај Бугарска је тражила учешће Централних сила у рату против Грчке.

4. Чим буде ослобођен пут за Бугарску, Немачка ће упутити по једну комбиновану бригаду и по неколико подморница у Варну и Бургас да би у случају покушаја руског десанта, против руских трупа ратовали Немци, а не Бугари.

5. Да се Турска обавезе да сарађује са Бугарском у одбрани Дедеагача ако би Француска, Енглеска и Италија покушале искрцавање.

6. Као накнаду за рат против Србије, Бугарска очекује запоседање целе Македоније и по могућности целе источне Србије до Мораве, а у сваком случају неготинског среза.³⁶

Да би постигли свој циљ, генерал Фалкенхајн је одмах прихватао све што Бугари траже као основу за споразум уз могућност да добију и више од тога. Међутим, у Министарству спољних послова заузели су становиште да Бугарској треба давати само „према учинку“. Бугарска би могла добити и много више територија уколико то „заслужи“ доприносом у рату.³⁷ Упоредо је коришћена и бугарска потреба за новцем, па јој је као помоћ дат велики зајам и на тај начин извршен притисак на Софију да се коначно определи за савезништво са Централним силама. Уговор о зајму између Бугарске и Disconto Gesellschaft банке потписан је 31. јуна 1915. године³⁸, а уговорени новац ће бити без одлагања достављен чим Бугарска активно уђе у рат на страни Централних сила.

Радославов и краљ Фердинанд су се 16. августа сагласили са текстом војне конвенције који је донео пуковник Ганчев из Плеса; требало је још да буде изнет на седници владе. Радославов је најавио да ће све бити брзо обављено и да ће за два до три дана Ганчев поново отићи у Немачку, овлашћен да потпише конвенцију.

Ганчев је заиста 19. августа кренуо из Софије и 22. августа настављени су преговори у Плесу. Приликом доласка у Плес ради наставка преговора за закључење Војне конвенције, пуковник Ганчев је донео и текст бугарског предлога за уговор о савезу и тајни анекс. Бугарска је желела да они буду потписани истовремено са Војном конвенцијом. По војној конвенцији, пуковник Нојков вели, бугарска је постављена као проста стража да чува пут Берлин–Цариград.³⁹

³⁶ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 143–144.

³⁷ Андреј Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 2011, стр. 391. (У даљем тексту: *Продор на Балкан*)

³⁸ *Германски дипломатически документи 1913–1915*, стр. 370–373. ИИ БАН, кол. 06, оп. 62, ас 38, л. 119–123; Bonn, PAAA, Bulgarien 7 secr. Bd. I.

³⁹ С. Нојков, *Зашто не победихме*, стр. 222. Фалкенхајн у својим мемоарима, отприлике, тако исто карактерише улогу Бугара. (Прим. В. Максимовић).

Уз предлог текста пакта о пријатељству и савезу Бугарска влада је поднела и предлог тајног анекса, у коме је, ради олакшања извршавања обавеза из уговора о савезу и консолидацији својих финансија, тражила да Немачка преузме обавезу да Бугарску за све време трајања рата снабдева оружјем, артиљеријом, муницијом и другом ратном опремом и да Бугарској одобри на име ратних трошкова суму од 200 милиона златних франака у готовом. Ова сума је требало да буде стављена на располагање пет дана пре краљевог декрета о општој или делимичној мобилизацији бугарске војске.

У члану 3. тражено је да банка Disconto Gesellschaft, која је 1914. одобрила Бугарској зајам од 500 милиона франака, изјави бугарској влади да ће одмах предузети опцију за другу траншу зајма, за чију ће реализацију јавна емисија бити извршена после закључења мира. О томе је требало да се сачини уговор између банке и бугарске владе.⁴⁰

Јагов је опомињао да Централне силе немају времена за одуговлачење преговора због угрожености Дарданела и нужности да напад на Србију буде изведен што пре. Војном конвенцијом је био предвиђен рок за напад од двадесет дана од дана потписивања конвенције, а она није могла бити потписана без истовременог потписивања уговора о савезу.

Чим је у Берлину добијен бугарски текст уговора о савезу и тајног анекса, у немачком Министарству иностраних послова су одмах израђени противпредлози ових докумената у којима су прихваћене претензије Бугарске према Србији, чиме би њена територија била знатно увећана. Имајући у виду и добијање долине реке Марице са железничком пругом за Дедеагач, што је Немачка приписивала у заслугу свом посредовању код турске владе, Министарство је оценило да је ова добит довољан еквивалент за учешће Бугарске у нападу на Србију. Из захтева Бугарске се видело да се она не задовољава само анексијама у Србији и Македонији, већ да жели да искористи рат за остваривање свих својих аспирација и на рачун Румуније и Грчке. Ове претензије, које су оцењене као „безмерне“, задавале су бриге и страховања Немачкој, јер би могле да отерају Румунију и Грчку у табор Антанте, па би Бугарска у току операција против Србије била нападнута и са севера и са југа.

Оцењено је да нема бојазни да Румунија сама нападне Бугарску и тиме ризикује да се уплете у рат против Немачке и Аустроугарске у моменту кад тучена Русија не може да јој пружи никакву ефикасну помоћ.⁴¹ Насупрот томе, постојало је уверење да под притиском Антанте, Грчка може да уђе у рат против Бугарске и да би тек тада могло да дође и до напада Румуније. Зато је главна пажња била упућена Грчкој и краљу Константину, који је од почетка водио пронемачку политику и у марту одстранио са власти Венизелоса, јер је хтео да уведе Грчку у рат про-

⁴⁰ Сем тога, бугарска влада је тражила и допунска финансијска средства.

⁴¹ Ова оцена је била погрешна, Румунија је јула 1915. године приступила Антанти.

тив Турске. Да би ојачали краљев положај у борби против Венизелоса и обезбедили грчку неутралност, Немци су краљу обећавали проширење у Албанији и тражили да се Бугарска сагласи са тим да Грчка одмах запоседне Дојран и Ђевђелију.

Цар Вилхелм II се сложио са предлогом уговора о савезу који укључује и тајни анекс. Једино је рекао да би било боље да рок за ратификацију буде осам дана, уместо четрнаест, како је Министарство предвиђало. У минисарству иностраних послова израђен је немачки предлог текста и тајног анекса.⁴²

После постизања споразума о свим питањима, уговор о савезу, тајна конвенција и војна конвенција потписани су 6. септембра у Софији.⁴³ Ратификациони инструменти за уговор о савезу измењени су 14. септембра у Софији. Тајна конвенција и војна конвенција третиране су као строго тајне и нису подлегале ратификацији, већ су ступале на снагу у моменту потписивања. Истог дана потписана је и конвенција о ратификацији бугарско-турске границе.⁴⁴

*

Овим уговорима Аустроугарска се проширује на Мачву, можда још на неки округ Србије и на Ловћен. Грчка би се проширила у залеђу Солуна анексијом сектора Дојрана и Ђевђелије, а такође и прикључењем делова Албаније са луком Валоном. Бугарска, која је већ споразумом са Турцима извршила исправке граница на Марици, после Букурешког мира имала је 111.836км², према конвенцији о ратификацији споразума са Турском од 6. септембра 1915. године, добила је 2.287км² на реци Марици⁴⁵. Међутим, значајно се повећала на рачун територија које су да тада припадале српској држави. Анексијом Македоније, свих области до развођа Јужне Мораве и Ибра, заједно са Нишом и Топлицом и целе источне Србије до Велике Мораве. Према члану 1. Тајне конвенције Бугарска је добијала око 51.425км² са 2,648.168 становника. На дан потписивања споразума, Бугарска је у постојећим границама имала површину од преко 114.000км² са 4.686.300 становника; Грчка 120.060км² са 4.662.371 становника и Србија 87.300км² са 4.823.198 становника.⁴⁶ Из овога се може закључити да је Србија по површини своје територије била најмања, али је по броју становника постојала равнотежа. Према

⁴² Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 150–171.

⁴³ Види, Прилоге бр. 8, 9 и 10.; *Германски дипломатически документи 1913–1915*, стр. 413–415 и 441–446. Договор за пријатељство и сюз между Германија и Бугарска; Тајно приложение, ИИ БАН, кол. 20, оп. 26, ае 268, л. 283, ае 282, л. 864–874; Bonn, PAAA, Deutschland 128 No 8 secr. Bd. 16. и 17.; *История на българите в документи*, Тајна спогодба между Бугарска и Германија, София, 6. септември 1915.г, БВИ, Т. 3, 58–59; Военна конвенция между Германија, Австро-Унгарија и Бугарска, град Плес (Австрија), 6. септември 1915.г, БВИ, Т. 3, 59–60.

⁴⁴ *История на българите в документи*, стр. 384. ДВ, No 13, 18. јануари 1916. г.

⁴⁵ *Исто*, Промяна в територията на Бугарска след спогодбата с Турција од 6. септември 1915. г.

⁴⁶ Ж. Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске*, стр. 170. Све бројке узете су из немачког Hofkalender за 1915. годину, а преглед је израђен у немачком Министарству иностраних послова 30.9.1915.

уговорним аранжманима Бугарска би територијално била повећана на 165.425км² са 7.370.468 становника, док би Србија била редуцирана на површину од 35.875км² са 2.139.030 становника. Бугарска би имала око пет пута већу територију и три и по пута већи број становника. Ова рачуница подразумева само анексије на рачун Србије и Македоније, а она је имала претензије и према другим суседима. У случају пак победе Централних сила, Србија би изгубила у најмању руку још и Београд са околином и Мачву, као и највећи део Косова, тако да би њена територија била још мања. Овако повећана Бугарска остала би везана за Централне силе, као и Турска.

Ово је само део плана који је поставио Немачки Рајх. Суштину немачког ангажовања на Балкану чинила је жеља да то полуострво падне у интересну сферу Рајха и уђе у оквире старог програма под именом „Средња Европа“, којим се ствара Немачка империја која ће обухватити највећи део Европе, Малу Азију и централну Африку. У оквиру пројекта било је укључено и Балканско полуострво. Прва и зато тренутно најважнија тачка овог програма била је да се Аустроугарска најчвршће важе за Немачку и остане трајно њен привезак. Под паролом „заједништва интереса“, Монархија је требало да се приволи да са Рајхом потпише политички уговор о одбрамбеном и офанзивном савезу, војну конвенцију, а пре свега царински савез као корак ка царинској унији. Сматра се да су обе војске борећи се против скоро целе Европе, својом крвљу запечатиле савез Немачког Рајха и Аустроугарске монархије. Царинском савезу би се прикључиле и друге државе централне Европе, балаканске државе и Турска, уз њих такође и Швајцарска, као и Скандинавија и можда Француска. Овај план је рачунао са Монархијом као сателитом Рајха, а са тим у вези и са Балканским полуострвом као интересном сфером Централних сила. Овде се говори о томе да две царевине морају у своје руке да узму железнице на Балкану као и пловидбу Дунавом. Тежња за привредним повезивањем земаља између Северног мора и Персијског залива, такозвани пут „Берлин–Багдад“, тежња је немачког империјализма. Пут од Берлина до Багдада води преко Балкана, а Бугарска је само један део ове циновске области, немачке будуће интересне сфере.⁴⁷

⁴⁷ А. Митровић, *Продор на Балкан*, стр. 419–425.

III ДЕО

ЕВРОПСКИ ВРТЛОГ

УЛАЗАК БУГАРСКЕ У ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Неучвршћена државност на територијама турског наслеђа, показала је да Источно питање још није у потпуности завршено. Због тога су територије Балкана постале својеврсна „берза“ на којима су се силе Антанте такмичиле са Централним силама. Политичар и дипломата Јован М. Јовановић тачно је уочио да се „на том пазару није знало ко је више тражио, а ко шта нуди“.¹

Аустроугарски агенти изазвали су нереде у Албанији који су угрозили положај Есад-паше Топганија, а Албанце подстицали на *свети рат* против Србије и Црне Горе. Проширила се вест да Турска намерава да доведе своје људе на место Есад-паше. Како намерава да уз помоћ Аустроугарске, прикупи и наоружа 40–50.000 људи ради упада у Македонију. На тражење Есад-паше српска влада је 29. маја упутила у Албанију *Албански одред* (око 17.000 људи), који је заузео Тирану и Елбасан, чиме је учвршћена власт Есад-паше. Црногорски Старосрбијански одред је 28. јуна посео Скадар и северну Албанију ради обезбеђења снабдевања морским путем. Из тако неповољне војнополитичке ситуације савезници су закључили да српска војска нема услова за офанзивне операције, али нису увиђали опасност која прети Србији од уласка Бугарске у рат. Због могућности бугарског напада, српска Врховна команда је почетком септембра упутила део снага (две пешадијске дивизије) у источну Србију.

*

Указом бр.7 цар Фердинанд, по приложеном извештају бр. 1493 председника Министарског савета, а на основу члана 145 Закона о организовању војне силе Бугарског царства и сагласно уредбама Министарског савета од 22. септембра 1915. године: „Поставља и наређује, да се изврши општа мобилизација војних оружаних сила у царству“.²

¹ М. Радојевић и Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, стр. 172.

² Државен военносторически архив, Велико Търново (ДВИА), ф.40, оп.1, а.е. 61. Указъ No7 Ние Фердинандъ I; *История на българите в документи*, стр.387. ДВ, No 205, 10.септември 1915.г.

Силе Антанте биле су изненађене када је Бугарска 22. септембра 1915. године, објавила мобилизацију и прелазак у стање оружане неутралности. У шифрованом телеграму министра – председника В. Радошавова, бугарским представницима у иностранству за објављивање војне неутралности Бугарске, од 23. септембра 1915. године, између осталог се објашњава да мобилизација Бугарске долази у фазу војне неутралности, која не треба да се тумачи као припрема за рат. Бугарска нема агресивне намере према суседима, но је јако решена, како каже да „пушком поред ноге“ штити своја права и независност, као и да бугарска влада ниједног момента није престала да преговара са представницима обеју ратних групација. Војна неутралност је само мера заштите која је изазвана од покретања војних сила код неких суседа (Румуније и Србије) и од појаве опасности над Балканом започете немачко-аустријском офанзивом.³ Оваквом образложењу није се могло много веровати и није се смело. Њему није веровала ни бугарска Парламентарна опозиција која се противила мобилизацији и сматрала је да овај изабрани пут води државу у катастрофу, али реваншистички кругови у Бугарској били су за рат против Србије.⁴

Све стране су показале скептицизам према бугарским намерама, осим оних од којих је највише зависила судбина Балкана. Силе Антанте прекидају дипломатске односе са Бугарском тек 5. октобра, када је одбила захтев да прекине односе са Немачком и обустави мобилизацију. У Грчкој је Венизелосова влада 24. септембра објавила општу мобилизацију⁵, којој се краљ Константин (зет немачког цара Вилхема II) противио не осврћући се на обавезе из војне конвенције из 1913. године. Под изговором да Србија неће бити у стању да упути 150.000 војника према Бугарској, сменио је Венизелоса, на власт довео људе наклоњене Немачкој и прогласио неутралност Грчке. Он није пристао да ступи у рат против Централних сила ни 5. октобра, када је почело искрцавање савезничких трупа у Солуну. То се негативно одразило на пружање помоћи Србији и на њену оперативно-стратегијску ситуацију. Британска влада, под разним изговорима, почела је отезати упућивање својих трупа и убеђивати француску владу да одустане од експедиције на Балкан. Напуштена је француска концепција о значају Балканског фронта и поново истакнута британска о искључивом значају главног фронта у Француској.

Одмах после објаве бугарске мобилизације, Србија је предложила да сви савезници објаве рат Бугарској, да Грчка и Румунија изврше мобилизацију, да Русија пошаље трупе Дунавом у Србију и искрца јаче снаге у Варни уколико Грчка и Румунија не прихвате сарадњу са Србијом, као и да западни савезници упуте око 150.000 војника преко Солуна на одсек Царево Село (Делчево)–Крива Паланка ради напада на Бугарску. Међутим, ови предлози не само да нису прихваћени, већ и реално нису били

³ Централен државен архив, Софија, (ЦДИА), ф. 313, оп. 1, а. е. 2297, л. 2.

⁴ С. Нојков, *Зашто не победихме*, стр. 218.

⁵ *Војна енциклопедија*, стр. 303.

оствариви у кратком временском периоду. Војвода Путник је затим направио план о превентивном нападу на Бугарску. Циљ је био да пре него што Аустријанци и Немци заврше концентрацију на северном фронту, онемогући концентрацију бугарских снага, односно да их потисне у унутрашњост ради обезбеђења везе са Солуном. После тога би се главне снаге оријентисале према северу за противудар када аустро-немачке снаге буду прелазиле Саву и Дунав. Тај план је Врховна команда засновала на томе што је ценила да ће тежиште операција бити на северном и источном делу њеног фронта, и што је била обавештена о slabим аустроугарским снагама у Босни. С обзиром на то да је пронемачка политика владајућих кругова, како нам потврђује и Нојков, имала снажну опозицију у Бугарској, постојала је оправдана нада да би та акција изазвала промену режима у Софији. Уз подршку и сарадњу Савезника, у Софији би се формирала словенофилска влада која би се залагала за улазак Бугарске у рат на страни Антанте. Главномандујући француске и руске војске — Жофр и Николај Николајевич — препоручивали су својим владама да се одобри овај план. Међутим, Антанта је забранила српској Врховној команди да предузме мере обезбеђења према бугарској граници, да се Бугарска не би провоцирала, управо у тренутку кад Савезници припремају трупе за помоћ Грчкој. После тога савезничке владе су, под претњом да ће отказати сваку помоћ Србији, забраниле било какву акцију против Бугарске, уверавајући Србе да их Бугари неће напасти. Без одобрења савезника није желео да делује ни председник српске владе⁶. Савезници су инсистирали да се српска војска концентрише на северном фронту ради спречавања продора аустро-немачких трупа према Бугарској, с тим што би у случају бугарског напада они послали Србији обилну војну помоћ, наглашавајући притом да је довољно да српска војска издржи само двадесет дана док не пристигну савезничке трупе.

Пуковник Нојков, такође спомиње комбинацију српске Врховне команде, да се са прикупљеном снагом, око 160 батаљона, могло извршити смело наступање у Бугарску, у којој се војска тек прикупљала. Нојков рачуна да би оваква српска акција омела концентрацију бугарске војске и приковала би Другу бугарску армију да брани Софију а не да наступа у Македонији. „Време од 1. до 6. октобра било је за бугарску војску критично. Ова криза прошла је, по Нојкову, благодарећи пасивном држању Срба“,⁷ на чему Бугари треба да су нам захвални.

После тога је српска Врховна команда усвојила нови оперативни план. Према новом плану, одлучено је да се држи еластична одбрана и на северном и на источном фронту, чувајући при томе војну снагу што је више могуће док не пристигне савезничка помоћ, а затим, у заједници са савезничким трупама да се пређе у противофанзиву.

⁶М. Радојевић и Ј. Димић, *Србија у великом рату*, стр. 170.

⁷С. Нојков, *Зашто не победихме*, стр. 226–227. Пуковнику Нојкову није познат узрок ове наше пасивности а он је био међутим у политичком мотиву; захтев српских савезника био је тада категоричан, *ничим не изазивати Бугарску*. Веровало се, и против јасних знакова, да ће се Бугарска у последњем тренутку одлучити да стане на страну Антанте. (Прим. прев. В. Максимовић).

У складу с тим планом, српска војска је груписана овако:

Прва армија, командант војвода Живојин Мишић (Дринска дивизија другог позива, Дунавска дивизија другог позива, Моравска дивизија другог позива, Соколска бригада и Ужички одред, са 118 топова) — држала је фронт од Вишеграда до Остружнице;

Одбрана Београда, командант генерал Михаило Живковић (20 батаљона од којих 12 трећег позива, два ескадрона коњице и 76 топова) — држала је фронт од Остружнице до Гроцке;

Трећа армија, командант генерал Павле Јуришић–Штурм (Дунавска и Дринска дивизија првог позива и Браничевски одред од 12 батаљона, са 108 топова) — налазила се на фронту од Гроцке до Голупца;

Крајински одред, командант пуковник Драгутин Димитријевић (13 батаљона и 47 топова) — држао је фронт од Голупца до Сипа и одражвао везу с тимочком војском.

На источном фронту према Бугарској налазиле су се ове снаге:

Тимочка војска, командант генерал Илија Гојковић (Комбинована дивизија првог позива, Шумадијска дивизија другог позива, Неготински одред од 9 батаљона, са 88 топова) — држала је фронт од ушћа Тимока до Мицора.

Друга армија, командант војвода Степа Степановић (Тимочка, Моравска и Шумадијска дивизија првог позива и Коњичка дивизија, са 136 топова) — држала је фронт од Мицора до Дашчаног кладенца.

Власински одред, командант пуковник Милован Плазина (10 батаљона и 14 топова) — држао је фронт од Дашчаног кладенца до Патарице.

Трупе нове области, командант генерал Дамјан Поповић (Вардарска и Брегалничка дивизија) — на фронту од Патарице до Дојрана и три мања одреда према Албанији са укупно 78 топова.

У општој резерви Врховне команде била је Тимочка дивизија другог позива прикупљена око Сопота.

Штаб Врховне команде налазио се у Крагујевцу, Врховни командат — регент Александар, начелник Штаба — војвода Радомир Путник.

Србија је, дакле, имала свега 196 батаљона, 40 ескадрона и око 680 топова, а Црна Гора 85 непотпуних и недовољно опремљених батаљона (300 до 500 људи) и 135 топова. Развучена на фронту 1.150 километара дужине, то јест дужем од целог Западног фронта, српска војска је била свуда танким распоредом и без јачих резерви по дубини, али одлучна да се брани до последњег човека за одбрану отаџбине.⁸

*

Према операционом плану Централних сила за заједничку офанзиву против Србије, решено је да операцијама руководи немачки гене-

⁸ С. Скоко, *Вој. Страна Степановић*, стр. 153–155.

рал А. Макензен, с тим да се у погледу употребе аустроугарских трупа обраћа аустроугарској Врховној команди⁹. Макензенов план за напад на Србију био је да српску војску обухвати са севера (из Срема и Баната) и са истока из Бугарске. Главни удар нанела би са севера, преко Саве и Дунава, немачка Једанаеста армија, дуж великоморавске долине, и аустроугарска Трећа армија, преко Београда.

Бугарска војска развила се против Србије, својом масом, северно од Балканског гребена, мада су недостаци оваквог развоја били очигледни, сматра Нојков. По њему је требало потпуно и по дубини да се обухвати српска војска, а не журити што бржем спајању са савезницима, као и овлађивању Дунава, који је тада био од значаја као савезничка комуникација.

Прва бугарска армија развила се са: својом 6. пешадијском дивизијом код Куле (једна бригада код Брегова), 8. пешадијска дивизија око Белоградника, 9. пешадијска дивизија на простору Чупрен–Св. Никољски превој, 1. пеш. див. на самој граници по обе стране друма Пирот–Цариброд. Задатак ове армије био је да се главном снагом одсудно нападне Србија, и, пошто се заузму Књажевац и Пирот, продре у долину Мораве на линији Параћин–Алексинач–Ниш. Једна бригада из ове армије да наступа преко Неготина и Брзе Паланке за везу са Оршавским аустроугарским одредом.

Друга бугарска армија била је ван састава Групе Макензен, развила се на широком фронту, од Големог врха преко Ђушева и Џумаје до Петрича. Њен је задатак био да пресече везу Србије са Македонијом не допуштајући да се српска војска повуче на југ, запречавајући још и сваком покушају Антантиних трупа да од Солуна помогну Србима.

Немачка Једанаеста, аустроугарска Трећа и бугарска Прва армија образовале су Групу армија Макензена, која је формално била под аустроугарском, а стварно под немачком командом. Под бугарском командом остала је њихова Друга армија, која је касније била појачана са још три дивизије, а под аустроугарском командом њихове трупе у Босни и Херцеговини.

Укупна снага четири савезничке армије, по Нојкову, била је око 400.000 људи. Снагу српске војске он цени на 360.000 људи.

Макензен је знао да је српска војска имала велике губитке што у дотадашњим операцијама, што од епидемије тифуса који је током 1915. године захватио углавном војску. Међутим, знао је и то да је српски војник, у овом рату, у моралном погледу, стајао задивљујуће веома високо, са једне стране, а са друге постојала је нада у скору помоћ савезника, од Солуна.

Након овако постављених снага и свих околности уз јаку артиљеријску припрему, у зору 6. октобра 1915. године отпочела је немачко-аустријска офанзива против Србије. После једнодневне жестоке артиљеријске припреме из оруђа свих калибара непријатељева пешадија се оти-

⁹ Војна енциклопедија, стр. 304.

снула преко Саве и Дунава. Немци су форсирани продирање Једанаесте армије моравским, београдским и колубарским правцем, с циљем да раздвоје српске снаге на источном фронту од снага у северозападном делу земље, да би их тако засебно лакше уништили и отворили себи пут на исток. До 15. октобра, упркос огорченом отпору српских јединица, оне су заузеле Београд, Смедерево, Пожаревац, Голубац и створиле шири мостобран. По преласку граничних река Аустро-Немци су наступали споро, нарочито због тешкоће око подизања мостова, тек 21. октобра су били готови. Сем тога, ово наступање је, по Нојкову, вођено споро и због бојазни да Срби не нападну јачом снагом немачку Једанаесту армију, до времена објаве рата Бугарске (14. октобра). „Осам дана имали су Срби времена, да, дејствујући по унутрашњим правцима, нанесу одлучан удар Немцима“¹⁰.

*

Суочена са тако опасним развојем непријатељеве офанзиве, Врховна команда је почела да скида поједине јединице са мање угрожених делова фронта ради појачавања трупа одбране Београда и Треће армије. Будући да је на источном фронту и даље било мирно, Врховна команда је, уздајући се у брзи долазак Савезника¹¹, почела да и са тог фронта повлачи трупе. После одласка тих трупа ефективи Друге армије били су веома смањени. Објашњавајући ове мере команданту Друге армије, војвода Путник је, у наредби од 12. октобра, нагласио да се одлучио на тај корак због даљег погоршања ситуације на северном фронту и „обзиром на присуство француских трупа у Нишу“. Наиме, пошто су француски представници обавестили српску Врховну команду да се њихове трупе укрцавају на воз у Солуну да крену у Ниш, где је припреман свечан дочек, Путник се надао да ће ове трупе стићи у Ниш истог дана или најкасније сутрадан, па је намеравао да с њима ојача Другу армију. Војвода Степа је био резервисан према оваквом Путниковом ставу и упозоравао је да ће у том случају нишавска долина остати небрањена.

Показало се да је разервисаност војводе Степановића према скором доласку савезничких трупа на фронт била оправдана. Штавише, Савезници су својим дволичним обећањима доводили српску Врховну команду у највећу забуну. С једне стране, они су инсистирали да српска војска упорно брани северни фронт како се Немци не би пробрили ка Бугарској и Цариграду, уверавајући српску Врховну команду да ће њихове трупе сваког часа кренути из Солуна на север. С друге стране, они су недељу дана слали својим трупама противречна наређења: најпре, да

¹⁰ С. Нојков, *Зашто не победихме*, стр. 226. Војвода Мишић предлагао је сличну операцију око 25. октобра: да са својим трупама нападне десно крило XI немачке армије, која се бејаше заглибила у поплављеној долини Велике Мораве код Марковца, па да потом нападне, у леви бок, и III аустроугарску армију, која наступаше од Београда према Крагујевцу. Овај његов план није био остварен.

¹¹ Француска 156. и Енглеска 10. дивизија отпочеле су искрцавање у Солуну 5. октобра, непосредно уочи почетка аустроугарске и немачке офанзиве.

крену у помоћ Србима, а затим да остану у Солуну. Најзад, 13. октобра француска влада је наредила генералу Сарају, команданту савезничких експедиционих трупа, да трупе не истура сувише далеко на север да не би биле „одсечене од Солуна“, већ да се ограничи на „заштиту комуникације између Солуна и Србије“. После тога генерал Сарај је одбио све молбе војводе Путника да упути своје трупе у Ниш.

Тако је, дакле, Друга армија, са смањеним ефективима и без јављене помоћи савезничких трупа, дочекала напад Бугара развучен на фронту дугом 120км, са свега 31. батаљоном пешадије, 4 ескадрона коњице и 27 батерија (106 оруђа), у следећем распореду: Тимочка дивизија првог позива (без једног пука) налазила се на левом крилу армијског фронта између Миџора (кота 2.169) и Нишаве; десно, на делу фронта између Нишаве и Таламбаса, налазила се Моравска дивизија првог позива (без једног пука); 10. шумадијски пук првог позива држао је положај на Таламбасу и Тумби као самостални одред. Присиљен да са тако малим снагама брани огроман фронт, војвода Степановић је видео да је земљиште једини савезник његових бораца у неравној борби која их је очекивала. Због тога је неуморно обилазио трупе на положајима, издавао упутства и лично надгледао израду заклона и препрека на положајима.

*

У Пироту се осећао страх од Бугара, још увек су жива сећања на непосредну и мало даљу прошлост. Током првих месеци 1915. године у Пиротском округу и самом Пироту, у резервним војним болницама, које су смештене у згради пиротске Гимназије, Окружног суда, Основне школе на Пазару, Официрског дома, више кафана, водила се велика борба против пегавог тифуса.¹² Једина је можда повољност била што је епидемија захватила само српску војску пиротских резервних болница, не и становништво. „Инвазија ваши била је толика да су у неким просторијама назовиболница, по подовима кафана, или у шаторима пољских болница, ваши милеле као мрави. Када се газило по њима чуло се пуцкетање под ногама.“ Овако се сећа тих дана Милутин Велимировић, који нам сведочи да су у Пироту први оболели заробљеници, а затим стари војници из гарнизона и нови регрути. Болесници су у почетку долазили по неколико десетина дневно, а затим у масама. Главна болница за заразне болести у Пироту била је војна болница поред Градашничке реке с раније подигнутим баракама. Да би се сви болесници могли сместити састављани су кревети, те су по три болесника лежала у два кревета, али је највише болесника лежало по поду, на слами, на ћебадима или шаторским крилима. Кафане, назовиболнице, биле су права умиралишта, где су несрећни људи у ватри и делиријуму умирали у задаху влажне сламе,

¹² У служби хуманости, 120 година Црвеног крста Пирота 1878–1998, стр. 30.

наквашене мокраћом и упаљене фекалијама. То су биле праве кухње куће, којих су се грађани са страхом клонили и пролазили другом страном улице. Епидемија је дочекана са крајњом оскудицом у погледу материјално-санитетске спреме, без икаквих болничких удобности и са минималним кадровима санитетског особља. Болнице у Пироту имале су неколико хонорарних лекара странаца, три Швајцарца, др Хуг, др Пако и др Жанре; два Пољака, др Мавешки и др Штемпелберг и једног Румуна, Лазареска, који није био прави лекар, него лекарски помоћник. Поред њих били су и два заробљеника др Лаутер и др Ковач. Од медицинара била су два руска Јеврејина, Пупко и Бернштејн и два мобилисана Србина, Чета Николић и М. Велимировић. У граду је владао велики страх међу становништвом који је ишао дотле да би се сви склањали ако би наишао неко из болнице, а познаници су бежали од њега да се не би поздравили. Епидемија пегавца беснила је у Србији, па и у Пироту, свом жестином четири месеца и за то време начинила је страшну пустош у српској војсци. Рачуна се да је епидемија смањила српску војску за 140.000 војника. То је страшна цифра. Најстрашнији месеци, када је било највише обољења и умирања, били су фебруар и март 1915. године. Тек у априлу са наступањем топлих дана, а и захваљујући већ неким стеченим искуствима и предузетим мерама, епидемија је почела да се гаси свуда у земљи, па и у Пироту. Нагло се смањивао и број оболелих и умрлих. Међу последњим болесницима у Пироту био је наш сведок и учесник Милутин Велимировић.¹³

Непосредно пред напад Бугара на Србију у граду су службовали добровољци Црвеног крста; данас су нам објављени њихови доживљаји, Швајцаркиње немачког порекла Катарине Штурценегер и Британског брачног пара Алис и Клод Аскју¹⁴, из којих можемо да стекнемо слику ратне Србије, па и Пирота.

Алис и Клод примећују да је у Пироту много света већ побегло и понело са собом сав свој намештај и имовину.¹⁵ Људи су се ужасно плашили да остану дан дуже у граду, били су распети између страха и љубави према своме дому. И поред огромног страха становништва, ипак љубазност и гостопримство према онима који им помажу нису изостајали. Госпођа код које су одсели није намеравала да наплати за своје гостопримство, то је образложила речима: „Дошли сте у нашу замљу да нам помогнете“ рекла је, „а ми можемо веома мало да учинимо за узврат“.

Не може а да се не примети њихово чуђење српском блату. Поготову ако се баве транспортом рањеника, може се само замислити њихов бес према том блату када се кола заглаве у њему, или када су морали га-

¹³ Милутин Велимировић, *Пегавца у Пироту 1915. године*, Слобода, бр. 757, 758, 759,760, фебруар 1965.

¹⁴ Види: Катарина Штурценегер, *Србија у рату 1914–1916*, Прометеј Нови Сад и РТС Београд, 2014. ; Алис и Клод Аскју, *Опustoшена земља, Србија како смо је ми видели*, Платонеум, Нови Сад, 2012.

¹⁵ А. и К. Аскју, *Опustoшена земља*, стр. 90–104.

цати по њему у неповољним тренуцима. Међутим, то исто блато проклињао је и Макензен када је ометало напредовање немачке тешке артиљерије. Оставили су нам веома битан податак о Пироту, а то је да је Пирот управо тих година покушавао да се ослободи блата и да је радио на својој урбанизацији. Говоре нам како су у Пироту почели да оправљају путеве када је избио рат; да су довукли камење за плочник и оставили га разбацано; ископали су дубоке ровове а онда одложили рад за неко погодније време. Наравно да је стање таквих путева било очајно у данима када су почеле непрестане кише и када непрегледне колоне војника пролазе њима.

Тих дана, у ишчекивању ратних дејстава, Пирот је био једна тужна слика. Сељаци су хрлили из оближњих села, гоњени страхом и успоменом од недавних сукоба са Бугарском, знали су шта их очекује, знали су са каквим непријатељем имају посла. То сећање их је гонило и они су од њега бежали, натоварени завежљајем на леђима или комадом најразличитијег намештаја журно су одлазили у непознато и у неизвесно. Улица која је водила ка железничкој станици била је увек закрчена овим избеглицама, јадним, беспомоћним старим људима и женама са малом децом.

Једна од најупечатљивих слика тих дана коју су описали у својим белешкама, била је ова:

„Хтео бих на овом месту да кажем неколико речи о томе са каквом су ревношћу сви прави Срби похрлили под заставу. Сретао сам многе који су се вратили из Америке због тога. Чак су и жене желеле да крену у борбу.

Једна од њих појавила се у Пироту и изложила свој случај пуковнику, команданту пука. Пешачила је дуго због тога — једна висока, лепа сеоска девојка.

„Моја два брата су мртва“, објаснила је. „Обојица су погинула на Космају прошле зиме. Мој отац је стар човек, сувише стар за борбу; али ја желим да узмем место моје мртве браће — желим да се борим уместо њих.“

Горко је заплакала када јој је пуковник рекао да не може да прими у пук жене да се боре. Благо ју је потапшао по рамену и рекао јој да обрише сузе.

„Удај се за војника, храбра девојко,“ посаветовао ју је, „и буди мајка синова војника. То је начин да служиш својој земљи, јер ће твоји синови бити храбри као лавови — храбри као њихова мајка.“

Међутим, нису је могли утешити и отишла је плачући; желела је да зада ударац за Србију.

Девојка није имала среће, јер је заиста било жена које су служиле као војници у српској војсци. Касније смо успели да добијемо фотографије двеју таквих.¹⁶

¹⁶ А. и К. Аскју, *Опustoшена земља*, стр. 93.

После завршене мобилизације и концентрације своје војске, Директива бр.1 штаба Бугарске армије упућена Првој армији налаже да енергично нападне непријатеља на фронту од Дунава до врха Букова глава. Циљ Прве армије треба да буде овладавање пограничног гребена, после чега преко Зајечара, Књажевца и Пирота треба да се доспе у долину Мораве и да се досегне линија Параћин–Алексинач–Ниш. Једна бригада 6. дивизије да се упути ка Неготину и Брзој Паланци и потражи везу са немачко-аустријским одредима.¹⁷ Бугарска Врховна команда је ипак чекала пуних десет дана да немачко-аустроугарске армије што дубље продру у Србију и привуку гро српских снага са Источног фронта, па да тек тада наредe прелазак у офанзиву у нади да ће тако постићи лаку победу и подићи борбени морал народа у коме се осећао врло снажан отпор против увлачења земље у рат на страни Централних сила.

Још крајем 1914. године, када је Србија увелико била у рату са Аустроугарском, у бугарском војном штабу био је испробаван „оперативни план Г“ за наступање војске према Србији.¹⁸ За коначан напад бугарске војске на Србију, сачињен је „Оперативни план Б–Г“ којим је утврђено да Прва армија мора заузети линију Параћин–Алексинач–Ниш у две етапе. У првој етапи да заузме линију Неготин–Зајечар–Књажевац–Бела Паланка–Бабушница, а да у другој етапи заузме коначну линију.¹⁹

Прва армија састављена од 1, 6, 8. и 9. дивизије — јачине 145.000 људи, са 89 батаљона, 95 батерија и 16 ескадрона, командант генерал Бојацијев²⁰, добила је наређење да ноћу 13/14. октобра заузме тачке на граничној линији, а 14. октобра у зору да наступа на линији: Неготин–Зајечар–Књажевац–Иново–Церова и да се на њој утврди. Прва софијска дивизија наступа са линије: Ржана–врх Стрешер (Букова глава), у циљу припреме напада на Пирот.²¹ Она је имала у задатак да демонстрира тешком артиљеријом и да привуче себи што више српских јединица, све док се Девета Плевенска дивизија не пребаци преко Старе планине кроз Св. Николски пролаз и запоседне линију Иново–Балта Берилковци. Одатле треба да нападне иза леђа Пиротски утврђен лагер.²²

Манифестом Бугарском народу од 14. октобра 1915. године, цар Фердинанд позива „бугарски наоружани народ на заштиту родног краја, увређеног од стране вероломног суседа и да ослободи поробљену браћу

¹⁷ *История на българите в документи*, стр. 399. Директива бр. 1 штаба бугарске армије за ратни задатак Прве армије од 5. октобра 1915. г, БАСВ, Т. 2, с. 27.

¹⁸ Военна библиотека, *Запасана генерала Т. Георгиева, командуването на прва отдълна армия вз нишката операция отз 1. до 15. октомври 1915. година*, 1940. год. стр. 4–6.

¹⁹ *Исто*: Оперативен проект по план Б–Г, стр. 278–280.

²⁰ С. Нојков, *Зашчо не победихме*, стр. 224–226; опширније види: *Запасана генерала Т. Георгиева*, стр. 10–15.

²¹ Издање главног Генералштаба, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига X, 1915, Београд, 1928, стр. 10–11. (У даљем тексту: *Велики рат Србије*)

²² Георги Марков, *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, стр. 191.

од српског јарма. Ми ћемо ратовати против Срба, једновремено са храбрим војскама централних сила. Нека бугарски војник лети из победе у победу. Напред! Бог да благослови наше оружје.“²³ Са оваквим благословом свога цара, и директивама која су добили команданти армија, Бугарска је у ноћи између 13. и 14. октобра, без објаве рата, прешла у напад дуж целе српско-бугарске границе.

Будући да су се српске трупе, према изричитом захтеву Савезника, морале држати даље од границе, Бугари су, користећи се изненађењем, успели да на многим правцима пређу границу. Али, свуда су наишли на снажан отпор.

Светозар Николић Гаричка оставио нам је своје сведочење о првом дану напада бугарске војске; под 14. октобром 1915. године у свом дневнику пише²⁴:

„Проведена ноћ на миру примећиваше се; по том војничка тишина у логору владаше тако нема ко да вечито ту неће се чути пас, али од једном у правцу Сукова, преломи се нема тишина од једног топовског пуцња, који беше управљен на српске ровове. Бугари објављују рат Србији па већ се чуо жагор између војника, који мало пре беху мртвим сном спавали.

Сунце блиставим врењем беше обасјало крш над коме безброј бугарских шрапнела распрскиваше се. Командант другог батаљона нагласном командом командује: „Дизи шаторе!“ што то команданти прихватише извршном командом. За један мали часак беше готов цео батаљон и постројен на стројевој линији; чека се наређење команде пука... војници у мале гомилице говораху о Бугарима, како морамо их победити.“

Нападајући на софијско-нишавском правцу са Првом армијом и деловима 9. и 7. дивизије, Бугари су имали девет пукова према српских седам. Тиме је почела како је назвао генерал Т. Георгиев „Нишка операција“.²⁵ Чим је био обавештен о покретима бугарских трупа према граници, војвода Степановић је, не чекајући одобрење Врховне команде, наредио да јединице одмах крену тамо и заузму раније одређене истакнуте положаје с обе стране границе. Међутим, Бугари су предухитрили Србе, па је дошло до низа сусретних борби дуж целог армијског фронта.²⁶ Пошто је српска војска нападом Бугарске доведена у тешку ситуацију, српска Врховна команда је 15. октобра наредила да се надирање непријатеља заустави, у крајњем случају да се што више успорава и задржава, да би се добило у времену, док савезници са довољно снага не притекну у помоћ.

Још у почетку операција надмоћност Бугара над Србима није била тако велика у пешадији, али у артиљерији је Бугарска била двоструко

²³ Велики рат Србије, стр. 11–12.

²⁴ ИАП Ратни дневник С. Н. Гаричке, рукопис.

²⁵ Види: Записана генерала Т. Георгиева. План за прву Нишку операцију, распоред за почетне операције, ток операције по датумима итд.

²⁶ С. Скоко, *Вој. Стена Степановић*, стр. 156–159.

надмоћнија. Планинско земљиште било је погодно за одбрану и жилав отпор против Прве бугарске армије што је, као и кишовито време, јако успоравало операције. Због жилавог отпора српских снага и тешког земљишта противничково наступање је било споро. Тако је Моравска дивизија одлучним противнападом, одбацила Бугаре, а затим на више места прешла границу и заузела цео гранични одсек: Градиште, Тумбу, Дебели рид, караулу Беле воде. Пуковник Миловановић је обавестио армијски Штаб²⁷ да је на караули Пресека, у току вишечасовне жестоке борбе, убијено 40 и заробљено 20 бугарских војника с једним официром. Међутим, нарочито тешке борбе вођене су 16. октобра на целом фронту Тимочке дивизије, али су сви напади Бугара били сломљени. На Големом врху дошло је до борбе бајонетима и бомбама, али је напад одбијен, као и напад који је уследио сат времена након овога. На левом крилу непријатељ је напао код Ржане, те је и овде дошло до борбе бајонетима и бомбама, где је опет непријатељ приморан на повлачење. На крајњем левом крилу Дивизије вођена је жестока борба, након које је Топлодолски одред заробио 16 Бугара, међу којима и једног официра, а осам бугарских војника сами су се предали и изјавили да не желе да се боре против Срба.

Бугарска Прва армија је задржана на граници и сви њени покушаји у наредних десет дана да пробије одбрану остали су без успеха. Са друге стране, бугарска Друга армија избила је 16. октобра на Власину и у долину Јужне Мораве, код Врања, и пресекла моравско-вардарску комуникацију. И на другим суседним секторима ситуација се погоршавала. Командант Шумадијске дивизије другог позива, Светомир Митић, под притиском непријатеља, повукао се са граничног фронта на главни положај на Јеловику и на тај начин правац од Св. Николе ка Темској у позадини Друге армије остао је незаштићен.

Нов притисак непријатеља на целом српском фронту осетио се већ 24. октобра. Под притиском надмоћнијих и технички боље опремљених непријатељевих снага, српска војска је била присиљена на повлачење. Међутим, на Источним фронту Бугари нису били кадри да властитим снагама принуде српске снаге на повлачење²⁸. На фронту Друге армије дошло је до многих тешких окршаја, који су се завршили на штету бугарских снага.

У свом ратном дневнику Стојан Јовановић Шукар²⁹, под 25. октобром описује: „Око 4 часа непријатељ је почео напад на 16. пук на коси Дренова глава и лево крило 1. пука, 3. и 4. батаљона. Са наше стране је отворена јака пушчана и митраљеска ватра, која је трајала до 8 часова. Дејствовала је и наша и непријатељска артиљерија. У 12 часова наша предња одељења 4. батаљона, која су била до обала Суковске реке, на-

²⁷ Исто.

²⁸ Немачке и бугарске снаге спојиле су се 26. октобра код Брзе Паланке.

²⁹ Славолуб Б. Штерић, *Ете тако је то било, ратни дневници 1912–1918*, Смедерево, 2014, стр. 268. Стојан Јовановић Шукар, рођен је 1893. године у селу Ратија, десетак километара јужно од Врања. Прво је распоређен у 4. чету 1. батаљона 16. пука, а касније је премештен у 3. чету 1. батаљона 1. пука Моравске дивизије I позива.

паднута су јаким непријатељским снагама, морали су напустити ровове како би избегли заобилажење. Одељења су се кроз равницу Суковске реке у нeredу повлачила ка Војнеговцу. Непријатељ их је тукао јаким пушчаном и артиљеријском ватром. Настрадало је доста војника из 4. батаљона и цела 1. чета 1. батаљона изгубивши потпуручника Саву Бунушевца. Услед препречних средстава (жица) код Војнеговца, војници нису могли ускакати у ровове, већ су морали тражити пролазе, трчати више стотина метара, што је непријатељ умео да искористи. У 14 часова, пошто је непријатељ очистио терен до Војнеговца, почео је напад на положај код Војнеговца. Од положаја Сиње главе коју је држао 16. пук и 1. пук све до реке, отворена је јака пушчана и митраљеска ватра. Наша артиљерија је дејствовала из 50 оруђа до 19 часова, на простору од Сиње главе до Нишаве. У овом дану 1. чета је имала губитке од око 100 војника, рачунајући погинуле, рањене и заробљене.“ Током ноћи непријатељ је дошао испред ровова код Војнеговца, али се ујутру повукао на два до три километра према реци Јерми.

Борба вођена на Дреновој глави³⁰, 25. и 26. октобра била је изузетно тешка. Командант Моравске дивизије, пуковник Миловановић, описујући борбе 16. пука, који је бранио средњи дивизијски одсек са Дреновом главом у центру, у свом поподневном извештају 25. октобра, обавестио је војводу Степановића да је непријатељ цео дан тукао положаје на Дреновој глави, Калеу и Црнодрми снажним ватром из седам артиљеријских група разног калибра, и да је успео да поруши многе ровове и препречна средства. Најзад, под заштитом артиљеријске ватре, којом се управљало из балона и авиона, непријатељева пешадија је отпочела наступање. Дејством наших батерија средњег и левог одсека, као и пешадијском и митраљеском ватром са нашег положаја, непријатељева артиљерија је ометана у гађању. У поподневним часовима непријатељ је успео да пређе на јуриш, па је почело дејство бомбама и на тај начин је јуришни напад одбијен. Након тога предузео је још два јуриша, али је увек био одбијен. После пада мрака борбе су обновљене и трајале су целу ноћ. Пред зору непријатељ се повукао у висину Драгановог врха.³¹

О овој бици прича учитељ у пензији Јован Поповић³². Он је учествовао у тој борби и ево његових утисака³³: „Пошто смо победили на Церу и Суворору, наша Влада је приметила да Бугари концентришу сво-

³⁰ Види: Христо Мустафов, *Првѝ Србија вѝ походѝ 9–та дивизија*, Софија, 1917, стр. 46–61. Под 25. октобром 1915. године описује борбу на Дреновој глави, Балта Берилувцима, Модрој Стени.

³¹ С. Скоко, *Вој. Стена Степановић*, стр. 171.

³² Јован Ђ. Поповић, резервни пешадијски потпуковник чија прса краси више од десет ратних одличја. Учитељ по образовању, изузетне војне способности. Велику храброст испољава у борбама приликом заузимања Кајмакчалана и Битоља па га генерал Бојовић предлаже за високо одликовање. Успомену на историјски дан 12. новембар 1918. године војвођански град Ковин слави, јер је тога дана ушао први српски војник. Тај војник је био капетан прве класе Јован Поповић. Учитељ Јован Поповић је Пироћанац са највише одликовања: Златни орден Обилића, Освећено Косово, Орден Светог Саве (једини у Пироту), два Бела орла са мачевима, Албанску споменицу, Споменицу за балканске ратове, Златни крст 1912. године, Орден краљеве круне итд.

³³ ИАП Педагошка Академија (ПА), *Историјат ОШ у Беровици*, писмени рад Петровић Јована, приправника учитеља, на државном учитељском испиту, рађен септембра 1960. године, рукопис.

је трупе на нашој граници. Бугарска Влада је говорила да нас неће напасти, међутим она је своје јединице све више концентрисала на нашој граници. Због тога један део наше војске се повлачи са аустријске границе и упућује према Бугарској. У тој војсци сам био и ја у Шеснаестој Моравској дивизији, у трећем батаљону, као командир прве чете. Наш трећи батаљон је био распоређен на Дреновој Глави и Драгановом врху.

Игром случаја у том батаљону смо били ми–резервисти као командири чета са чином резервног капетана II класе. Командир друге чете је био Јован Петровић из Беле Паланке, село Мокра. Командир треће чете је био Димитрије Николић, учитељ из Лесковца, а Драгутин Стојановић је био Београђанин, који је био завршио трговачку академију. Ето, нас четири смо са војском, која је бројала 1.500 људи заједно са комомом, добили задатак да запоседнемо Дренову Главу и Драганов врх и тиме заштитимо нашу земљу од изненадног напада Бугара.

Пошто је терен био непогодан за укопавање, то смо били принуђени да зидамо шанчеве и да се утврђујемо. Шанчеве смо зидали од камена, а из Беровице смо довлачили грађу. У току тих радова нас је обисао и Степа Степановић. Наредио је да три чете буду на Дреновој Глави, а једна на Драгановом врху у виду мртве страже. „Та која је на Драгановом врху у случају напада Бугара не сме се повлачити. Она ће за нашу војску бити изгубљена“, рекао је Степа.

Виђали смо бугарске војнике, али са њима нисмо разговарали. Напали су нас 25. октобра 1915. године ујутру у 8 сати са читавом дивизијом уз пратњу њихове музике. Та дивизија је дошла из правца Сукова и Јалботине и ударила је прво на Драганов врх. На њему је била чета Драгутина Стојановића, која се очајно бранила. Но, Бугари су били надмоћнији, опколили су чету и јуришали на њу. Док је било муниције, лешеве Бугара су се гомилали око ње, али кад је нестало муниције чета је Бугаре дочекивала на бајонет. У том сукобу је више од половине људства у чети настрадало. Сам командир је једва остао у животу и са преживелим војницима се повукао и дошао у састав треће чете на Дреновој Глави.

Бугаре тог дана нисмо пустили да прођу до наших положаја на Дреновој Глави.

Увече, командант батаљона издаје наређење: „Ноћас ће Бугари извршити јуриш. Зато се треба припремити за одбрану и нико не сме да спава. До 21 час сваки војник мора примити по један сандук бомби...“ што је било и примљено.

И заиста, око 11 часова у ноћ, наступају Бугари. Ми смо имали наређење да их што ближе пустимо и зато се није чуо ни један пуцањ са наше стране, све док нису дошли до испред ровова где смо поставили петоредну бодљикаву жицу. Када су дошли до ње, ноћ се претворила у пакао... у гомиле Бугара смо бацали бомбе и од експлозија се није ништа чуло. Нисмо видели Бугаре, али и они су бацали бомбе и по њима смо закључили да их је много... На неким местима су Бугари успели да пређу кроз жице и настала је борба прса у прса, на бајонет, која је траја-

ла два до три сата... Те Бугаре смо убили, а после, око 3 часа изјутра настала је тишина... Ниједан пуцањ, ниједна експлозија. Само би се по којој јаук чуо из мрака, око нас. Рано, пре зоре, послали смо патролу да види шта је испред нас, хоће ли нас опет напасти Бугари. Ускоро, патрола се вратила. Људи из патроле су били бледи, скоро су дрхтали. „Испред нас“ рекоше они „има само крв, месо и леш преко леша...“

Свануло је. Магла је још увек прекривала бојиште. Полако, јављао се ужасан призор. Од петоредних жица види се разбацано коље, парчади људских тела, а земља се не види од лешева. Лежали су ту војници разних пукова, њихов санитет и музика, њихове раширене војне заставе исцепане и пуне крви...

Бугари су се били повукли, оставивши мртве и рањене. После два-три сата је дошао и Степа Степановић који је био одушевљен оваквом победом. Ми, резервисти били смо поносни...“ Овако се сећа велики ратник Јован Поповић³⁴.

И мештани радо о тој борби причају. Они се сећају када су на троја кола натоварене бугарске капе погинулих војника и одвезене за Пирот³⁵.

Међутим, пре него што су резултати те победе могли бити искоришћени, Моравска дивизија првог позива је, према наређењу Врховне команде, ноћу између 26. и 27. октобра скинута с фронта и упућена у Приштину. „У 19 часова је наређено опште повлачење ка Бабушници“ записао је С. Ј. Шукар под 26. октобром 1915. године. Наиме, будући да генерал Сарај није прихватио предлог српске Врховне команде, од 24. октобра, да са својих 40.000 војника садејствује Трупама нове области у протеривању Бугара из Скопља, а затим из Качаничког теснаца, војвода Путник је био присиљен да из Прве и Друге армије узме по једну дивизију и да их хитно упути у Приштину на располагање новоименованом команданту Трупа нове области генералу Петру Бојовићу, да би спречио продор Бугара на Косово и отворио Качанички теснац.

У условима када помоћи није било ниоткуда, повлачење је било неизбежно.

У складу с таквом ситуацијом, а на основу наређења Врховне команде, војвода Степановић је 26. октобра наредио потчињеним јединицама да, без обзира на исход борбе у току дана, ноћу између 26. и 27. октобра, отпочну повлачење са утврђених пиротских положаја на положаје за одбрану Ниша. „Први батаљон је био у заштитници. Одступали смо сеоским путем који води кроз села: Смрдан, Божурато и Блато. Ту је пук изашао на друм који води од Пирота за Бабушницу“, пише С. Ј. Шукар за 26. октобар, а даље наставља под 27. октобром: „цео пук се при-

³⁴ *Види:* опширније казивање, Прилог бр. 11.

³⁵ У извештају команданта 3. батаљона мајора Милије Мијатовића стоји: „Око самих бодљикавих жица избројана су 232 бугарска леша. На простору између бодљикавих жица и бугарских положаја, према ономе што је комисија могла проценити, било је још три или четири пута више лешева, јер су Бугари на том простору били изложени, поред пешачке и врло јакој артиљеријској ватри.“ Српски губици такође су били велики. Погинуло је, рањено, контузовано и нестало преко 370 војника и официра.

купио, са комором, сем 1. батаљона који је био у заштитници. Прикупљање је завршено на путу село Блато–Бабушница. Одатле се усиљеним маршем кренуло ка Бабушници у коју смо стигли у 14 часова. Пут је настављен низ клисуру реке Бабушнице кроз село Грнчаре. Кретање је било споро јер је пут био закрчен комором.³⁶

Овде се нису завршила ратна дејства 16. пука, Бугари понижени поразом код Дренове Главе пошли су за нашом војском не би ли их стигли и осветили се за пораз. О томе нам сведочи Душан Ћирић. У Бабушницу је из правца Линова и Љуберађе допирала пушчана ватра, која је била најпре загонетка за становништво, али када су касније пристигли бугарски рањеници енигма је разрешена. „Бугари су после пораза на Дреновој глави наступили правцем одступања 16. пука, који им је нанео пораз. Од Кијевца, Дучевца и Камбелевца допрли су на Џурцевицу. Одатле, силазећи према Мурговици и Љуберађи, пуцали су на село, у коме није било наше војске и убили су том приликом једанаест људи. За то време наша заштитница била је на Шареној опници, коси изнад Љуберађе, десно од пута према Власотинцу. И тако је дошло до борбе, кратке и оштре, да се наставе и на другим положајима изнад Линова, Дола, Брестов Дола, Малог и Великог Боњинца. Много доцније сазнао сам од војника из батаљона 16.пука, Чедомира Андрејића из Студене, Игњата Крстића из Љуберађа, Јована Поповића учитеља из Јаловик Извора и других, да ниједан наш заробљеник из овог батаљона није смео да призна да му је припадао, јер би био одмах убијен, ако би се случајно усудио да каже. То потврђују и стари који веле да су се Бугари у наступању распитивали за „шеснаести полк“, говорећи: „Мамката им мрсна, ште и уништожим!“³⁷

*

Наредба о повлачењу Степине Армије болно је одјекнула међу његовим војницима, јер их је затекла у тренутку када су имали разлога да се радују још једној победи над непријатељем. Мада Бугари нису приметили да се Срби повлаче и мада их нису узнемиравали, повлачење је вршено под веома тешким околностима. Трупe су морале да марширају по великом невремену, јер је те ноћи киша без престанка падала, па су се Нишава и њене притоке излиле. Артиљерци су с муком пребацивали возове и оруђа преко бујица, а готово сва пешадија Тимочке дивизије морала је да се повлачи железничком пругом. Услед тога јединице су стигле на нове положаје веома заморене³⁸.

Са војском се морала повлачити и војна болница. Алис и Клод Аскју³⁹ су нам оставили тужно сећање на дан када је болница примила кратка упустава да се спреми за покрет. У том тренутку то је била нај-

³⁶ С. Штерић, *Ете тако је то било*, стр. 268–269.

³⁷ МПП, Д. Ћирић, *Успомене*, рукопис, стр. 25.

³⁸ С. Скоко, *Вој. Степа Степановић*, стр. 170–172.

³⁹ А. и К. Аскју, *Опустошена земља*, стр. 104–108.

страшнија трагедија која их је могла задесити. Одељења су била пуна пацијената, храбрих људи који су пролили крв за своју земљу. Врло мало их је било у стању да буде покренуто. За многе од њих транспорт колима или железницом могао би да значи највероватније сигурну смрт. Неколико их је оперисано тога јутра.

Медицинско особље, које се пре свега бави хуманитарним радом, прихвата и негује рањенике, без обзира на чијој је страни задобио те ране, не може да разуме оволику свирепост. Да морају да се повлаче пред другом армијом која надлази. Према њиховом схватању, чак и у рату то није било легитимно.

„Јер сваки пацијент је морао да буде евакуисан за неколико сати, чак и они који су оперисани тога дана, чак и они чије су ране биле такве да је и најмањи додир изазивао бол, чак и они који су лебдели између живота и смрти. Морали су да буду пренети до аутомобила и воловских кола и да се трукцају до станице, где су пренети у „санитетски воз“ за Ниш. Није било довољно ћебади да их све покријемо како би требало—неки су пошли боси—а тога дана било је хладно—врло хладно. Човек је мрзео себе што је морао да помаже при овом суровом транспорту. Али одмах да кажем, људи су то добро поднели, са стоичком храброшћу карактеристичном за Србе. Ниједан, међутим, колико год био болестан, није желео да падне Бугарима у руке“.

Заједно са болницом, повлачила се и српска армија. Војници су, смркнути и ћутећи, марширали кроз Пирот. Осећао се дах понизности, али и неразумевања: зашто када смо одбили Бугаре, ми морамо да се повлачимо? Сведоче нам да је првих дана повлачења официр морао да убија своје војнике зато што су одбијали да прекидају напад када им је то наређено.

Војска се спуштала са брда, напуштајући положаје које је тако храбро држала. У савршеном поретку, дисциплиновано, без сувишне бучке, само непрестано трупкање хиљаде ногу. Чак је коњица натопљена кишом, полако прелазила суморним улицама. А за њима дуга поворка товарних коња и транспортних кола, већином са воловском запрегом, све огромна ратна опрема, топови, кола са муницијом, амбулантна возила. Све то би се дешавало под ћутљивим погледом оно неколико цивила који су остали.

У успоменама Душана Ћирића имамо сведочење о последњим данима у Бабушници пре него је ушла бугарска војска. Војска се повлачила кроз Бабушницу према Лесковцу, а пут је био закрчен комором и артиљеријским јединицама. Да несрећа буде још већа киша је падала сваког дана, па се је Лужница излила из свог корита те нигде сувог места да војска одмори. За војском кренули су и чиновници, као и неколико породица чије су куће остале на поверење његовој мајци: „До душе у Ациној је остао „чика Ика“, али су њега убили Бугари првог дана по уласку, поп Славкова била је без живог створа, а у поп Тасиној остала је баба Живана. Када се из Бабушнице извукао последњи српски војник и отишла бежанија, у средској згради остао је само Аца Костић, вршилац

дужности среског начелника, Вита Поповић, практикант, Јеротије, жандарм коњаник и управник поште. За одступање чекало се наређење из Пирота. Међутим, нити се јављао Пирот, нити војна посада са утврђења Јеремија, а није била лака одлука о напуштању радног места без одобрења виших власти. То је учињено у последњем тренутку, тек када је дотрчао кмет из Калуђерева и сапоштио да је бугарска војска у Калуђереву и да ће се вероватно, упутити према Бабушници. Тада су заостали службеници појахали коње и у галопу отишли у правцу Беле Воде.⁴⁰

*

Тако, да је Прва бугарска армија тек 27. октобра успела да заузме прве, задате јој објекте: Зајечар–Књажевац–Иново–Пирот.⁴¹ Прва Софијска дивизија добила је наређење да наступи даље главним правцем, на путу од Пирота, преко Беле Паланке и Плоче за Ниш.⁴²

После месец дана борби, из строја је било избачено око 20% непријатељских војника⁴³. Ипак, бугарска војска заузела је Ниш и Скопље, као и Качаничку клисуру, преко које је Србија имала једину везу са Солуном, у коме су се исклавале француске и британске трупе. Заузећем Ниша — „стария български град“ — главнокомадујући, генерал Жеков, саопштио је монарху да заузимањем прворазредне нишке тврђаве, она улази заувек у бугарско царство. Овим је Фердинанд био морално задовољен, честитао је срдечно на заузимању, како је назвао, „тврђаве прева-ра и лажи“. Радославов није крио своје узбуђење због „историјског догађаја“ којим ће за вечна времена над „бугарским Нишом“ бити развијена национална застава. Радославов и Министарски савет се клањају пред победоносном заставом која потпуно поткрепљује њихову политику националног уједињења.⁴⁴ Бугарска и Аустроугарска постали су суседи.

Две савезничке дивизије стигле су, међутим, прекасно да би могле да пруже помоћ. Српска војска кренула је према Косову. Мајор Светозар Николић Гаричка у дневнику је записао под даном 27. новембром 1915. године⁴⁵: „У 11 часа пре подне наредио је командант да се батаљон построји када је оно било готово тада је командант саопштио војницима ову наредбу: „Војници, ми идемо у некој земљи, у којој још се незна. Зато сваки нек напрегне и последњу своју снагу како би издржао марш, који ће бити још 15 дана“. На ову наредбу војници су заблагодарили команданту што их тако братски блажи у најкритичнијем моменту. И сви су пред командантом изјавили да ће „истрајати за постигнуће циља“.

⁴⁰ МПП, Д. Ћирић, *Успомене*, рукопис, стр. 23.

⁴¹ С. Нојков, *Зашто не победихме*, стр. 226–227.

⁴² *Записана генерала Т. Георгиева*, Приложенине 5, Заповѣд по I отдѣлна армия No 6, Кралево село, 27. октомвриј 1915 година, 18 часа, стр. 285–286.

⁴³ М. Радојевић и Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, стр. 181.

⁴⁴ Георги Марков, *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, стр. 205.

⁴⁵ ИАП *Ратни Дневник С. Н. Гаричке*, рукопис.

Европски вртлог у свој својој снази захватио је и пиротски крај и поделио становништво на три дела. Уласком бугарске окупационе војске, а повлачењем српске војске, почела је деоба становништва у пиротском крају. Једни ће отићи са својим Трећим пуком за својом Врховном командом и својим краљем, можда да се не врате. Други ће део становништва бити под присилом окупатора интерниран у бугарске, немачке и аустроугарске логоре, можда да се не врате. Трећи део становништва остаће у својим домовима на милост и немилост окупатору, можда да не сачекају оне који ће се можда вратити.⁴⁶

ПИРОТСКИ КРАЈ И БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА

На Бечком двору приликом посете немачког цара Вилхелма II, крајем новембра 1915. године, готово једногласно се говорило да „Србија мора да нестане“, а у Софији је доминирао став да Србија мора бити „избрисана с политичке карте“. Радост победе стварала је утисак да је коначно решен проблем са Србијом и није се обраћала пажња на чињеницу да ни српска влада ни српска војска нису капитулирале. Централне силе и њихова савезница Бугарска децембра 1915. године држале су у својој власти све територије српске државе. Три савезника су се првенствено забавила тиме како да међусобно поделе територију и привредна богатства освојене земље. Одмах после повлачења српске војске извршила су међусобну деобу територија и успоставила окупационе системе. Без већих тешкоћа и релативно брзо су се нагодили како ће током рата управљати Србијом.

Аустроугарска Врховна команда је 1. јануара 1916. године издала наредбу о образовању Војног генералног гувернмана у Србији на простору ранијих српских округа Београд, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац и Ћуприја, а новом наредбом од 11. фебруара 1916. године овај Гувернман је био проширен на округе Ужице, Чачак и на западне делове округа Крушевац.

Немачка није показивала територијалне претензије, али је осигурала привремену контролу главних саобраћајница долином Мораве и Вардара, потом Београда са околином и рудника у северозападној Србији. Немачка је под својом контролом обухватала целу Македонију, бугарски део Косова, Борски рудник и железничке комуникације уз Велику и Јужну Мораву, а од посебне је важности био и пловни пут Дунавом. Истичући да је Србија за њу „област снабдевања и транзита“, Немачка је обезбедила право да на том простору контролише комуникационе

⁴⁶ О судбини 3. пука — Пироћанаца види: др Борислава Лилић, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918.*, Београд, 1989; Миљан Манић, *Бесмртници, споменица изгинулим у ратовима 1912–1918. 3. пешадијског пука*, Пирот, 2014. О интерниранима у логорима постоје само поједини фрагменти, врло мало и на основу наративног извора у хроникама и монографијама села, ова страна није истражена на прави начин и чека свог истраживача. О становништву пиротског краја за време окупације говориће се у овој књизи у наставку, али и овај део захтева темељна и целовита истраживања у бугарским архивима.

правце, експлоатише сировине и обезбеђује животне намирнице. Била је то последица чињенице да је Балкан за њу био важна транзитна област преко које су водили путеви на Исток. У исто време, с обзиром на то да су јој због рата остала неприступачна прекоморска тржишта, Балкан је постао и важан привредни простор. Тако су комуникације, привреда и тржиште били основни елементи који су утицали да Балкан буде обележен као интересна сфера Немачке и укључен у њен програм освајања.⁴⁷

Бугарски територијални апетити су после победе постали много већи него у тренутку укључивања у рат и потписивања Тајне конвенције, иако су у њему били прихваћени сви ондашњи њени захтеви. Поред онога што је гарантовано у тајном уговору са Централним силама, Бугарска је тражила територију до леве обале Велике Мораве, која би јој осигурала контролу пруге Смедерево–Ниш, и део Косова, окупиран након војних операција од стране бугарских јединица. Свесни да Монархија није спремна на уступке, у Софији су процењивали да се до нових територијалних добитака може доћи ослањањем на Берлин. У том циљу, 10. фебруара 1916. године, краљ Фердинанд, председник владе Радославов и начелник Генералштаба генерал Жеков дошли су у посету немачком цару када је упућен и нови бугарски захтев. Тада је бугарска страна поднела захтев за територијама на левој обали Мораве, за делом Косова који су окупирале бугарске трупе и за деловима Албаније у коју је такође ушла бугарска војска. То су територије у које су бугарске трупе стигле у операцијама пре аустроугарских јединица. Бугари су тада у ствари затражили територије са Смедеревом, Смедеревском Паланком, Рачом, затим крајеве Левач и Темнић (тако да граница иде непосредно источније од Крагујевца), Трстеник, Крушевац, Александровац, врхове планине Копаоник, Приштину, Призрен и источну Албанију. Ови захтеви су јасно показали да Бугари желе узети што више територија, а да су у том тренутку и званично затражили територије које су дотад биле у саставу трију балканских држава, Србије, Црне Горе и Албаније.⁴⁸ Нови територијални захтеви и бугарска претензија на Косово и Албанију, изазвали су озбиљну кризу између Аустроугарске и Бугарске.

У складу са интересима саме Немачке и чињеницом да су њене савезнице у нападу на Србију ушле у спор око деобе територија и плена, фелдмаршал фон Макензен направио је план разграничења између Аустроугарске и Бугарске. Немачка се одлучила да у Албанији подржи Аустроугаре, да у Поморављу подржи Бугарску, а да на Косову остави провизориј који Бугарима даје неке предности, с обзиром на то да они остају војно присутни у значајном делу ове области. Под немачким утицајем, две стране су 1. априла 1916. године потписале уговор који је утврдио демаркациону линију између аустроугарске и бугарске команде. Основу уговора чинило је најпре то да је у бугарским рукама остајала област с Призреном и Приштином, а у аустроугарским Елбасан и Тако-

⁴⁷ М. Радојевић и Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, стр. 200.

⁴⁸ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, стр. 335–339.

вица, потом да су обе стране прихватиле да је „уговор искључиво војне природе“ и да је могуће да две владе касније донесу друго решење. Бугарска је овим уговором успела да у средишту Балкана добије под своју окупациону управу области које леже много западније од линије по уговору од 6. септембра 1915. године.

Бугари су стекли нове добитке, али су за њих морали да плате Немцима, те су им уступљене главне саобраћајнице, најважнији рудници и фабрика оружја у Крагујевцу⁴⁹. Територије које су заузеле њене јединице, Бугарска је поделила у две зоне. Једна је обухватала крајеве Србије у оквиру линије одређене уговором од 6. септембра 1915. године, практично у сливу Јужне Мораве и источно од Велике Мораве, и била названа „Војно-инспекцијска област Мораве“, а њено средиште је било смештено у Нишу; друга је обухватала Македонију и била названа „Војно-инспекцијска област Македоније“, са средиштем у Скопљу. Територија коју је бугарска добила уговором од 6. септембар 1915. године називана је „Зона новоприсједињена Царству“ и сматрала се анектираном, а она територија коју је добила 1. априла 1916. године, називана је „Зона окупирана од бугарске војске“.

*

Моравска војноинспекцијска област је обухватала крајеве Старих области Србије и имала седам округа чија су седишта била у Пироту од 2.419км² и 113.878 становника, Зајечару од 3.196км² и 148.892 становника, Неготину од 2.909 км² и 113.502 становника, Пожаревцу од 4.156км² и 260.508 становника, Туприји од 2.002 км² и 128.224 становника, Нишу од 4.713 км² и 271.877 становника и Врању од 4.341 км² и 256.130 становника. Ово окупационо подручје је имало 23.739 км² и укупно 1.293.011 становника.⁵⁰ Када је бугарска војска ушла у ове округе, прогласила је тамошње становништво једноставно за Бугаре. Преко ноћи су покушали да преобликују српска имена у бугарска, забранили су језик, правопис, књиге, историју, богослужење, карактеристичне делове одеће итд.

Унутрашња организација Војноинспекцијске области Морава била је комбинација војне и цивилне управе. Међутим, улога војске је у сваком случају била одлучујућа, што се видно показивало у чињеници да се највиша војна и цивилна власт налазила у рукама војног генералног гувернера. Наредбом бр. 87 Активне армије од 30. новембра 1915. године за начелника Моравско војноинспекцијске области постављен је генерал-мајор В. Кутинчев. Целокупан чиновнички апарат доведен је из Бугарске, што важи и за градоначелнике, а српско становништво могло је да обавља власт само у сеоским општинама. Већ на самом почетку формирања

⁴⁹ Немци су напустили Крагујевац чим су из фабрике однели најважније машине.

⁵⁰ *Историја на българите в документи*, стр. 533. Население и административна организација на Моравската област през 1916. г, според доклад на Ивана Каросеров, към 31. дек. 1910. година.

власти, исказивала се намера Бугарске да ове територије трајно задржи; окупациона управа настоји да што брже и што темељније спроведе денационализацију становништва, а да при том не бира средства како би остварила тај циљ. Денационализација је најпре била усмерена против Срба, али је нису могли избећи ни припадници других нација, Албанци, Турци, Грци и Јевреји. Бугаризација је имала два основна правца: уништење интелигенције, односно горњег и средњег слоја домаћег становништва и насилно увођење бугарског језика. Намера бугарске власти види се из Заповести бр. 5 од 28. децембра 1915. године којом начелник Кутинчев објављује на знање свим властима и становништву области да му је поверена власт над овом облашћу и да се обједињује војно и грађанско управљање Моравске области. То обједињење има за циљ што брже успостављање правног поретка у том крају. У наставку Кутинчев оправдава улазак Бугарске у европски рат и то што је дао „велике и осетљиве жртве“ не из неких идеала, или да тражи окупацију туђих земаља, не да се освајају туђе границе. Не. Њихово мешање у рат је са једним циљем да се обједини у својим територијама, да се сакупи у једно цело и у једну општу границу „сви једнородни и једноверни синови и браће“. У Зајечару, Књажевцу, Пироту, Нишу, Лесковцу, Врању и у целој Македонији „бије само бугарско срце и живи становништво, које потиче од бугарског племена“. Због тога њихова брига треба да се усмери према тим људима, који су до јуче били отуђени од своје једнородне браће, да осете родбинску блискост, да осете покровитељство и заштиту бугарске државе, као и „праведност и строгост“ бугарских закона. Он показује разумевање да сваки рат повлачи и велико сиромаштво и разарање, али сматра да ће се све то поправити веома брзо, уколико органи војне и административне власти буду на висини свог положаја. Циљ би био да се добије поверење у нови режим, тако што би се отклониле последице рата, побољшао квалитет живота и положај становништва. Да би се остварио овај циљ становништву налаже да се покорава безпоговорно свим наредбама и потребама за успостављање реда. Наглашава да ће живот, част и имање свем становништву у новоокупираним крајевима, без разлике у вери и народности, бити у потпуности загарантовани под „моћном заштитом Његовог величанства Цара и његовом правитељству“. На крају своје Заповести, Кутинчев „моли“ све органе власти, а тако и становништво области да се увере да управа Моравско војноинспекцијске области није кратког века и да територија Моравског краја није за кратко време окупирана. Напротив, ова територија ће остати заувек у Бугарском царству, зато сви органи власти, као и све становништво, дужни су да своја стремљења и свој рад усмере у будућност. На самом крају, Кутинчев ипак не изоставља да подсети и власт и становништво, да за свако рушење наредбе и закона државе, виновници подлежу Војном суду.⁵¹ Међутим, окупациона управа

⁵¹ ЦДИА, ф. 52, оп. 3, а. е. 46, л. 186. Заповед No 5 по Моравската војно-инспекционна област от нејния началник ген. В. Кутинчев за установяване на нов административан ред, Ниш, 15/28. декември 1915. г.

се првенствено одржавала преко својих органа насиља: с једне стране војним и жандармеријским јединицама, а са друге стране војнообавештајном службом и полицијом. Војне јединице су биле распоређене по градовима и већим варошима. Жандамерија је била смештена по мањим местима и њене патроле су залазиле у забаченије пределе. Полицијске и обавештајне службе нису своје деловање сводиле само на сакупљање података о сумњивим лицима и сумњивом раду, на слање људи у затворе и пред судове, на хапшење и интернирања. Њихов основни учинак је био у томе што су мрежом надзирања и праћења створиле осећање опште несигурности, чиме су вршиле психолошки притисак и постепено морално разарале становништво. Притом су се служиле претњама и новцем и искоришћавале лоше карактере, подмитљивце, такође изазивале зависти и осветништва, манипулисале недовољно образованим становништвом, или националним и верским подвојеностима.

*

Бугари су се у Пироту понашали као према свом народу, прозвали су га „Златен-Пирот“. Формацијски цивилна власт је била иста, једино што су функционери и чиновници били бугарске националности, те се у зграду пиротског окружног начелства уселило бугарско „околијско начелство“. Војна власт, која је била доминантнија у односу на цивилну, у Пироту је обухватала „пиротско командантство“, чија је власт усмерена на град Пирот, и „Пиротско пуковско војно окружење“, које је било задужено за Пиротски округ. У Белој Паланци и Бабушници била су њихова „командантства“. Персонални састав пука у Пиротском војном округу био је:⁵²

Начелник пуковско војног округа који по чину мора бити штабни официр. У Пироту је то био потпуковник Михаил Карацулов, њему се налаже да организује службу у новоосвојеним окружима, и они су потчињени непосредно војној инспекцијској области у Нишу и Скопљу.

Начелници подручја у војном рејону су обер официри и то по један према броју административних округа.

Један старији писар у чину фелдфебера или старијег подофицира, Ангел Панигелев.

Један млађи писар у чину старијег или млађег подофицира, Неделко Нацков.

Четири писара који су обични војници или каплари, Кнчев Банчов, Караиванов Георгеv, Неделко Иванов, Костов Ганчев.

Ордонанси, два канцеларијска, обични војници, као и ордонанси официра, по један према броју официра.

⁵² ДВИА, ф. 40, оп. 2, ае. 607. Заповѣд по Дѣйствующата Армия, No. 388, Кюстендил, 1. јулий 1916. год.; ф. 1991, оп. 1, ае. 1. Заповѣд по Пиротското полково военно окружие No. 3, 8. август 1916. год, гр. Пирот, По личниа састав.

Наредбом из штаба Активне армије у Ћустендилу од 1. јула 1916. године, сваки административни округ у окупираним земљама има се поделити и на војне рејоне. Пиротски округ се дели на четири групе војних рејона:⁵³

Пиротска градска општина је I група војног рејона којом руководи фелдфебел А. Каменов. **Пиротски срез** је II група војног рејона којом руководи поручник П. Димитров. **Белопаланачки срез и општина Бела Паланка** су III група војног рејона под командом потпоручника Ј. Табакова. **Бабушнички срез и општина Бабушница** је IV група војног рејона под командом фелдфебела Ив. Игнатова.

Задржали су српску административно-територијалну поделу⁵⁴, али су у селима поставили нове општинске одборе са новим председницима, који су били обавезни да око руке носе бугарску тробојку са грбом. За кметске намеснике, тамо где нису могли да пронађу њима лојалног поданика који би обављао ту дужност, постављали су Бугаре. Од самог почетка била је забрањена употреба српских личних имена, натписа, језика и писма. Српска имена су прилагођавана бугарским, а из презимена су избаћивана последња слова „ић“ и додавана „ов“. Такво наређење су добијали чак и каменоресци којима је забрањивано да на надгробним споменицима уклесавају презимена на „ић“. Све трговинске радње, приватне кафане и сви други јавни и приватни објекти и установе у Пироту имају да испишу своје фирме на бугарском језику. Објекти се отварају, у зависности од годишњег доба, лети од 5 часова, а зими од 6 часова, а затварају се увече у 21 час зими, а лети у 21,30 часова. После овог времена забрањено је кретање без „билета“ — пропуснице, уводи се полицијски час. Сви они који буду ухваћени да се крећу улицама после овог времена биће ухапшени и спроведени у командантство и биће кажњени по закону.⁵⁵ У циљу бугаризације уклањало се све што је подсећало на Србију и Србе и што носи српско обележје. Забрањене су српске народне песме, кола, ношња и други народни симболи, па чак и шајкача. Душан Ћирић се сећа уласка бугарских војника у Бабушницу и њиховог првог сусрета са њим. Пошто се пронео глас да Бугари убијају мушку децу, Душан се сакрио на таван одакле је гледао како Бугари пролазе путем. Приметивши како пролазе, а не дирају никога, осмелио се и сишао је са тавана. „Изнад огњишта, на вериге, било је мало бакраче са куваним кромпиром. Узмем неколико комада, метнем у џеп и изађем напоље. Стојао сам поред горње јабуке и мирно јео кромпир. У том један војник застаде, па ми подвикну да скинем и бацам шајкачу. Како га нисам разумео, приђе ми, скину шајкачу и згази ногама и као приде опали ми врућ шамар.“⁵⁶

⁵³ ДВИА, ф. 1991, оп. 1, ае. 1. Заповедь No. 6, 17. август 1916. год.

⁵⁴ Види: Прилог бр. 12.

⁵⁵ ДВИА, ф. 1632, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротското Командантство No 27 и 28, гр. Пирот, 25. 5. и 27. 6. 1916. год.

⁵⁶ МПП, Д. Ћирић, *Успомене*, рукопис, стр. 24.

Научници су добили задатак да „докажу“ етничку, језичку, историјску и географску припадност „бугарског Поморавља“ и Македоније матици Бугарској, а просветни радници да о томе предају у школи. У Софији је 1916. године изашла из штампе књижица у којој се Пирот представља као чисто бугарски град, који никада пре 1878. године, па чак ни за време државе цара Душана није био српски. Да Пирот припада Бугарској доказују тиме што пиротска црква никада није припадала Пећкој патријаршији већ је увек била под софијском јурисдикцијом⁵⁷. У књижици се користе веома сумњиве карте које наводно признају и други европски научници, а у којима Бугарска досеже до Јужне и Велике Мораве. Приложена је и карта која је коришћена приликом Санстефанског договора.⁵⁸ Крајеви у долини Мораве представљени су као бугарски крајеви и називани су „българ Морава“, а народ ових крајева сматран је за „моравским Бугарима“ или посрбљеним Бугарима. На удару су били национална свест и идентитет српског народа. У функцији пропаганде били су штампа и културна друштва којима је био допуштен рад. У Нишу је излазио лист „Моравски глас“ који је доносио вести из Поморавља и Понишавља у којем је обилато вршена бугарска пропаганда. Објављиване су „расправе“ преко којих је покушавано да се наводно преко историјских чињеница докаже „бугарски карактер ових крајева“ и тако даље.

Да би се спровела бугаризација доведени су и бугарски учитељи. Све српске школе и читаонице биле су затворене. Законом за отварање и одржавање народних школа у новоприсједињеној и окупираној од бугарске војске зони од 6. фебруара 1916. године, отворене су нове бугарске школе.⁵⁹ Овим законом даје се Министарству народне просвете да од 1. септембра 1917. године отвара и уређује народне школе, где за то нађе добро место, и да у те школе пошаље учитељски персонал. Министарство треба да одреди школско-административни персонал, као и потребан број чиновника и службеника неопходних за правилно функционисање отворених школско-административних канцеларија. Трошкове за отварање и одржавање школа и учитељског персонала плаћаће држа-

⁵⁷ Да би се разумела ова полуистина, мора се узети у обзир да су и Србија и Бугарска тада биле под турском влашћу. Пиротски крај, у црквеном погледу, до друге половине 18. века био је засебна целина у саставу Софијске митрополије. Пиротска, односно Нишавска епархија Горње Мезије основана је 1761. год. са архиепископском столицом у Пироту, која је одвојена од Софијске и Нишке. Све до 1815. год. имала је свог архиепископа, кога је именovala Цариградска патријаршија. Због неприличног владања свога митрополита Самоила, Нишавска епархија је актом цариградског патријарха Кирила VI и Синода била сједињена с ратом опустошеном Нишком епархијом у једну, Нишку митрополију. Устанак хетриста 1821. изазвао је Цариградски Синод да поново одваја Нишавску епархију од Нишке. Нишавска епархија са седиштем у Пироту, од своје обнове 1761. године, била је институција Цариградске патријаршије. Након дуге доминације Цариградске патријаршије основана је Бугарска егзархија 1870. године, која је по султановом ферману обухватала и Нишавску епархију. У тим епархијама Егзархије, па и у пиротској, фанариотски митрополити и епископи имали су да буду замењени Бугарима. Југоисточна Србија, па и Пирот се суочавају са бугарским егзархијским пропагандистима, чији је главни циљ пропаганда бугарског националног духа у Понишављу, Поморављу и Македонији, тврдећи да је тамошње становништво бугарско.

Краткотрајна власт бугарске егзархије над пиротском епархијом трајала је до ослобођења Пирота 1878. године. Нишавска епархија коначно је припојена Нишкој, те се, изузев у времену окупације, и данас налази у њеном саставу.

⁵⁸ К. Пърличев, *Пирот исторически български*, София, 1916.

⁵⁹ *История на българите в документи*, стр. 526–527.

ва, али и општина по решењу Министарства, а трошкове за рад школско-административних канцеларија плаћа држава. Чланом 5. овог Закона даје се Министарству да одреди део од државних имања и имања без власника⁶⁰ за одржавање народних школа. Због недостатка учитељског кадра Министарство народне просвете, Одељење за основне школе, упутило је апел штабу Активне армије у Ћустендилу, да, како би се у Тимочким и Моравским областима учила бугарска реч, Министарство отвара народне основне школе. Пошто су део учитеља у активној војсци, а њима је потребан персонал, из армије да се повуку учитељи.⁶¹ У тим народним школама, које су биле обавезне за српску децу, настава је извођена искључиво на бугарском језику, док су српска деца добила бугарска имена. Бугарској пропаганди била је подређена и настава историје и географије, а једино је озбиљно предаван бугарски језик. Тако је била донета наредба по којој су до 15. фебруара 1916. године, морали бити одузети сви уџбеници и остала учила на српском језику. Другом наредбом која је донесена у мају 1916. године требало је „конфисковати све српске књиге, слике и мапе по јавним установама, књижарама и приватним кућама“, а било је дозвољено трговати само бугарским књигама, као и „књигама и штампаним стварима на другим страним језицима, сем српског.“ Окупационом чиновништву били су упућени расписи у којима је стајало „да је кореспонденција на српском језику апсолутно забрањена“. ⁶² Објављен је списак „српских речи који су се временом увукли у дијалекат локалних Бугара током српске власти и које морају бити уклоњене из употребе“. ⁶³ Српске књиге, уџбеници, новине, мапе, школске и административне архиве и аката су спаљиване, а допремани су бугарски уџбеници и друге књиге. Према буџету од 24. новембра 1916. године одређено је 100.000 лева за бугарске књиге које су касније бесплатно делили у окупираним крајевима Србије. ⁶⁴ Првих месеци бугарске окупације страдала је најпре српска реч и књига. Бугари су из Пирота пренели у Софију све књиге Пиротске јавне библиотеке, уништена је гимназијска библиотека, као и белопаланачка читаоница. У Белој Паланци је још 1905. године основана Грађанска читаоница као претеча прве библиотеке. Располагала је значајним књижевним фондом и одређеном периодиком. ⁶⁵ Велики број ретких и вредних књига од приватних лица завршио је на тој својерсној „ломачи“ која је јавно организована и праћена дивљачком страшћу окупатора. Спаљивање је у Пироту вршено у Пазару

⁶⁰ „Имање без власника“ је најчешће имање српских војника, или оних који су избегли са војском, или оних који су депортовани.

⁶¹ ДВИА ф. 40, оп. 2, ае. 1383, No 1728, од 26. 1. 1916. год, гр. Софија

⁶² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 374–376; Наредба генералштаба активне војске бр. 7438, мај 1916.

⁶³ *История на българите в документи*, стр. 588. (уместо дан–ден; ствар–нещо; ватра–огњ; бринем–грижа се; виноград–лозе; влада–правителство; госпа–госпожа; лепо–хубаво; лопов–крадец, разбойник; оба–двама, порез–данък; узрок–причина, астал–маса; рачун–сметка итд.)

⁶⁴ Димитрије Кулић, *Бугарска окупација I*, Ниш, 1970, стр. 79. Томислав Г. Панајотовић, *Пирот кроз векове*, Пирот 1982, стр. 104–107.

⁶⁵ ИАП, Ђорђе Стаменковић, *Бела Паланка, прилог историјском проучавању*, Ниш, 1977, рукопис, стр. 193. (У даљем тексту: *Бела Паланка*).

на пијаци и код старе поште, а у Тијабари на пијаци. Према запису студента права Стојана Јовановића, постојале су две комисије за „лов“ на српске књиге. Једна комисија предвођена полицијским писаром ловила је у Пазару, а друга предвођена полицијским писаром Банчевим у Тијабари. Све књиге из књижарнице Мишића и Браће Гавриловића, из књижарнице и приватне куће Ваце Балабановића, књижаре Петра Живковића, однете су на колима која су ишла за њима. Задовољни оваквим „патриотским чином“ наставили су из радње у радњу и из куће у кућу, а нарочито обраћајући пажњу на куће српских чиновника и ђака. Знали су да се у тим кућама налазе највише „преступнице“ (српске књиге) па су претресали и најзабаченије кутове и одузимали све што је се могло назвати „српском књигом“. Израз „српска књига“ не подразумева само књиге са патриотским садржајем, већ су то све књиге написане српским језиком. Након прикупљања књига добошем је објављено да ће свако у кога се буде нашло српских књига бити као српски агент најстроже кажњен. Спаљивање ових књига трајао је скоро цео дан, један од најтужнијих дана за српски национални понос и културну свест пиротског живља. Одузимање језика и писма једном народу, то је у ствари одузимање душе том народу. Тога су били свесни сви Пироћанци, па чак и деца, ђаци основних школа који су притрчавали „ломачи“ и из ње вадили по коју књигу и онако нагорелу уз псовке, претње и ударце кундацима од стране жандарма и војника, носили својим кућама. Поносни на своје дело и осећај да раде нешто часно и патриотски, наслађивали су се сви присутни тим малим ударцима окупатору који им пали душу. Млади изабавитељи српске душе враћали су се поново и вребали повољну прилику да задају још по који ударац непријатељу. Лов на српске књиге није тога дана завршен, још неколико пута вршен је претрес у том циљу. Из куће Алексе Христића одузето је скоро хиљаду књига, осталих од његовог покојног сина Пере Христића, а из куће Војина Ћирковића књиге су однете у среску интендантуру у Пироту. Приликом евакуације Бугари су спалили и ове књиге иако то већ нису морали.⁶⁶

Неке ниже школе биле су отворене убрзо по увођењу окупације и радиле су током пролећа 1916. године, али искључиво с бугарском наставом. Школске свечаности су служиле за то да би се деца сугерисало да изјављују како су задовољна што су „поново повратила своју бугарску националност“. Током 1916. године умножене су мере за идеолошке утицаје, посебно оне које је требало да делују на свест млађих нараштаја. Од јесени 1916. и током 1917. године биле су отворене нове основне школе, а у више градова и гимназије. Настава је била на бугарском и потпуно подређена бугарској пропаганди, а српска деца су била обавезна да их похађају. У сврху ове политичко-просветне пропаганде посебно су штампане књиге које су потом бесплатно дељене становништву у окупираним територијама Србије. У нишким школама су приказивани документарни филмови о „бугарском Поморављу“. Известан број бугар-

⁶⁶ И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, књ. III, стр. 1102–1105.

ских универзитетских професора и истраживача етнолога, историчара и географа био је задужен да разради идеолошке основе за бугаризацију, па су они у ту сврху изналазили и бирали потребне чињенице.⁶⁷ Породицама које нису хтеле да упишу своју децу у школу претила је опасност малтретирања као и концентрациони логори у Бугарској. Поред рада у школама наставнички кадар имао је задатак да у народу шири бугарску националну пропаганду. Како се настава сводила углавном на учење бугарског језика, због недостатка наставничког кадра, др Михајло Вучковић у својим сећањима о школи у Пазару говори да то учење за већину ђака није било лако. Тешкоће су се огледале нарочито у погледу правилног изговора, на чему је његова тадашња учитељица Донка Златева посебно инсистирала. Ако ученик не успе да споји две речи приликом изговора у једну, бива кажњен да сатима стоји у ћошку док то не савлада. Крај школске године дочекиван је низом јавних пригодних приредби, певале су се бугарске песме и рецитовали стихови бугарских песника. По завршетку године добијало се сведочанство на бугарском језику и са преиначеним именом, Михаил Вучков.⁶⁸ У селима су такође отворане школе на бугарском језику, али је тамо приметан већи отпор становништва према таквој врсти бугаризације. Бугарска замисао усмерена ка бугаризацији становништва и деце кроз наставу на бугарском језику морала је да пропадне јер народ пиротског краја није под таквим условима хтео да школује своју децу. Окупатор је морао да одустане од своје замисли, а школске зграде су искоришћене као магацини за смештај хране, муниције па и војске.⁶⁹ Новица Ђорђевић, учитељ који се родио у селу Великом Суводолу у летопису између осталог пише и ово: „Ја се сећам једне живе слике из 1917. године. Као дечко долазио сам и доносио хлеба једној були, чији је муж Омер служио код наше куће, разуме се, да би зарадио кору хлеба. Њих је било прилично. То су избеглице из Македоније, беже испред солунаца. Често пута, кад сам долазио у школу, виђао сам их у једној учионици где су наложили ватру на патосу и ту се око ње грејали. Пећи није било.“ Истина, трагови закрпљеног патоса годинама су сведочили о томе. Даље Новица пише како је то исто било и у другој учионици. Тамо су били Турци избеглице, где су у једном ћошку преградили, затворили јаганце, а у другом овце. Они су остали извесно време и знатно школску зграду оштетили. Ту је неко време била општинска судница. Она је смештена у учитељском стану. Тако је од стране Бугара цела школска зграда много оштећена.⁷⁰ Очигледно је да се у овој школи није одвијала настава. Оваква и слична сведочења могу се наћи за већину села у пиротском крају, што због недостатка наставничког кадра, али углавном због тога што бугарска управа у селима није била толико строга према школи колико је сељаку било намењено обавезно снабдевање бугарске војске храном и намирницама.

⁶⁷ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 376–377.

⁶⁸ *ОШ „Вук Караџић“ 1915–1975*, Пирот, 1975, стр. 147–150.

⁶⁹ ИАП ПА, *ОШ у Бабушници*, писмени рад Верике Величковић, март 1961, стр. 17 и 26.

⁷⁰ *Исто*, *Историјат ОШ у Великом Суводолу*, рад Љиљане Костић.

Да би српска душа и потпуно била уништена, бугарски окупатор се постарао да то оствари тако што су српске цркве биле најпре скрнављене, на пример претваране у штале, а касније су у њих довођени бугарски свештеници. Забрањено је богослужење на српском, а вршено је богослужење на бугарском језику. Крсне славе су биле забрањене. Српске иконе су биле замењене бугарским, а лица српских светаца на фрескама била изгребана. Оне највредније односили су са собом. Међу таквим је и иконостас изванредне лепоте и изузетне уметничке вредности, као и икона Диптих из Погановског манастира, коју је у XIV веку поклонила византијска царица Јелена, кћи Константина Дејановића. Свештеницима који су дошли из Бугарске давани су благоугодни савети како да поступају са народом. Видински митрополит Неофит говорио је свештеницима премештеним у моравску и тимочку црквену област да је пред њих стављен један благородан посао. Да су они послати у један православно народ који је имао велику несрећу да дође под удар једног жестоког и рушилачког рата. То су благочисти хришћани из дијецеза српске православне цркве, „који су пострадали као грешке и неправде управника и државника те бивше српске државе“. Зато они који се налазе међу тим пострадалим народом, најбоље ће увидети колико је народу потребна утеха и заштита. Њима је дато да изврше велики и благородан пастирски подвиг за те добре хришћане „нашу браћу“. Свештеницима из Бугарске задатак би био да замене српске пастире који су побегли пред ужасом рата, или су под сумњом, те су одстрањени од стране војне власти како би се оправдали пред законом. Зато је на њима да буду духовници — оци, том пострадалом народу који је изгубио своје блиске и којима ће они бити потребни да разоткрију своју душу.⁷¹ И тако све у том богоугодном тону, али на бугарском језику, пред бугарским иконама, под окриљем бугарских свештеника требало је да српски народ пронађе духовни мир и спасење.

Са Пироћанцима је судбину делила и Јеврејска црквено-школска општина. Нису забележени случајеви убиства, али су интернирани на принудни рад у Бугарску Јевреји из најпознатијих и најмоћнијих јеврејских домова. У околини Силистрије ови људи градили су путеве.

Стање пиротске јеврејске заједнице за време бугарске окупације у Првом светском рату може се најбоље видети у писму које је Црквено-школска Јеврејска општина у Пироту упутила на српском језику 16. 7. 1916. године јеврејској заједници у Нишу, али да би се коренсподенција могла обављати печат је исписан на бугарском језику „Израил, Сунагална општина Пирот“:

„Познато је поштованој Црквеној управи, да је приликом изласка српске војске из Пирота и уласка бугарске у њему пострадао много зграда, па је том приликом увелико оштећена и наша школа и црква, и да су те зграде, у којима су смештени коњи и волови, доведени у таквом стању, да око оправке треба велика сума новаца.

⁷¹ *История на българите в документи*, стр. 588. Църковен вестник, бр. 6, 6. февруари 1916, 68–69.

Међутим, наша црквено-школска управа не располаже са никаквом готовином, а јеврејско грађанство у Пироту малобројно је и сиротиња, те није у стању да ове најнужније зграде доведе у ред.

Зато ова управа најпонижније моли ту управу, да нашем свештенику и изасланику г. Сабитају Рубену одобри да може од појединаца и појединих фирми јеврејски тражити новчану помоћ која ће се једино употребити на оправку наше цркве и школе, а исто тако, моли се та управа, да и она сама од своје стране даде нашем изасланику своју помоћ. За председника, члан Нисим Аврамовић.“ На полеђини писма написано је да је у Нишу 17. 7. 1916. године (дан после доласка пиротског изасланика) сакупљено 548 динара.⁷²

Бугари нису слали своје рабине да служе у синагоги те је служба остављена Јеврејима. За време окупације забележено је да су у пиротској синагоги служили рабин и шахтера Рубена Герона кога су послали из јеврејске заједнице у Нишу 31.12.1915.године да у пиротској синагоги врши верске обреде до повратка рабина те општине. Касније у Пирот је дошао дојрански рабин и шахтер Шатбај бен Хајим Рубен, родом из Приштине, који је завршио рабински семинар у Солуну.

*

Нису све књиге спаљене, остављене су црквене Матичне књиге рођених и умрлих. Њих су запленили бугарски чиновници из простог разлога, како би имали увид у старосну доб становништва и како би на основу њих пописивали становништво за регрутацију и депортацију. Већ 25. децембра 1915. године, Пиротско командантство је издало наредбу да се на основу телеграма начелника Моравско-инспекцијске области, од сутра, 26. децембра отпочне пописивати све мушко становништво из града Пирота од 18 до 50 година, без обзира на то да ли су или нису служили у српској армији. Мушкарци ових година морају се јављати од 14 до 17 часова у командантство.⁷³ Током наредне године спискови за регрутацију становништва постајали су све комплекснији. Уводе се књиге за регрутацију по генерацијама. Тако се формирају књиге за становништво које је навршило 17 година, затим за 18 година, потом за младе до 23 године и тако редом до књиге за становништво до 46 година који нису служили војску.⁷⁴ До краја 1916. године састављени су комплетни спискови и у њима пописано становништво по селима, са годином рођења и чином у саставу резервних официра.⁷⁵ По свему судећи ови спискови нису употребљени за своју првобитну намену, да би се

⁷² ИАП, Збирка Христифора Живковића Цикана, кут. 27, ф. 1. Документација о пиротским јеврејима, стр. 16–17; Жени Лебл, *Јевреји у Пироту*, Београд, 1990, стр. 29–31.

⁷³ ДВИА, ф. 1632, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротското Командантство No 13, гр. Пирот, 25. дек. 1915. год.

⁷⁴ ДВИА, ф. 1991, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротското полково военно окружие No. 4, гр. Пирот, 12. авг. 1916.

⁷⁵ *Исто*, No. 15, гр. Пирот, 12. нов, 28. нов, 7. дец, 23. дец. 1916. год.

становништво заиста мобилисало у бугарску војску, али је свакако коришћено за неке друге активности и потребе окупаторске власти.

Једна од првих мера окупаторске власти биле су масовне депортације српских грађана у Бугарску. Генерални гувернер је наредио 14. децембра 1916. године да треба похватати и интернирати „све војнике од 18 до 50 година старости који су служили у српској војсци, све официре, бивше учитеље, свештенике, новинаре, бивше посланике, војне чиновнике и сва сумњива лица“.⁷⁶ Управо, некако у то време у Пироту је дошао неки бугарски министар, по чијем наређењу је био заказан збор у кафани Национал, тада највећој у Пироту. У „Записима попа Божидара С. Љубеновића“ остављено нам је сведочанство о овом збору: „Сакупили се сви истакнути Пироћанци, нису ни знали о чему се ради, кад ће тај министар у свом говору да позове Пироћанце да скупе међу собом добровољни прилог да купе „Аероплан — Поморавље да го испрате на бојното поле да тепа Српските кучики“. Кад су чули људи о чему се ради, ко на врата, ко кроз келнерај и прозоре, сви се разбеже, остане само два-три реда који баш нису назапажено могли да побегну.

Када су видели Бугари какве „Бугаре“ имају у Пироту, одмах сутра нареде да се покупе сви обвезници и пошаљу у Бугарску на рад. Од онда су настали црни и несносни дани. Тек тада смо осетили шта је окупација, нема више ни намирница, а терор какав се не може замислити. Сваке ноћи блокада појединих делова града, претреси по кућама, што се допадне војницима носе, интернације честе, нарочито се окомили на студенте и гимназијалце (Гимназија Бугарска није радила“.⁷⁷

Међутим, Бугари су под видом депортације првих месеци, у ствари спроводили масовна погубљења. Људе су најпре хапсили и затим их наводно упућивали у Бугарску, а стварно их убијали на путу. Један део српске интелигенције, тј. чиновници, наставници, попови и други, повлачили су се са остацима српске војске, али изван број се постепено почео враћати натеран психичком или материјалном нуждом. Њих, као и оне који нису ни бежали, готово да није било могуће наћи на окупираној територији, они су „отишли у Софију“, како гласи нова бугарска изрека. Ови људи као сумњиви и без икаквог озбиљнијег судског поступка предавани су бугарским патролама (најчешће комитама) с наређењем да их „воде у Софију“, а стварно да се без њих врате већ следећег дана. Колико ће се при томе удаљити, да ли 20 или 200 км, потпуно је свеједно. Патроле одмах узимају собом ашове, нестају у планинама и убрзо се враћају, али без заробљеника. Бугарски официри уопште нису крили ова погубљења, пре су се њима хвалили.

О једном од ових „одлазака у Софију“ сведочи нам и Милија Јончић, свештеник из Пирота, који се са Тихомиром Поповићем и једним непознатим официром пуким случајем „вратио из Софије“. Избегли свештеници затекли се у Нишу приликом повлачења српске војске. Ве-

⁷⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 372–374.

⁷⁷ *Записи попа Божидара С. Љубеновића*, стр. 14.

лика већина заједно са епископом Доситејом одлучила је да остане у Нишу. Уласком Бугара у Ниш, епископ Доситеј је интерниран, а осталим свештеницима је речено да ће бити упућени у Бугарску у „братску земљу у којој ћете бити наши драги гости“. Само неколико дана након тога позвани су сви свештеници, професори, учитељи и чиновници да се јаве командантству ради добијања легитимације за слободно кретање. Међутим, како се ко јављао био је затваран. Свештеника је било двадесет двојица, њима су придодата још и два официра, те несрећна поворка пође из Ниша према Белој Паланци, прегладнели, преморени и промрзли од новембарског мраза. Речено им је да иду за Пирот како би стигли на воз за Софију. „Време беше страховито. Ветар хладан фијукаше, а хладна киша, помешана снегом удараше нас да нам се крв леђаше“, по оваквом времену кренули су из Беле Паланке према селу Креница, као по наводно краћем путу за Пирот. Већ је свима било јасно куда води овај пут: „На месту „Јанкова Падина“ иза „Големог Камена“ војници се постројише за трен ока позади нас и почеше у леђа да нас пушкарају. Настаде јаукање и самртни крици несретника. Ја почех бежати уз брдо, а са стране од мене видех и једног официра, а одмах испред мене свештеника Тихомира Поповића и Јована Поповића. Кроз клисуру одјекну плотун. Нас су такође опазили и окренули пушке к нама, а куршуми фијукаше широм целог брда уз које бежасмо. Ја наиђох срећом на један жбун и ту се прикрих и остадох до зоре. Око 6 сати видех војнике са једним официром донесоше канте са гасом, полише насретне свештенике и упалише их, а даље од мене спазих како са брега свлаче мртвог Зарију, па и њега метнуше на ломачу“.⁷⁸ Међународна анкетна комисија је крајем 1918. године, дакле одмах по окончању рата, утврдила да је на овај начин у крајевима око Ниша, Сурдулице и Зајечара убијено бар око сто српских свештеника. У том погледу бугарска окупација била је бруталнија од аустроугарске, јер су злочини чињени стално и у великом броју. Сакупљајући још у току рата извештаје о почињеним злочинима и систематском кршењу људских права, српска влада је у помоћ позвала и међународне хуманитарне организације, чији су извештаји потврђивали истинитост српских тврдњи. Само у Врањском округу, у првој години окупације убијено је око 3.500 људи, а у Сурдулици с околином око 2.500. Бруталном терору, а често и истребљењу, биле су изложене читаве породице.

Страдалницима који су одвођени у бугарске логоре живот је настављан у агонији. Они су заробљеништво провели у разним логорима: Горње Паничарево, Пловдив, Стара Загора, Бургас, Хасков, Добруца. Према сведочењу Николе Јованковића једног од преживелих мученика Бургаса, дани проведени у том логору били су надасве тешки. Спавали су у шталама и баракама, а поред гладовања бугарски војници су их свакодневно мучили и тукли моткама. Због лоших климатских услова и гладовања умрло је доста заробљеника, међу којима и десетак из Дојки-

⁷⁸ Драгиша Ђ. Здравковић, *Бесмртници округа Пиротског 1912–1920*, Ниш, 1924, стр. 27–28.

наца. Неки су умрли и при напуштању логора, због наглог узимања хране, на шта изморени организам није био спреман.⁷⁹ Из Бугарске су 1918. године доставили 2.418 умрлица за белопаланачки срез, али је број убијених и уморених интернираних грађана био много већи.⁸⁰ Божићар Вељковић из села Врандола, за време окупације имао је осамнаест година, а већ је имао веома тешко искуство: „Бугарски војници дошли су у село и наредили да се сва мушка лица од 16 година јаве на збор. Кад смо дошли, они су нас спровели у Белу Паланку и обавестили „да смо регрутовани“ у бугарску војску и да одлазимо на одслужење војног рока. Преварили су нас. Из читавог белопаланачког среза стигло је око 2.000 омладинаца. Интернирани смо у логор Лом Паланку, на Дунаву. Није било барака ни других зграда те су нас затворили у влажне земунице. Били смо стално под јаком стражом. Муке су биле велике. Бугарски „старшија“ логора стално се кретао са једном мотком „чалобрњаком“ са буцом на врху и сваког дана мотком је убијао пет, шест наших другова. У логору се говорило: „од три ударца штапом бугарског старшије и смрт је ту.“ На тај и на друге начине убијано је стотине младића са територије белопаланачког среза. Глад је била стални пратилац, добијали смо 300 грама хлеба дневно, а радили по 16 часова. Вршили смо утовар кукуруза и осталих пољопривредних производа у бродове који су Дунавом одвозили за Немачку. Срећа је што смо товарили кукуруз, те увек уграбимо неколико зрна, поломимо их зубима и тако се спасавали да не умремо од глади.“ Сећа се један од ретких повратника из бугарске депортације.⁸¹

Према интернираним Србима бугарски војници су били врло свирепи. Лондонски Дејли Мејл пише: „...Српски заробљенички логор код Софије ужасан је доказ мржње између Бугара и Срба, која тече као отров кроз цео балкански систем. Али нико не може да посети оне грозне човечје пропале створове, који су некада били српски војници или сељаци, а да не дође до уверења да се заиста ништа није променило. Бугари тврде да се боје да Срби не тлаче македонско становништво које је бугарске народности. Било како му драго, факат са каквом неосетљивошћу Бугари поступају са Србима који су имали несрећу да им падну у руке, сваки који год изађе на једну миљу изван Софије може јасно видети. Тамо, на догледу са главног пута у Радомир налази се једно блатно поље од три акра (1 хектар) окружено бодљикавом жицом. У овој оградни нагурано је 3.000 Срба разних година. Већина Срба лежала је под ведрим небом дан и ноћ, на ветру и киши, лети и зими, многи од њих за целе три године свога ропства нису имали никакве покривке, а ноћу притискају своја измрцварена тела ближе једно другом да се загреје као што и стока ради. Њихова храна је једна фунта (пола килограма) црног хлеба на дан. Њихова такозвана супа коју су спремили док сам ја тамо био, јесте један казан вреле воде у којем пливају клипови кукуруза. За

⁷⁹ др Милан П. Петровић, *Дојкинци*, Београд, 1997, стр. 86–87.

⁸⁰ ИАП, Ђ. Стаменковић, *Бела Паланка*, рукопис, стр. 186.

⁸¹ *Исто*, стр. 190–191. Ово казивање Вељковић Божићара из Врандола забележио је Ђ. Стаменковић за време прикупљања грађе за свој рукопис, 16. јула 1977. године.

пиће као и за умивање једна једина цев капље за цело ово поље. Жедни људи чекају по два сата док на њих ред дође. Нужник је ограђена рупа сва загађена наоколо, а ноћу људи спавају на голој земљи одмах до ње. Десет Срба је умрло оне ноћи пре мога доласка. Отишао сам тамо. Ујутру Бугари су побацали њихове лешине у једна кола и одвукли их. Сат касније та кола су се вратила доносећи следовање хлеба за тај дан. Право да кажем није само храна на коју се ови живи лешеве туже у том робљашком логору. Они признају да ни бугарски војници немају много боље следовање од њих. Али поред овога и поред строге дисциплине испољавање батинања и стрелања којима су били подвргнути, човек не може а да са највећом огорченошћу не окривљује бугарску владу за брутално одсуство елементарног хуманитета, остављајући ове пропале створове — јер многи од њих су редуцирани испод површине људи — без икакве лекарске помоћи или пажње ма које врсте. Изложени свакојаким времену и омршавели услед недостатка хране и најтежих радова, они су били остављени да живе или да умру како најбоље знаду. Ако ко од њих није могао да то издржи, његови би га пријатељи однели у једну од оних кућица заражених гадним инсектима. Тамо је лежао док није умро, а идућег јутра кола за довоз хлеба одвукла су његову лешину...“⁸²

*

Легализовању пљачке и осиромашењу становништва у окупираним областима доприносило је и ратно законодавство. Савременици су говорили да се у бугарском делу окупиране Србије „не зна за судове“, да ту лични животи зависе „искључиво од добре воље сваког полицијског агента, сваког бугарског жандарма“, те да од источне обале реке Мораве „почиње Азија“. У „Западним покрајинама“, како су окупиране области називали званични кругови у Софији, није важило законодавство Краљевине Бугарске, већ ратни закони и самовоља војних и цивилних власти. Терор власти био је део настојања да цео окупирани простор постане чисто бугарски, па и по цену да се „претвори у бугарску пустињу“.⁸³

Декретом је био проглашен и нови „Закон о имовини“ по коме су одузимања сва покретна и непокретна добра од лица која се у време уласка бугарских трупа нису нашла на месту где им се налазила имовина— „имање без власника“. Тај закон је био примењиван и на имовину оних лица која су имала своја добра на разним странама, па једноставно нису могла у исто време бити на сваком од њих.

Бугарске власти су целокупну пољопривредну производњу на окупираним територијама Србије ставиле под секвестар и тако легализовале пљачку. На тај начин исцрпљено је сеоско становништво, коме је,

⁸² Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Историјски институт, Београд, 2006, стр. 67–68. (У даљем тексту: *Породица у Србији*).

⁸³ М. Радојевић и Љ. Димић, *Србија у Великом рату*, стр. 204–206.

осим летине, одузиман основни пољопривредни алат и реквирирана стока. Иако су доношене јединствене цене пољопривредних производа за целу Моравску област, па је на пример цена од 1. јула до 1. августа 1916. године била: сено 10 лева, слама 4 лева, пасуљ 40 лева, јечам 20 лева, жито 30 лева, раж 22 лева, овас 17 лева, кукуруз 22 лева, кромпир 10 лева. За округ Врањски, Пиротски и Нишки: 1) Говеђе месо, жива мера, 100 лева; 2) Овче месо, 90 лева; 3) јагњеће месо, 150 лева и 4) свињско месо, 270 лева.⁸⁴ Ово су максималне откупне цене, којих се реквизи-тори нису придржавали. Од сељака је одузимано под претњом, а новац за откуп задржаван је за себе. Економским уредбама проглашен је неважећим српски папирни новац, док је вредност сребрних кованица сведена на 50% у односу на бугарски новац. Српски новац био је намерно побијен. Народ је био позван да одмах код средских финансијских власти размени сав српски новац за бугарски папирни и то за половину вредности и ако су се у слободном промету за српску новчаницу могло добити до осам лева. После извесног времена српска новчаница била је проглашена за папир без вредности.⁸⁵ Све те мере економског пљачкања сматране су легалним ратним пленом.

Због лошег понашања ситног чиновништва, као и подређених, састављена је мешовита комисија за Пиротски административни округ, који ће се састајати у згради управе пиротског војног округа. Комисија има задатак да: 1) проверава исправност реквизиције и правилну расподелу над становништвом; 2) да прати правилно прикупљање летине; 3) да прати редовно давање помоћи у храни сиромашним породицама у граду и селу; 4) да прати законитости у раду свих административних власти по питањима везаним за војску; 5) да прати и хапси све војне дезертере; 6) да прати однос месног становништва према властима; 7) да обезбеди правилну експлоатацију месног становништва од стране општинских, административних и војних власти. Председник ове комисије је начелник пиротског пуковског војног округа, потпуковник Михаил Караџулов. Чланови су: Секретар окружног управника, Михаил Ников; Пиротски окружни финансијски начелник, Смаил Орловски, члан пиротске градске општине трочлане комисије, Никола Живков; председник пиротске окружне наменске комисије Никола Стоилов и два члана месних грађана, Никола Тошев и Христо Даскалов, трговци.⁸⁶ Највећа вредност овог документа је што нам открива нека имена и занимања бугарских власти, поред тога светла је чињеница да је неко макар и формално покушавао да сузбије корупцију и злоупотребу. Истражујући литературу и архивску грађу за овај рад, нисам наишао на податак да је

⁸⁴ ДВИА, ф. 1632, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротското Команданство № 34, гр. Пирот, 17. 7. 1916. год.

⁸⁵ Министарство иностраних дела Краљевства СХС, *Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године*, Београд, 1919, стр. 8. (У даљем тексту: *Извештај међусавезничке комисије*).

⁸⁶ ДВИА, ф. 1991, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротското полково военно окружие №. 8, гр. Пирот, 22. авг. 1916. год.

неко кажњен или кривично гоњен због злоупотребе свога положаја. За дезертерство кажњавало се у војном суду по кратком поступку, али да је неко кривично гоњен због малтретирања цивилног становништва и неког сличног злодела, то нисам нашао. С обзиром на то да је комисија формирана само неколико месеци пре почетка Топличког устанка, када се бугарски однос према Србима у знатној мери погоршава и када се бугарска власт у потпуности разочарала у становнике Пирота, тешко је поверовати да је уопште могуће наћи неки опипљивији доказ кажњавања. Постоји један инспекцијски извештај у коме се пиротски окружни управник Г. Манев окривљује за 18 преступа у служби: за шверц, постављање пиротских трговаца у државне комисије како не би били мобилисани, запошљавање рођака у служби, за трговинско мешетарење, трговци који му нису плаћали проценат својих зарада били су интернирани, изнуда од сељака и тако даље. На крају извештаја предлаже се да се пиротски кмет Глигоров, бивши окружни начелник Начев, иначе зет Глигорова, Г. Манев, његов секретар Јотовски, полицијски службеници Велков и Кјуричијев отпусте из службе.⁸⁷ Није познато да ли се поступило по закључку овог извештаја, али је сумња оправдана. Могуће је да је понеко добио премештај у други срез или друго радно место, да је неко кажњен новчано или само прекором, али да је неко озбиљно одговарао за своје поступке, то за сада остаје непознаница и оправдана сумња.

Осим тога, на становништво је вршен притисак да потписује изјаве о припадности бугарској нацији. Да би се пратила ова целокупна пропагандна активност у Софији је био образован и посебан Моравски народно-просветни комитет. Обилато је примењиван и метод пуштања на слободу, враћања из депортације или опраштања смртне казне у случају да се дотични и њихове породице изјасне да су Бугари. Власти су улагале велики напор у то да принуде становништво да по општинама потписује различите посланице у којима се краљу Фердинанду, премијеру Радославову и уопште бугарским властима шаљу изјаве о припадности бугарској нацији. Ове адресе су или писале окупационе власти, или су добијене већ написане из Софије, а локални чиновници су имали задатак да силом или милом покупе што више потписа.

У извештају војног генералног гувернера у Нишу од 20. новембра 1916. године стајало је да „становништво у овом делу бивше Србије који данас сачињава Моравску војну инспекцијску област, у својој већини сматра се српским“, односно „оно је чисто српско или бар себе сматра таквим“. Анализа националних прилика од округа до округа, која је начињена у истом извештају, само је даље поткрепљивала такво гледиште: за Врање и околину, „наивно би било да се верује да је врањско становништво засад бугарско или (да) би могло ускоро да се асимилира у такво“; за Пирот и околину, „становништво округа (...) данас је посрбљено и осећа се правим Србима, живи са српским осећањима и стрпљиво очекује успостављање српске краљевине“; за Ниш и околину,

⁸⁷ ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ае. 2194, од 27. 9. 1917. год.

„према статистичким подацима од маја о.г., од становништва округа 170.000 су Срби, 31 Бугари, а остали су друге националности.“

Ото гроф Чернин, посланик Монархије у Софији, саопштио је своме брату Отокару у извештају од 26. августа 1917. године да у бугарске тврдње треба сумњати пошто се и „становништво округа Пирот (...), са изузетком по којег старијег човека, осећа потпуно српски“.⁸⁸

*

По успешном окончању балканских ратова, Србија је дошла до подручја чије становништво до тада није пописивано или су пописи извођени по другој методологији. Избијање новог рата онемогућило је попис становништва у границама нове државе по оним правилима по којима су рађени српски пописи, тако да немамо податке о укупном броју становника Србије на почетку Првог светског рата. Окупационе снаге су територију Србије поделиле на две зоне, које се нису поклапале са ранијим државно-административном поделом на старе и нове крајеве. Аустријанци и Бугари су, то се мора нагласити, на различите начине пописивали становништво. Управо из ових разлога просто није могуће дати целовиту слику демографских прилика.

Резултати које овде износим настали су коришћењем података из три, по много чему различита пописа: српског из 1910, аустроугарског⁸⁹ и бугарског из 1916. године. Наведени пописи нису урађени према истим правилима, а пописи окупационих власти нису спроведени истовремено. Без обзира на све недостатке које ова три пописа имају, представљају једине, а самим тим и веома вредне изворе за изучавање демографских прилика у Србији за време Првог светског рата, управо због оскудности историјске грађе ове провинијенције.

У бугарској окупационој зони Морава урадили су нешто што је слично попису становништва. Рад је обављен прилично нестручно, поготову када се пореди са аустроугарским пописом. У бугарском попису није прављена подела становника по полу, већ је пребројан само укупан број житеља.⁹⁰

Према попису које су спровеле бугарске власти⁹¹ у пиротској општини је забележено 2.239 људи више него према попису из 1910. године, што представља изузетак међу свим градовима у обе окупационе области. За све градове у Моравској војноинспекцијској области, карак-

⁸⁸ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 378–402.

⁸⁹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, стр. 53. Према подацима које је професор Андреј Митровић изнео, у Пироту је 1916. забележено 1.928 људи више, или 18,9 посто, него што наводи српски попис с краја 1910. године. Међутим, у целом Пиротском округу било је установљено да недостаје 10.577 житеља или 9,3 посто, што је, истина, најмањи проценат мањка у свих шеснаест округа Старих области Србије под туђинском влашћу, али је и ту реч о високом постотку.

⁹⁰ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 26.

⁹¹ ИАП, *Збирка пописа становништва*; Види Прилог бр. 12. Попис становништва Пиротског округа из 1916. године архиву је поклонио Цветко Иванов, а оригинал се налази у Централном државном архиву у Софији.

теристичан је велики мањак становника, а највише су имали Нишки округ с процентом од 20,5 посто (по непрецизним бугарским подацима, те се чини да је то најмањи могућ проценат) и Пожаревачки округ од 27 посто. С обзиром на то да жртве рата никада нису пописане, ова тема је веома погодна за манипулацију и формирање опречних мишљења. Ово се можда сме објаснити, слободно претпостављено, неким нарочитим поступком пописивача, брзом бугарском колонизацијом, или чак уписивањем бугарских војника и доведених службеника међу становнике. Док је у Пиротској општини приметан раст становништва, у Пиротском срезу било је 55.875 становника по попису из 1910, а по попису из 1916. године 52.616 становника, што је за 3.259 становника мање. Приметан је велики пад становника у целокупном Пиротском округу, 1916. године било је 95.857 становника, што је за 18.021 мање него 1910. године или за 15,8 посто. То може потврдити податак до којег је дошао историчар Миљан Манић, да је из целокупног Пиротског округа мобилисано између 14.000 и 20.000 људи⁹². Никада није утврђен тачан број мобилисаног становништва, али ако се узме крајњи податак да је у пиротској општини погинуло 395 војника⁹³, може се претпоставити да је бар три до пет пута више било мобилисано, што даје више од две хиљаде мобилисаних само из општине Пирот. Поред тога један део становништва је депортован у Бугарску, одређени број је избегао из града, дакле није могао бити присутан приликом пописа. Не сме се изоставити претпоставка да је било рађања, али је било и природног одлива становништва, онај који је умро природном смрћу, затим број ликвидираних од стране окупатора у самом граду, јер су се дешавала извесна стрељања по кратком поступку, а касније и као последица побуне против бугарске власти. Све нам ово говори да уколико је пописивано чисто српско становништво његов пораст је немогућ, како је дато у оба пописа. Када се погледа разлика у броју становника, поред саме општине Пирот, приметан је пораст у већим селима, у Великом Суводолу 13, у Алдиној Реци за 405, од 412 на 817, скоро дупло, Иново 55, Барје Чифлику 17, Расници 36, Сукову 260, Рагодешу 211, и у Темској највише 1.049, од 1.651 на 2.700 становника. Ове чињенице демантују валидност пописа, јер ни у мирнодопским условима није могуће дуплирати број становника за само шест година, уколико се не ради о колонизацији. У Белопаланачком и Лужничком срезу нису забележени овакви пораст становништва, у овим срезovima забележен је приметан пад броја становника и одликује реалнију слику. Све нас ово упућује да је Пирот овим пописом требало приказати као чист бугарски град у коме живи бугарско становништво, те је у попису за пиротску општину урачунато и колонизовано чиновничко становништво, као и бугарска војска.

⁹² Миљан Манић, *Бесмртници — споменица изгинулим у ратовима 1912–1918*, 3. пешадијског лука, Пирот, 2014, стр. 4.

⁹³ Исто, стр. 85.

Прво што се примећује у односу на резултате последњег српског пописа из 1910. године је општи мањак сеоског становништва. Тај „мањак“ су углавном погинули војници, они који су се повукли преко Албаније, заробљеници који су се налазили у логорима за интернирце. Несумњив је велики губитак младих, репродуктивно најспособнијих, али и средовечних мушкараца. Нестанак великог броја мушкарца у најбољим годинама живота имао је тренутне (смањење броја бракова и новорођенчади), али и трајне последице, које су се огледале у смањењу репродуктивне снаге српског друштва. За време окупације морталитет је стално био већи од natalитета, па се може говорити о негативном природном прираштају. Изузетак су биле поједине општине, углавном нека села у којима је број рођених био већи од броја умрлих особа.

По завршетку рата, званична власт је регистровала податке који то илуструју: Србија је заправо земља која подсећа на једно бескрајно гробље. Људски губици премашују 28 одсто од целокупног броја становника. Од тога је чак више од половине, 53 одсто мушкараца између 18 и 55 година. Осим тога 264.000 мушкараца из ове старосне групе су из рата изашли као инвалиди.

*

У Србији је, према попису из 1910. године, пољопривредно становништво чинило 84,9 посто од укупног броја становника. У Првом светском рату сеоско становништво доживело је праву демографску катастрофу. Сеоско становништво се и у балканским ратовима и Првом светском рату одазвало мобилизацији и у огромном броју учествовало у ратним операцијама. Сељак се у ратовима срчано и храбро борио за своју отаџбину, за своју кућу и породицу, село и неколико хектара земље, на којој се родио и одрастао.

Задружна породица је била типичан модел породичне и економске организације у Србији, мада је почетком двадесетог века почела све више да се јавља и инокосна породица. Такве задружне породице које су везане за своје чланове, као карике у ланцу, сваки недостатак било које карике изазива велику турбуленцију за опстанак саме породице. Од почетка рата, сеоска породица се нашла у тешком положају. Основни разлог је што су мобилисани мушкарци били онај основни и најважнији извор радне снаге. Започињањем ратних операција догађао се процес стагнације земљорадње и сточарства, основних делатности српске породице. Поља нису обрађивана, што је резултирало слабијим жетвама и летицима. Сточни фонд је био прилично умањен тиме што је велики број стоке одузет за потребе војске. После војног пораза у 1915. години, окупациона власт је велику пажњу поклонила српском селу из разлога највеће могуће експлоатације и коришћења свих производа за своје потребе. Зато је Први светски рат оставио страховите последице и тренутне и дугорочне, на српско село и породицу. Тренутне су била потпуна материјална пропаст села и њихових становника, руинарање пољопривреде,

земљорадње и сточарства и уопште сеоског домаћинства. Дугорочно, произвео је неке појаве, чије ће се дејство испољити у већој мери и исказати у свом пуном обиму тек у деценији по завршетку рата. Пре свега на промене које ће настати у односима између мушкарца и жене, а оне ће се у крајњој линији тицати и судбине задружне породице и убрзати процес њеног даљег разграђивања.

Стање на селу било је изузетно тешко већ непосредно по завођењу окупационе управе. Највише су пострадала села која су се налазила на важнијим путевима и правцима кретања војске. Непријатељски војници пљачкали су и односили храну, одећу, предмете од вредности и одводили товарну и приплодну стоку. Сељацима су насилно одузимали предмете од бакра. Зато су становници села били принуђени да се довијају и сакрију животне намирнице и драгоцене предмете, да би могли да прехране породице. Пшеницу су углавном скривали на два начина. Жито су стављали у бурад и укопавали у земљу или су копали четвртасте јаме у којима су прво сагоревали сламу да би испариле од влаге и ту сипали жито па затрпавали земљом. Довијали се људи на разне начине како би себи остављали понешто намирница да се прехране. Поједина домаћинства су ноћу одлазила на њиву и тамо кришом жели мало жита, а затим, одмах на њиви на поњавама ударали моткама, како би одвојили зрно из класја, а потом носили следеће ноћи у најудаљеније воденице да самелу по које кило, да замесе хлеб или два. То је углавном било јечмено мливо. Породице које нису успевале да самелу, кувале би зрневље у „бакрачу“ па то кусали уместо хлеба. Од кукуруза су дробљени клипови заједно са „класинцима“, и то млели са уродицом. Таква храна је оштећивала слузокожу црева и у измету се јављала сукрвица. Стоку су често истеривали у шуме да не би постала плен окупатора. Ако неко има две краве, једну му одмах узму. Зато су неки успевали да кришом закољу по које бравче, да би од коже направили опанке, јер су махом ишли боси. Да се не би укварило месо, ноћу га суше, јер дању нису смели да ложе ватру, да Бугари не опазе дим. Села која су била у планинским крајевима, изван стратешких путева, била су поштеђена у првом тренутку. Њихова економска пропаст започела је са учвршћивањем окупационе власти. Како су одузимали скоро сву храну, многе жене из села су ишле пешице чак у Румунију да донесу по 20–30 кг жита. Жене које нису имале новца да плате, прво су надничиле код газде да би зарадиле за жито, а после су још недељу дана путовале са џакетом на леђима. Ишли су чак и неки веома стари људи по жито.⁹⁴ Жене су биле принуђене да кришом пшеницу кувају и у чутурама туцају, да кувају зрневље кукуруза, по мало репе и бундева, да би деци глад утолиле. Врло штедљиво са кашиком, две пројеног брашна правиле су качамак или посну проју само да би имале децу чиме понудити. Цене су вртоглаво расле, да се чак ни путем шверца и кријумчарења, ни за какве паре није могло купити оно што је људима, а посебно деци и болеснима потребно. Жене су постале стубо-

⁹⁴ Снежана Бранковић, *Село Сопот код Пирота*, Београд, 1997, стр. 152.

ви домаћинства, склањале су, чувале, из житних рупа и склоништа вадиле и штедљиво делиле оскудне животне намирнице, настојећи да што дуже потрају, да би се њиме некако савладала глад и преживело.

Сеоско становништво је у пролеће 1916. године почело да обрађује поља зарасла у коров. У општој пљачки која је наступила по окупацији, заплењена им је стока способна за вучу, што је отежавало извођење пољских радова. Осим стоке, није било довољно семена, пољопривредних алатки и средстава за обраду земљишта, као ни људске радне снаге.

Потребе окупатора су редовно биле у несразмери са привредном могућношћу српског села у ратним условима. Такође су биле и у нескладу са осећањима Срба. Поред тога што није могло, сеоско становништво и није желело да производи за непријатеља. Због тога су у другој и трећој години окупације све чешће претње, казне и одузимања, чак и неопходних количина за исхрану домаћинства од стране туђинске власти.⁹⁵ Бугари су настојали да придобију сараднике и преко њих дођу до података о оружју. Истакли су захтев да сви у селу предају оружје. Народ је то одбијао, говорећи да нема оружја и да су војници однели оно што је било преостало. Једно такво сећање оставио нам је др Илија Николић: „Моја мајка Влаја, млада, бистра планинка, живела је за то време у Великој Лукањи окупираној од Бугара, у кући и породици свога супруга. Потказана од бугарских доушника да је у прошлом рату сакривала оружје српске војске, била је у кући претресана. При упаду једне бугарске казнене експедиције у њен дом, бугарски војници су, опазивши на војничком сандуку три звездице, почели да туку све укућане. У једном тренутку разјарени бугарски официр, који је водио ту чету, у бесу свом зграбио је из њеног наручја једногодишњег јој сина Душана и бацио га кроз прозор (срећом, пао је на стајњак и остао жив), а њу је пред свима скинуо до гола и корбачем тако жестоко ишибао да је, сва крвава и онесвешћена, пала крај огњишта. По одласку Бугара, њен свекар, а мој деда Илија, по коме сам и ја крштен, заклао је одмах овцу јаловицу и сировом кожом њеном обавио помодрело тело моје мајке, држећи је после данима тако, те ју је тиме спасао смрти.“⁹⁶

Бугари су одмеравали поједине људе и батинама у циљу изнуђивања предаје оружја и застрашивања, појединце тукли до смрти. Злостављање се вршило како јавно, пред целим селом, тако и тајно у полицијском затвору или у Команди места. Наредбе за злостављање издавале су како комите тако и војне и грађанске власти. Има многобројних примера, да су војне и полицијске старешине својом руком злостављале, или злостављањем непосредно управљале.⁹⁷ Људи се сећају како су Бугари

⁹⁵ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 60–71.

⁹⁶ ИАП, *Збирка Илије Николића*, кут. 1, фас. 2. „Одужити дуг завичају“ (разговор са др Илијом Николићем), рукопис. Отац Илије Николића, Петар рођен је у Великој Лукањи, учествовао је у балканским ратовима. Вративши се из рата донео је у кућу дрвени војнички кофер украшен са три звездице, ознака за чин наредника српске војске. По ослобођењу Илијин брат Душан дочекао је свога оца у Пироту: „И данас се тај мој брат сећа да га је отац на коњу пут Старе планине, држећи га испред себе на седлу, миловао и певушио народну песму „Ситан камен до камена.“

⁹⁷ *Извештај међусавезничке комисије*, стр. 4.

моткама испред школске зграде у Црвеној Јабуци, немилосрдно тукли Драгоју Драгутиновића Мезацилског и Јаначка Савињског Златановића, Видена Ђонинског, Стоичка Доличанског и друге⁹⁸. Тукли су их на варварски начин дебелим моткама, које су Бугари називали „белим пушкама“. Када се жртва положи на земљу, један војник седне јој на ноге, други на главу, или су их пресавијали преко буради или неких других предмета, да би им се тако пресавијеним кожа и мишићи што више затегли, при чему их остали војници наизменично ударају. Ударало се не само по дебелом месу, него и по глави и по леђима, па чак и по трбуху. Број удараца почињао је од 25, или како су они то називали „деветнаесе и шест“, без утврђеног максимума. Током бројања, кроз лудачки смех, неукусну шалу и неумесне досетке, бројач се наводно заброји па мора кренути изнова да броји, опет из почетка од 25. Ударало се докле човек не изгуби свест, онда су га поливали водом и када би дошао к себи, тучен је изнова. Од страшних удара моткама прскала је кожа, а са тела је отпадала кожа са парчићима мяса. Укућани су их спашавали тако што су их увијали у овчије сирове коже и тако им ублажавали болове и помагали да се ране залече.

Бугари нису примећивали само физичко мучење, него још и морално, као и ментално. Приликом вешања или стрељања наших људи њихове породице биле су примораване да присуствују томе чину. Неретко су након егзекуције, чланови породице приморавани да певају или играју коло око места где су сахрањени њихови најмилији. Они који би били стављени под полицијски надзор, позивани су скоро свакодневно у полицију и испитивани по неколико сати. На тај начин држани су у вечитој стрепњи и њихови нерви су систематски ломљени. У случају жене српског официра Јована Бабунског, ментално мучење достигло је крајњи степен свирепости. Она је три пута извођена на губилиште, два пута на вешала, а једанпут на стрељање. Пошто је сатима у самртном страху чекала да буде убијена, враћана је натраг у затвор у неизвесност. У морално мучење спадају такође разна до бестијалности гнусна кињења. Најугледнији људи терани су да чисте улице и перу нужнике, узимани да носе тешке терете, презани као стока итд.⁹⁹

За економску пљачку српске територије под бугарском окупацијом било је типично да је целокупна пољопривреда била под секвестром бугарске администрације. Жетва се одузимала од сељака у оном обиму који је одредило Министарство привреде из Софије. Иако опљачкани већ у производњи, сељаци су морали да плаћају и порезе који су били знатно већи него за време српске управе, упркос томе што је добар део привредног инвентара и стоке уништен у ратним дејствима или опљачкан приликом уласка бугарске војске на српску територију, крајем 1915. године. Постојало је више видова економске експлоатације, од којих су

⁹⁸ Драгомир Гоша Анђелиновић, Милисав Миша Здравковић, Велимир Веља Ђорђевић, *Љужничко село Црвена Јабука*, 2002, стр. 97.

⁹⁹ *Извештај међусавезничке комисије*, стр. 5.

највише и најдуже примењивани: наплата пореза и приреза, завођење такси, прикупљање реквизиције, рад на кулук, прикупљање „доброволних“ прилога и експлоатација војних заробљеника и интернираца као радне снаге. Бугарски систем експлоатације карактерисале су, поред материјалних и људске жртве. Познат је био систем изнуђивања, који су Бугари примењивали онда када су хтели да извуку што више новца. У случају када породица није имала довољно новца да откупи живот свог члана, бугарски војници су га убијали.

Смрт је била присутна и на фронту и у селу. Њиве и ливаде су остале запуштене, а најбоље шуме посечене. Старци и жене, а посебно деца гладовали су и умирали у највећој беди. Због смрти која је односила многе животе у селу, често су изнемогли људи једва успевали да умрле на време сахране. Било је језиво гледати стравичне слике сахрана, које су обављали нејаки старци са женама у црнини и децом која су босонога ишла у поворци, гласно плачући и кукајући. Умрле су у селу сахрањивали по уобичајеном обредном обичају. Они који су погинули на фронту сахрањивани су у селу по једном прастаром обредном обичају; уместо покојника, стављана је у омањи сандук покојникова одећа и сахрањивана уз нормални обредни поступак. Свеже хумке ницале су на сеоском гробљу и њихов број је растао из дана у дан.

Рад на кулук био је наређиван ради преноса муниције и хране на положаје, ради копања шанчева и ровова, ради подизања одбрамбених постројења, ради грађења путева и железничких пруга итд. Кулук је падао врло тешко народу због тога што је наређиван на врло безобразан начин. Трајање кулука је било неограничено — остајало се недељама и месецима. За све време кулечења исхрана људи и њихове стоке падала је на њихов лични терет. Морали су кулучити сви, чак и старци, жене, девојке, деца. Кулук је неки пут употребљаван и као казна за „србомане“. У том случају кулечење је било једно дуго мучење. Кулучари су тучени, убијани, остављени без крова, огрева и хране. На кулук се ишло током целе године, без обзира на то да ли је напољу био мраз, или паклена врућина.

Да би деморалисало сеоско становништво, непријатељ је намерно ширио гласине да су српски војници изгинули или помрли по гудурама Албаније. Непријатељ ипак није могао сакрити вести да српска војска, мада бројчано проређена, још увек постоји и да се опоравља на Крфу.

На селу су и пре рата здравствене прилике биле лоше. У већини породица биле су неповољне здравствене прилике и висока стопа морталитета. Онда је највише људи умирало од туберкулозе, а било је много болесних од сифилиса и венеричних болести. Томе су сигурно у великој мери допринели и непросвећеност и заосталост на српском селу, живот у нехигијенским приликама и немогућност да се обезбеди квалитетна и здрава исхрана, као и одећа и обућа. Трудница се, на пример, углавном није чувала од тешких физичких послова до самог порођаја, што се могло завршити кобним последицама и по мајку и по бебу. Лека-

ри су углавном радили у градским насељима, у окружним и среским варошима и по неколико десетина километара удаљеним од појединих села. Поред тога што је било тешко доћи до лекара, требало је платити његову услугу и купити лекове. Управо због малог броја лекара, високих цена за обављене прегледе и скупих лекова, најсиромашнији су били препуштени својој судбини. Пошто су остајали без помоћи стручњака у савлађивању болести, мештани села су се „лечили“ уз помоћ гатара и врачара. По селима је широко било распрострањено надрилекарство, јер су необразовани и често сујеверни људи, дубоко веровали да им одговарајућу помоћ могу пружити бабе, које су у торби носиле разне траве, бацале и скидале чини и врачале.

Међутим, лекарски позив сам по себи укључује хуманост и савест лекара да помогне болеснику. О савесном бугарском лекарском помоћнику сведочи Д. Ђирић када је у ратне дане помагао око рашчишћавања деда-Манчине воденице, том приликом се оклизнуо и ексер му се зарио у чашицу колена. Правећи се јунаком, није ишао кући цео дан и тек увече када је колено почело да отиче, његов друг Света морао га је однети на леђима. „Ко зна како бих прошао да се није умешао неки бугарски вершула — лекарски помоћник. Кад је ступио у нашу кућу, мајка је почела да га уверава како у њој влада заразна болест, мислећи да тражи конак, јер су многи навраћали да питају могу ли да преноће. Чим би неко закуцао на врата мајка би ми рекла: „Лелечи ало проклета, да се не довлече!“ Лелекао сам по некад и кад ми се није лелекало. Тако и овом приликом. Но, вершула је ушао у собу да види болесника. Прегледао је рану, завртео главом и рекао: „Бабо, момчето не болује од заразе, али рана је таква да може да изгуби ногу.“ Затим се удаљио. После кратког времена дошао је опет. Донео је санитарски материјал и почео чишћење ране. Највећи бол осетио сам када је завлачио у рану некакво танко гвожђе са фатом, али ми је после лакнуло када је истекао гној. Тако је радио неколико дана док је његова јединица боравила у Бабушници. И тако благодарећи овом добром човеку, све се завршило без икаквих последица. Једино је остао ожиљак као успомена на ратне дане.“¹⁰⁰

Рат је само увећао број болесних особа и допринео појави неких неуобичајених болести. Појавиле су се епидемије, које су однеле многе животе. Најчешћа болест била је туберкулоза, али су харале и многе друге болести и заразе, велике богиње, пегавац, трбушни тифус. И даље је велики број надрилекара „лечио“ оболеле. У специфичним ратним околностима посебно се увећао број „бабица“, односно жена без икаквих стручних квалификација. У селима се појавила потреба за њиховим „интервенцијама“, услед чешћих ванбрачних веза, насталих у овом времену. Оне су изазивале побачаје и тако решавале „проблеме“ настале у таквим неприхватљивим, али постојећим везама. „Бабице“ су свој посао врло често обављале у крајње нехигијенским условима па је долазило и до смртних исхода, изазваних сепсом.

¹⁰⁰ МПП, Д. Ђирић, *Успомене*, рукопис, стр. 25.

Окупациона власт је сталном и систематском пљачком оставила мештане села и без одеће. Чланови сеоске породице су ратне године преживели буквално у ритамa, услед недостатка рубља, одеће и обуће. Недостајао је материјал, вуна, памук и сукно, од којег се шило, правило и плело одело. Одело које су чланови сеоске породице носили свакодневно, поготово сиромашни људи, веома се често крпило, све дотле док се не би толико поцепало да постане неупотребљиво.

За време окупације, непријатељски војници и чиновници су врло често пљачкали „стајаће“ одело и девојачку спрему. У таквим околностима је започео процес промене сеоске народне ношње, који је још више убрзан по завршетку рата. У рату је погинуо велики број најспособнијих мушкараца, па је жена и после ослобођења, као и за време окупације, често била главна радна снага за обављање пољских послова. Самим тим, остајало јој је мало времена, да се после свих пољских и кућних послова, бави израдом одевних предмета у кући. То је могла да ради само ноћу и зими. Стога је углавном правила одела каква је захтевао рад у пољу. Одећа је, пре свега, требало да одговара врсти посла и годишњем добу. Стицајем околности, жена је шила јединствену одећу, прикладну за тешке физичке послове, а није се могла бавити израдом делова одеће који су захтевали сложену и фину израду, као што је била предрадна народна ношња.

Обележје скоро сваке сеоске породице у Светском рату јесте опште сиромаштво, без обзира на економско стање породице пре рата.

Сеоска породица је и у ратно време обележавала велике верске празнике. То је била једина форма друштвеног живота која је постојала за време окупације. Ратно сиромаштво, све већи број инокосних породица, као и забрана бугарских власти, утицали су на то да се слављење крских слава свело на један дан. Честе су биле појаве да породица за славу није могла да закоље свињу или овцу, него је клала живину. Поред слава, обележавали су се велики празници, на првом месту Божић. Славио се и Ускрс, као велики хришћански празник. У ратно време су и богате и сиромашне породице славиле верске празнике према својим могућностима. Важно је било очувати обичај и обележити празник, а свако је спремао оно што је имао.

*

Важно је напоменути да је за време Првог светског рата жена у сеоској породици добила још више задужења од оних које је имала у нормалним околностима. У периоду одбране отаџбине, жене, мајке и сестре су, поред обављања свих послова у сеоском домаћинству, ишле у обилазак својих најмилијих на борбеним положајима. Натоварене тешким, белим торбама од грубог платна, ишле су десетине километара пешице да би виделе синове, мужеве, браћу и донеле им нешто од прео-

буке и омиљену храну. Жене нису жалиле труда и напора за један кратак сусрет. Био је то диван доказ љубави и оданости.¹⁰¹

И заиста, може се слободно рећи да се за време окупације у Србији сав терет рада свалио на женска плећа. Оне су у новим околностима постале заштитнице своје породице, куће, породичног имања и целокупне имовине и често једине хранитељке своје деце. Од свих набројаних улога, које су за већину жена биле нове и незамисливе у ранијем животу, најважнија и најтежа била је очување породице и кућног огњишта. Мушкарци који нису одступали са српском војском могу се сврстати у две групе. Прву су чинили болесни и рањени, па самим тим и у великој мери неспособни за обављање тешких пољских послова. Другу групу чинили су радно способни и здрави мушкарци, бивши војни обвезници, који су се из страха од интернације стално скривали. Они су били само још једна гладна уста која је требало нахранити, а на чију се помоћ није могло рачунати. Поузданији ослонац женама и деци представљали су старији мушкарци, који су помагали према својим могућностима.

Било је то друштво које се због бројчане премоћи лепшег пола, може назвати и женским друштвом. Бугари су од марта 1916. године увели низ прописа и одредили разне казнене мере за непоштовање истих. Од тада је у свим породицама без мушких чланова, жена постала представник породице пред војном влашћу, одговорна за извршење свих обавеза. Од марта 1916. године туђинска власт је започела са систематским одузимањем свих намирница неопходних за људску и сточну исхрану, као и за потребе војске. Већина жена се, без обзира на тежак живот, на пљачкање, малтретирање, бројне пољске и кућне послове, надала да је окупација само привремено зло. У сеоској породици, већ од лета 1916. године владао је оптимизам по питању ратног исхода. Снагу су им давале велика воља за животом, смисао да се снађу и чврста жеља и решеност да преживе, издрже и поднесу све што их сустиже. Обавештајни официри, и бугарски и аустроугарски, оценили су да су жене „опасне“ по њихову власт. Бугарска војна и цивилна власт сматрала их је, поред свештеника, за највећу сметњу у спровођењу бугаризације.

Први светски рат је проузроковао промене и у брачном животу сеоске породице. Карактеристична је, у ратним околностима, у већем броју појава „ратних“ бракова и „дивљих“ бракова. Разлози се налазе у демографским променама, изазвани страдањем млађих мушкараца. Услед огромних људских жртава многе сеоске породице су остале без најспособније мушке радне снаге, коју је требало на неки начин надокнадити. Излаз је проналажен у склапању брака, при чему се није обраћала пажња на узраст супружника. Старија девојка је долазила у кућу чији је домаћин погинуо у рату, за незрелог мушкарчића, као неопходна радна снага. Недовољан број одраслих мушкараца за женидбу утицао је и на оне породице које су морале да својој кћерки доведу мужа у кућу,

¹⁰¹ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 97–105.

да за зета узимају голобраде младиће. Родитељи су се бојали да кћерка остане неударна, а имаће без мушког наследника.

Оваквих случајева је било и у пиротском крају, а Д. Тирић нам сведочи и за Бабушнички срез: „Жењена су момчад од петнаест, шеснаест и седамнаест година, после одласка у рат последње одбране младића. За поп-Петра нису играле улогу године старости, никога није вратио са венчања због њих, само ако му се добро плати. Дешавало се да понекад венча у недељу или на који празник и по тридесет свадби.“¹⁰²

У наведеним случајевима не може се говорити о самосталном избору брачног друга. То је заправо била воља родитеља, која је, у већини случајева, доминирала и у доба мира скоро у целој Србији. Родитељи су пре свега водили рачуна о економским интересима и желели да своју кћерку удају у богату кућу, односно да свог сина ожене из „добре“ куће, што је обавезно претпостављало и велики мираз. Мираз је био и правна категорија, односно обавеза родитеља била је и намиривање женског детета приликом удаје. Рат и окупација су изменили људе и њихове критеријуме, тако да се приликом склапања брака у знатној мери уцењивало и инсистирало на великом миразу. И ово ценкање око мираза стварни је одраз измењених друштвених односа, насталих услед погубног утицаја сиромаштва. Рачунало се да ће што већи мираз решити присутне финансијске проблеме домаћинства. Материјално пропадање сеоске породице допринело је томе да се и сам чин склапања брака посматра као својеврсна берза, на којој се може зарадити.

У ратним околностима дошло је до повећања броја „дивљих“ бракова. Постојало је више разлога за овакву форму заједничког живота. Први и најчешћи разлог је био тај што мушкарац и жена нису имали право на склапање брака. У изворима је записано да свештеници нису пристали да закључе брак зато што су будући супружници још увек били у браку, односно имали су живог брачног друга, који се тренутно налазио у интернацији или на фронту. Био је и велики број лица која нису могла да живе у законитом браку услед одредби цркве о годинама када се склапа пуноважан брак, малолетна лица и особе које су „прешле“ године када се могу венчати, па нису имале право на брак без одобрења више црквене власти.

За време рата је неписмена и непросвећена сељанка постала својој деци једини родитељ, и отац и мајка. Она је и у мирно доба била задужена за негу и васпитање деце, али је отац био присутан и неприкосновен ауторитет у очима деце. У ратно време, мајка је често наилазила на тешкоће у васпитању деце. Ово је поготову важило за одраслију мушку децу, која су мајку доживљавала као нежну и осећајну особу, насу-

¹⁰² МПШ, Д. Тирић, *Успомене*, рукопис, стр. 32. „Бугарски поп Петар Алексов, родом из Берковице, није био лош човек али је имао руку само за узимање, никао за давање, а за то му се била пружила изванредна прилика, јер је био такорећи, једини свештеник у срезу, пошто су наши били интернирани у унутрашњост Бугарске. Дискретно се причало да је поп-Петров син Георги, онда ђак или студент духовне академије, однео цак пара које је „зарадио“ његов отац.“

прот оцу који је био оличење строгости. У овом временском периоду деца у већини сеоских насеља нису ишла у школу.

У сеоским породицама је много жена остало без мужева. Бројне су биле удовице и у задружним и у инокосним породицама. Њихова судбина је била различита. Забележене су појаве да су се неке, претежно младе, најчешће без потомства, враћале у родитељску кућу. Удовице у инокосним породицама су биле принуђене на сталан рад да би прехраниле своју децу. Удовица у задрузи је, посебно млада жена, носила свој крст: осећала се незаштићеном у заједници, у којој су једино мушкарци имали сва права и истовремено је осећала комплекс незадовољене потребе за мушкарцем. По опште прихваћеном мишљењу, удовице су сматране за велико зло и често су биле дежурни кривци за непожељне појаве, као што је ширење неморала на селу и брже распадање сеоске задружне породице.

Наравно да се за пратеће појаве рата као што је релативизација морала не могу оптужити само удовице, јер би то било нетачно. Томе су доприносиле и жене чији су мужеви били привремено одсутни, а оне се препустиле „слободнијем“ животу. Стога је једна од последица рата, која ће се исказати нарочито у првим поратним годинама, био велики број покренутих бракоразводних парница. Важно је приметити да се за „неморал“ осуђују само жене, док су мушкарци потпуно безгрешни.

Дугогодишње ратовање је, поред промена у брачном животу, изменило економски положај жене у сеоској породици. Већ у току рата она је, услед мобилизације мушкараца, поред улоге мајке и домаћице, прихватила на себе и скоро све „мушке“ послове. Жена је издржала три године под окупацијом, незаштићена и остављена на милост и немилост окупаторској војсци, изложена оскудици у најосновнијим животним потребама и бројним другим невољама. Уз то, стално у бризи за најмилије, који су се налазили на Солунском фронту и у интернацији, и у тузи и болу за погинулима на ратишту. Она је сачувала кућни праг и породицу и дочекала ослобођење, показавши се достојном српског војника.

Дугогодишње ратовање, које је послове сеоског домаћинства оставило женама, изазвало је и приметне промене у њиховом понашању. Успешно замењујући мушкараце у скоро свим пословима, оне су почеле да их опонашају и у другим стварима. Оно што је до пре рата било права реткост, постало је свакодневно. Пиће, цигарете и псовање сада су били одличје жена. Многе девојке и младе жене су у одсуству мобилисаних младића постале слободније у свом полном животу, па су се чешће упуштале у љубавне авантуре. Последице су биле учестале ванбрачне везе, па и деца зачета у таквим везама. И по ослобођењу је знатан број жена и девојака наставио са навикама стеченим за време окупације.

У ратним, као и првим послератним годинама, жене су на њивама биле бројније од мушкараца. Оне су радиле све пољске послове, без обзира на то што су имале децу. Дешавало се, да се понеки пут на њиви, на којој су копале кукуруз, могло видети и по неколико колевки. Док су мајке копале, бебе су лежале у колевкама. Жене су увече раније одлази-

ле кућама, са колевкама на леђима, да би обавиле послове у кући и намириле стоку. Код куће су остајала мала деца коју не доје, коју су пазила старија браћа и сестре.

*

Свакодневни живот градске породице био је непрекидна борба за очување голе егзистенције. У тој борби су људи понекад заборављали на „више циљеве“, односно патриотизам и отаџбину. Главни мотив који је покретао на рад био је страх од глади. Поготову у периоду окупације, када је војна власт, доношењем разних прописа, намерно створила разне административне потешкоће за набавку довољних количина хране. Без обзира на све, у то време Срби су живели два паралелна живота. У једном су стално присутни страх од глади, болести, интернације, одвођења у таоце, затвора и разних врста малтретирања од стране окупатора. Други је онај облик живљења, који се развијао у годинама под туђинском влашћу и који је називан „држање“, а под њим се подразумева пасиван отпор новој власти у свакој прилици. У Пироту је већ до лета 1916. године примећено непоштовање официра, свештеника и грађанске власти од стране месног становништва. То је наносило велику увреду и непоштовање бугарске државе па је донета наредба да: сви поздраве устајањем официра, свештеника и цивилну власт, а мушкарци да то показују и скидањем капе; сви који су вербално увредили биће затворени и кажњени, а продавнице или установе у којима се догодио немио догађај биће затворене први пут на три дана, затим на шест дана, па на 10 дана и на крају ако се поново деси исто, биће трајно затворене, а власници при најмањој сумњи биће ухапшени, а њихови локали обележени као свратиште опасних елемената.¹⁰³ Свој рат „водили“ су речима, причама, препричавањем вести и гласина у које су безусловно веровали. Садржај тих вести враћао је људима толико потребну психичку снагу и бодрио их да издрже. Српска градска породица је такоређи без предаха била оптерећена проблемима који су се морали свакодневно решавати, а тицали су се егзистенцијалних потреба. Стварност је била тежак живот и немаштина која се често граничила са бедом. Само за једну векну хлеба морали су платити два до четири пута више него што она кошта у Софији. Према једном „Рапорту“ из Софије је изношен хлеб за Пирот и Ниш. Бугарски железничари, кондуктери, кочничари и други службеници купују до 2.000 хлеба дневно у Софији по 0,45 до 0,55 лева, а затим га продају у Пироту и Нишу за 1 до 2 лева. Због тога нема хлеба у Софији.¹⁰⁴

Неки су градови били у великој мери порушени и дошло је до опадања свих привредних активности па су окупатори говорили о „умртвљеним“ делатностима. Други су сачувани од разарања, али је и у

¹⁰³ ДВИА, ф. 1632, оп. 1, ае. 1. Заповедь по Пиротском Командантство № 35, гр. Пирот, 19. јули, 1916. год.

¹⁰⁴ ЦДИА, ф. 313, оп. 1, ае. 2191. Рапорт од 2. 6. 1916. год.

њима дошло до неумитног процеса стагнације свих привредних активности. Овакав степен уништавања и слабљења економске снаге једне државе, директно ће се одразити и утицати на људе који су у таквим неповољним околностима покушавали да пронађу неки посао и тако обезбеде преживљавање чланова својих породица.

Са исхраном градског становништва је ситуација била још гора него са стамбеним приликама. Лоша и неквалитетна храна присутна је на трпезама становника градова у Србији од почетка ратних дејстава, а нарочито током три године окупације. О томе је сликовито записао становник престонице по завршетку Првог светског рата: „Не само Београд, већ и цела Србија у часу свог ослобођења била је само један велики заробљенички логор, из којег су отишли стражари оставивши измучене, неодеване и гладне заробљенике својој судбини.“ За три године окупације, градске породице су у правом смислу речи сазнале шта значи живети од данас до сутра, са страшном неизвесношћу да ли ће се на столу наћи и једно парче хлеба или ће се мрвицама заваравати глад. Од јесени 1915. године, градска породица, опљачкана и уништена, често се нашла на улици без крова над главом или у подруму и у влажним и безусловним просторијама због крова који је прокишњавао услед гранатирања. Хране је било врло мало или је уопште није било. Снабдевање градског становништва одмах после окупације било је врло отежано. Већина породица је буквално гладовала.

За време окупације људи су дословце били доведени дотле да се опасују појасевима од лике. Срби су били опљачкани, чисто до голе коже, тако да није чудо да су у другој и трећој години окупације грађани носили поцепана и прљава одела, са закрпама и избледела одела непрепознатљиве боје. Деца су ишла у оделима старијих чланова породице. Многе жене су своју елегантну гардеробу мењале за животне намирнице и дечју одећу и обућу. Најважније је било обући децу, да се не разболе, обезбедити им одговарајућу обућу и топлу одећу за зиму. У лето је већина становништва ишла боса, чувајући обућу за јесен и зиму.

Срби су неколико година живели у ратним условима. То је подразумевало погоршане услове живота, нередовну и слабу исхрану и честе стресне ситуације. Такав начин живота погодовао је развоју многих болести, насталих као резултат лоших околности у којима је народ једва преживљавао. У првој ратној години јавиле су се и епидемије. Лоше хигијенске прилике погодовале су развоју заразних и полних болести. Услед опадања имунитета најчешћа болест, за време рата евидентно у порасту, била је туберкулоза. Лечење је било индивидуално, везано пре свега за износ новца који је требало платити лекару за услугу. Велики број људи се стога окренуо народној медицини, покушавајући да се лечи оним што нуди и даје природа.¹⁰⁵

Може се уопштено рећи да је у јесен 1915. године, здравствено стање у српским породицама у просеку било веома лоше. Није било до-

¹⁰⁵ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 127–144.

вољно лекарског особља, а и лекари који су радили често су били „недоступни“ услед општег осиромашења српског друштва у овом периоду.

За време рата и окупације дошло је до својеврсног раслојавања међу српским становништвом. Промена начина живота условила је и измењен начин понашања неких људи. Један савременик је, користећи стару народну изреку да не пада снег да помори свет, већ да свака зверка покаже свој траг, сликовито приказао како су тешке окупационе околности разоткриле, као снег трагове, карактер, морал и поступке људи, па је свако обелоданио свест о томе шта сматра поштеним и непоштеним, и шта као српски грађанин сме и не сме да уради.

У градској породици деца су у рату чинила претежни број чланова. Она су пре времена сазрела и добила мноштво обавеза. У датим околностима деца су постала назамењива помоћ мајкама и уместо да уживају у детињству проводила су време у редовима за хлеб, млеко и остале животне намернице. У то време најстарији мушкарчић био је једина и незамењива помоћ мајци. Деца су била велике жртве рата, јер ни њих нису заобиле трагедије. На врло суров начин ускраћене су им игре, играчке и многе дечје радости. Деца су подносила све недаће и заједно да одраслима сносила последице услед погоршаних услова живота. И најмлађи чланови породице су се разбољевали, услед недостатка новца се слабо и нередовно хранили, често гладовали и били лоше обучени и обувени. Дешавало се да су деца била у бежанији и да су доживела велике трауме, које нису прошле без последица. Нека су повређена у борбама, а нека погинула у рату. При том су били одвојени од очева и без њихове љубави и заштите неколико година. Дуго после рата, деца су своје очеве које нису познавали, а који су имали среће да се врате својим кућама, ословљавали са „чико“. За време окупације деца су у градским насељима прихватала разне обавезе у породици и ишла у школу. У настави, коју је организовала војна власт, српска деца су углавном учила оно што нису могла да примене у животу. Била су обавезна да похађају школе у којима су их учили странци. Али и деца су проналазила начина да се боре противу окупатора: „Вређао нас је и цртеж на зиду ђачке куће, како бугарски војник у јуришу забада нож српском војнику у паду, па смо размишљали како да га састружемо, а да нас не примете Бугари. Докакао му је Буда Манча, јер је имао нож бритву, кад смо се играли „жмурке“ око зграде“¹⁰⁶

ОТПОР БУГАРСКОЈ ОКУПАЦИЈИ

У окупираној Србији 1915–1918, четовање је у значајној мери било последица рата и окупације. У условима окупације, оно је било и политичка појава јер је реметило и замарало сигурносне снаге окупатора, наносило извесне људске губитке, уносило немир у окупациону

¹⁰⁶ МПП, Д. Ђирић, *Успомене*, рукопис, стр. 33.

управу и у одређеној мери крњило престиж непријатељске војске, што значи и окупациону власт.

Бугарска окупација је и сама додала и стварала околности које су нарочито погодивале појави четовања. Та власт је просто терала на отпор јер је превеликим реквизицијама и кулуком доводила већ сиромашне сељаке на руб опстанка, а насилном управом битно ограничила личну и друштвену слободу, на коју је иначе био навикнут мали поседник земље. Изазивала је својом пропагандом упереном против националне свести, убеђујући становништво да су они Бугари још од раног средњег века, док је бахатошћу својих представника стално стављала на пробу национални понос. Када је наредила још и регрутацију, оружаном опирање готово да више није могло изостати. Међутим, на то што је ово опирање постало снажно, па и букнуло у буну, пресудно је утицало то што је на овом простору у међувремену настала и развила се организација отпора која је већ самом својом појавом подстакла борбена расположења.

Сплет најразличитијих предуслова и околности учинио је да топличко-јабланичка област постане историјски најважнији део окупиране Србије, али такође и у целом том светском рату најзначајније жариште иступања обичних људи који су сами од себе настојали да допринесу обнови независности своје земље.

*

Бугарска окупациона власт већ крајем 1916. године почиње да сумира резултате своје владавине и према тим извештајима може се приметити да њихове активности у асимилацији српског становништва не доносе никакве резултате, напротив, код становништва стварају све већи револт и отпор. Констатује се да је српско становништво националистичко и да је мало оних који показују знаке поданости бугарској држави и могућност за асимилацију „делимично то може да се мисли за Пиротски округ, али ни њему не треба да се верује“.¹⁰⁷ У извештају се закључује да је становништво неспорно српско, па чак и оно за које су они веровали да је чисто бугарско. Бугарске власти примећују неку чудну мирноћу код становништва која управо изазива бојазан да је то само привидно стање — иако је оно покорно и послушно, „то је лажна примиреност“. Јасно је новој власти да се становништво није помирило са окупацијом и неће лако прихватити ново стање. То се доказује свакодневно, јер често се говори против бугарске власти: да она није заувек већ је привремена, да се врши пасивно непокорство, да се не обрађују све њиве, да се не сакупља сва летина, да се не иде у цркву. Поражавајући је податак за бугарску власт што становништво области, које је по

¹⁰⁷ ЦДИА, ф. 313к, оп. 2, ае. 39. Моравската областна военна инспекција и овшо състояние на окупирани, подн. Началник на Моравската, Военно Инспекционна област, Генерал-Лейтенант: Кутинчев, 28. 11. 1916. год.

њиховом схватању бугарског порекла, толико затровано „србизмом“, да није забележен ниједан добровољни захтев за учење и слушање бугарског језика од стране одраслих. Становништво није показало никакву заинтересованост да се зближи са Бугарима иако су веровали „да у Пироту и Зајечару живи бугарско становништво“. Да би се такво становништво асимиловало потребно је после рата предузети веће мере кроз систематски и дуготрајан рад на више година, како би се сломио дух српства. Наравно да је српско становништво на њих гледало као на „словенске издајнице“, „уљезе“, „ђубре које треба да се изрине“ и свега овога био је свестан генерал Кутинчев у свом извештају. Очи српског становништва окренуте су блиској будућности, одакле се очекује спас; нада се и живи у уверењу да ће Србија бити обновљена у прератним границама.

Начелник Моравске војноинспекцијске области као најопаснији елемент и највећу препреку за асимилацију становништва обележио је интелигенцију, богате трговце, старе чиновнике, жене, учитеље, свештенике, удовице официра и чиновника и друге који нису интернирани у Бугарску. Народ је са њима у непрекидном контакту како би добио наду за ново и блиско васкрсење српске државе.

Напоследку, Кутинчев обележава и кривце у бугарским редовима за такво стање, а по њему су то чиновници који се из Бугарске шаљу на та места, који нису привржени свом послу и којима је главна намера да се обогате преко корупције, насиља, изнуде и свега онога о чему је писано у претходном делу.

*

Спискови за регрутацију српског становништва до краја 1916. године били су комплетирани. Почетком фебруара 1917. године, бугарска влада наредила је мобилизацију српских младића у своју војску. Овај поступак је „проузроковао повећано бежање у чете и може се константовати пораст четничког тероризма“ што је изјавио аустроугарски конзул у Нишу. Бугарски званичници су објаснили представницима Аустроугарске и Немачке да мобилизацију спроводе зато што им је у позадини неопходана радна снага. Колико је ово објашњење било тачно, односно да ли су Срби били у праву кад су сматрали да их желе послати у ровове да гину за Велику Бугарску, и то можда у борби с рођацима у редовима српске војске, на то питање ће бити могућно да се одговори тек кад буде у потпуности истражена грађа архива у Бугарској. Према подацима којима располажем стичем утисак да је посредни терминолошка замена. Ова врста прикупљања становништва јесте била мобилизаторска, али не постоје подаци да су хтели бити послати на линију фронта. Све указује да су били спремани за позадински рад у Бугарској што може да се подведе и под интернацију. Разлика је у томе што би овога пута били интернирани као војници и служили би у бугарској позадинској војсци, а не би били стационарни у логорима, као цивили. Рад у

војсци би вероватно био исти као и у логорима, а не треба сумњати ни да би поступак према регрутима био другачији. Како било, ни једно ни друго није наишло на одобрење у становништву, чак је то била кап која је прелила чашу. Међутим, оставља се могућност за далекосежније скривене намере најужег бугарског руководства и разматрање о томе шта би пракса могла временом донети да је регрутација извршена. Ипак треба рећи да су ниже окупационе власти добиле поверљив допис у коме је писало да „сви мушкарци из Моравске области, способни за рад, од 19 до 40 година старости закључно, подлежу војној дужности у редовној војсци“ и то „за разне позадинске дужности“.¹⁰⁸ У сваком случају, ово тешко кршење у оно време важећих норми међународног права о поступку према окупираном становништву било је насилнички акт: реч је о екстремном покушају прејудуцирања анексије и о новом драстичном акту денационализаторске политике. И отуда је наредба о мобилизацији учинила да се у становништву јаве покушаји опирања сили силом, дакле устанком.

Устанички покрети који ће се јавити у Моравској области неће бити нов и изолован догађај. Током читаве 1916. године српска интелигенција која је остала у држави и успела да се сакрије од интернације заједно са противницима бугарске власти¹⁰⁹ тајно се окупља и почиње са организацијом. Њој су се прикључивали избегли од депортације, или они који су остали у Србији као болесни, затим бивши војници и официри, који уливају једну нову струју и нову енергију у људе који су остали и желе да се боре за ослобођење. Са све већим незадовољством и прогонима организују се мале чете било за личну самозаштиту или пак за доношење штета позадинској окупаторској служби.

Главни организатор устанка је Коста Миловановић Пећанац, српски поручник и сада „шеф Централног комитета“ и „изасланик српске врховне команде“. Успостављене су поверљиве везе пре свега са грађанима у Прокупљу и Куршумлији, а такође и у Лебану, Лесковцу, Врању, Сокобањи, Алексинцу, Нишу, Крушевцу, Приштини, Косовској Митровици и Пећи. Створена је замисао о ширењу организације даље према истоку и предвиђено стварање Пиротског комитетског одреда под командом Јована Радовића¹¹⁰ и Крајинског комитетског одреда под командом Тошка Влаховића. Ипак је борба са окупатором у ово време била ограничена на политичко-пропагандни и психолошки рат, па је веома пажљиво избегаван сваки оружани сукоб.

¹⁰⁸ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 220–221.

¹⁰⁹ Бугарске власти мисле да су то чланови организације „Црна рука“ и „Народна одбрана“ што није тачно. Сматра се да је вођа Топличког устанка, Коста Пећанац управо побегао из Солуна у Србију од прогона Аписа и његових „црнорукаца“.

¹¹⁰ Јован Радовић, рођен је 28. 10. 1891. године у Баре, Доња Морача, колашински срез у Црној Гори. По завршетку основне школе уписује гимназију у Београду. Студирао је германистику на Универзитету у Београду, а завршио је студије у Лајпцигу у првој половини 1914. године, где га затиче Први светски рат. Преко Русије се враћа за Црну Гору, али убрзо по капитулацији са братом Савом одметнуо се од аустроугарске власти и преко Новопазарског санцака пребацује се у Србију. Када је подигнут Топлички устанак, Радовић је поред К. Пећанца и К. Војиновића душа тог устанка и један од најизразитијих представника. Био је организатор Пиротског комитетског одреда и потписује се као професор.

Устанак је 24. фебруара 1917. године једноставно израстао из немира који су се ређали од јесени 1916. године и стално уз повремену пуцњаву. Ипак, почев од 25. фебруара, аустроугарској и немачкој команди полетели су извештаји о томе да се „у области Прокупље–Куршумлија–Лебане налазе наоружане српске чете“.¹¹¹

Организовани герилски отпор је захватио јужне крајеве аустроугарског и бугарског окупационог подручја. Настао је у Гувернману, мада су водећи представници царско-краљевских окупационих власти тврдили касније да је герила настала у Војној-инспекцијској области због бугарске алкавости и небриге. Цела мрежа је била Косте Војиновића дело, али је он лично много урадио и на организовању крајева око Прокупља и Враћа и јужних срезова Крушевачког округа. Организација се убрзо проширила у Новопазарском округу, а затим и у Косовскомитровачком округу. Дакле, био је захваћен веома широк географски рејон.

Пиротски комитетски одред Јована Радовића добио је у делокруг „цео пиротски округ и источни део нишког округа, југоисточни део врањског округа“. Одред је сарађивао са власотинском групом, те га Бугари називају и „пиротско-власотински одред.“

Приликом стварања Пиротског комитетског одреда војвода Ј. Радовић је упутио наредбу за организовање борбе против бугарске административне власти у реону пиротског командантства.¹¹² Као основни повод за устанак обележава бугарски позив за мобилизацију српских бораца и младежи. Овај позив ће наићи на отпор од стране српских војвода и устаника у целом српском краљевству, зато је потребна организација одреда. У свакој општини биће постављен по један војни старешина, који ће имати свог помоћника, а који ће се бирати од регрута за свако село. Сви регрути су дужни да држе тесну везу са својим сеоским старешинама, као и са општинским војним старешинама. Општинске пак старешине имају да извештавају надлежног команданта комитетског одреда, од кога ће добијати потребна наређења. Свака општина ће одредити једно место за летећу пошту и три лица за курире која ће се смењивати на 24 часа. Да се изврши преглед оружја и муниције под надзором једног старешине. Да се припреми одећа, добра обућа, торбе и резервна храна у хлебу или брашну за пет дана. Позадина да се доведе у исправно стање, као и да се припреме јахаћи и товарни коњи. Да се припреми експлозив и снабде са што више француских кључева. Да се одреди колико недостаје оружја за регруте. Строго се забрањује пуцање, а када би се којим случајем чуо пуцањ у близини, на то место одмах да се пође, јер то значи узбуна. Преношење наређења од општине у општину и одржавање везе између војних и општинских руководилаца треба да буде тајно и неприметно. Да би се што боље одржавала веза и ред, одређује се летећа чета под командом једног старешине, коме ће стајати на располагању војне старешине општинских рејона, који ће им оставити на

¹¹¹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 251.

¹¹² ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ае. 2417, л. 65, 21. феб. 1917.

располагању потребан број регрута у служби. Издајнице, који су на челу општинских власти као кметови, а раде као агенти за рачун непријатеља, треба да се стрељају да не би одали планове комитета. Из овог наређења може се закључити да је у припреми герилска борба против непријатеља.

Основна јединица организације је село. У сваком селу је оформљена група од пет људи и једног старешине. Задатак тих група је да проверава количину оружја и муниције које се налазе у селу, као и да их доводе у исправно стање и одржавају. Служили су као канали за пренос поште, наредби и заповести организације. Помагали су куририма и устаницима обезбеђујући им скровишта и храну. Крили су избегле српске заробљенике. Становништву су подизали морал и клонули дух. Набављали су експлозив и француске кључеве за одвајање шрафова на железничким шинама. У свако доба су морали да имају спремне коње и товарни прибор, потребан за резерву, одећу и друге ствари потребну устаницима. Старешине у селу су прикупљале становништво погодно за борбу. Те основне јединице групишу се у рејонске чете под командом одређених војвода. Тако су настали Прокупљанско–Куршумлијски–Топлички одред у коме је било главно руководство покрета, Лебански или Јабланички одред, Пиротски у који улази и Власотински, броји око 1000 устаника, али према бугарским подацима имали су само 300 пушака, Сокобањски одред који се одвојио од Куршумлијског, Ибарско–Копоачнички одред, Блацкијски одред и тако даље.¹¹³

Војвода Јован Радовић са 25 одабраних људи, језгром будућег Пиротског комитетског одреда, добио је задатак „да буде на друму Лебане–Лесковац.“ Сви одреди улазе у борбу, али без усаглашености дејстава, појединачно, у различитим деловима дана, на међусобно удаљеним секторима, с неједнаким степеном ангажованости и сукобљавајући се с непријатељским јединицама које су случајно сусрели, мада је Главни штаб 24. фебруара пре подне објавио општи устанак. Тога дана Ј. Радовић јавља команданту Централног комитета војводи К. Пећанцу да је ослободио два Србина које је бугарска патрола водила на суђење у Лесковац „али су их моји јунаци стигли на пола сахата пред Лесковцем“. На крају се осећа понос и цинизам војводе: “Разјурена коњица бугарска у мрак је стигла у варош, али не предузимају никакве мере против нас, ваљда стога што смо браћа?! Слава Богу, нисмо имали ниједног губитка.“ Током сукоба са Бугарима заробљено је осам бугарских војника, три су рањена, десет заробљених коња.¹¹⁴ Међутим, нису Бугари били толико пасивни; већ у следећем писму од 27. 2. 1917. године Ј. Радовић јавља Пећанцу да је стигао у Лесковац један батаљон војника из Софије који прети становништву како ће доћи једна дивизија Турака који су

¹¹³ ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ае. 2417, л. 1–25, 40–42, 58–59, Лично поверителен рапорт № 3976 от временния началник на Моравската военно–инспекционна област генерал Ал. Протогеров до шаба на действащата армия в Кюстендил и копие до министър–председателя В. Радославов за въстание в областта, Ниш, 6–април 1917. г.

¹¹⁴ Војни Архив Београд (ВАБ), ф. Топлички устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/1 од 11. 2. 1917. г.

„кисели на Србите, па ће све да потепају Комите“¹¹⁵. Иако јавља да је у Лесковцу било тога дана 150 Немаца и 50 Бугара који су слабо наоружани, ништа није предузимано.

На самом почетку устанка одреди су недовољно устанички активни, и даље је сваки препуштен сам себи, док главни штаб тек увече разматра план борбе и издаје одговарајуће наредбе за општи напад, али које одмах потом повлачи као и проглас о подизању устанка. У наредним данима наставља се смањена борбена активност одреда, мада поједини команданти не прихватају обуставу устанка. Из овога јасно следи да је организовани покрет отпора губио много времена, да у његовом вођству није постојало јединство, да је као целина деловао неодлучно, да је у борбу ушао разједињених снага и некоординирано.

Циљеви комитских одреда су најпре били дефанзивни. Ово потврђује и анализа коју су сачинили аустроугарски обавештајци у другој половини јануара 1917. године, а у којој стоји да је било тешко открити велику чету Војиновића и Рудинског због „њене суздржаности“, односно зато што се она „није користила својом бројном надмоћношћу да прави препаде на жандармеријске патроле“. Вуковић је после рата посведочио: „Одред није имао за циљ да оружано напада непријатеља, већ само да спроведе организацију у народу и да онемогући денунцирање појединаца, а у случају потребе да тако организован народ крене на устанак.“ Богомир Лазић је изнео да је циљ одреда био да се обрачунава са „зликотцима“, што највероватније значи с виђенијим насилницима из окупаторових редова и с домаћим људима који су помогли окупатору или се баве разбојништвом. Сам Војиновић је у писму српској Врховној команди почетком августа 1917. године, објаснио да је „у најтежим околностима“ организовао комитску чету да би „герилским четовањем“ учинио народу очевидним „да Србија није навек пропала, да ће она још већа бити, да ће наш Краљ опет доћи, да се за нашу праведну идеју данас највеће царевине боре“ и да је тако морао поступити јер је осетио да народ „срља у очигледну пропаст оптужујући један другог“.¹¹⁶ Дакле, Војиновић је истицао да му је намера била првенствено да подиже политички морал, а не да започиње неизвесну борбу.

Пећанац је говорио да „се треба чувати преурањене акције“, треба чекати знак који ће бити дат с фронта, „треба избегавати све непотребне жртве, штедети животе и имовину“ и сл. Док су са друге стране, а нарочито Војиновић и Радовић, истицали да се најбоље може обезбедити опстанак кроз борбу у којој се не штеде животи и да зато сваки Србин „има свету дужност да се лати пушке и пође стопама Карађорђа и Милоша и извојује сам своје ослобођење“. Радовић је дакле поборник борбене линије, за разлику од Пећанца. Именовање Јована Радовића и Тошка Влаховића за команданте код Пирота и у Крајини, Пећанац је по-

¹¹⁵ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/2 од 14. 2. 1917. г.

¹¹⁶ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 147–148.

сле рата објаснио тиме да је већина била за устанак и „да би се ствар расплинула“ он је у источне крајеве упутио „најватреније поборнике за устанак“.

Пећанац је намеравао да продре у околину Пирота и у Крајину, куда одлази по једна чета од по 25 људи са задатком да организује посебне одреде за чија су седишта била назначени Пирот и Зајечар. Стога К. Пећанац наређује вој. Радовићу да свом снагом нападне Сићевачку клисуру, пругу Ниш–Пирот, побуни тамошњи народ, а да ако неко не слуша „одмах стрелјај“. План акције је да се створи забуна код бугарских штабова. Коста Пећанац је кренуо са јаким снагама у Алексинац, Соко Бању и према Књажевцу како би створио забуну. Јабланички одред држаће пругу Ниш–Врање и ту Бугарима прекинути сву главнину. Радовић од Пирота до Ниша треба да прекине бугарску комуникацију, а Војиновић ће од Сталаћа до Ниша. Ако је у могућности Радовић треба да пошаље један одред за Пирот који би унео већу забуну и онеспособи електричну централу за Ниш, што би створило још већу панику у том граду.¹¹⁷

Међутим, наредним извештајем Ј. Радовић нам открива сву слабост устанка. Поред тога што се хвали како је растерао Бугаре из Орашачке, Калотничке, Шишавачке и Крушевачке општине и да од тога дана нема ниједног Бугарина по селима, „народ је са одушевљењем примио ослобођење.“ Задовољан је како организација напредује, и како су сузбијене бугарске реквизиције од стране његовог одреда. На крају свог извештаја Радовић нам открива највећи недостатак покрета: „Од дана мога преласка, од Вас не добих никакав извештај, нити наређења, као ни о тамошњој акцији. Молим за чешћи извештај и потребна наређења, према потребама и успеху наше акције у унутрашњости и на фронту. Да ли је више снаге непријатељске долазило или не, по моме одласку? Каква је успех? Шта је ослобођено?“¹¹⁸ ове последње речи у извештају нам откривају да поред тога што није било никаквог напада на Сићевачку клисуру, до вој. Радовића није ни стигло ово наређење. Комуникација између одреда и Централног комитета била је јалова и нефункционална.

Ово нам дефинитивно потврђује његово следеће писмо које почиње: „Од дана мога преласка па до овога часа не добих од Вас нити извештаја, па сам послао нарочитог курира 28. фебруара (13. марта, нов.кал.) да Вам се лично јави с мојим писмом.“¹¹⁹ Из истог извештаја сазнајемо да је Пиротски комитетски одред имао успешних акција у Власотинцу и код Мораве, што је улило поверење становништва у овај покрет: „када су видели да не жалим живот за њих, свуда су ми лојални, где год се појавим. Много је учинило и паљење кућа издајцима, који су побегли на подворење Баја-Гањи.“ Устаници су тих дана примењивали одмазду над бугарским становништвом, на тај начин што су слали одре-

¹¹⁷ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 79, ф. 12, д. 21/26 од 18. 2. 1917. год.

¹¹⁸ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/3 од 24. 2. 1917. год.

¹¹⁹ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/4 од 3. 3. 1917. год.

де у Бугарску: „Предузео сам најхитније мере да се запале неколико села с оне стране границе старе Бугарске, да бих парирао ово што они раде овде“. Ових неколико извештаја потврђују нам чињеницу да су одређи радили самостално, акције предузимали по сопственом нахођењу и датој ситуацији, без плана и јединства у организацији, без међусобне подршке и заштите.

*

Да би оправдао легитимитет устанка К. Пећанац је упутио писмо Бугарској команди. У њему вођа устанка објашњава узроке побуне и зашто се српски народ повукао у планине одакле ће се борити за своја права и за своју победу. Напомиње како је српски народ био миран у тренуцима када су им малтретиране жене, и када је народу узимано и последње средство за живот. У међувремену настало је опште убиство народа, праве се спискови по генерацијама и сакупља и последње радно способно становништво, „који су хранили и вашу војску и нашу сиротињу“. Пећанац подесећа да су се устаници писмено обратили бугарском гувернеру и затражили да се повуче наредба о интернацији, али та молба није наишла на разумевање. То је била та последња кап у чаши, због тога је објављен устанак у целој земљи како би се народ заштитио од сигурне смрти која га чека у бугарском нељудском ропству. У наставку писма Пећанац напомиње да се устаници у борбама људски понашају према заробљеницима „не кољемо ваше заробљенике, као што ви радите са нашим. Ми немамо ништа лично против вас.“ Пећанац тврди да ниједна поштена бугарска жртва није пала од српских комита, осим оних који су били народни крвници, они који је и требало да буду кажњени. То исто задесило је и српске изроде од којих је „народ пропиштао“. За разлику од бугарских шовиниста и фанатика који су заклали више од 200 српских свештеника, као и велики број чиновника и мирних грађана, српски устаници су заробили у Јабланичком округу 227 војника и одмах их пустили на слободу. На крају напомиње како бугарска војска „бије жене и децу да би се светила српској комитској војсци“.¹²⁰

Са тим истим циљем дељено је и јавно писмо–летак које је насловљено са „Браћо Бугари!“ Хтео је да покаже како је устанак против неиздрживе бугарске власти, а не против бугарског народа и сматра да је ова власт неповољна и по њих саме. У летку се константује да наступа свеопшта глад, како за Србе, тако и за Бугаре. Велике силе као што су Французи, Енглези, Руси, Италијани и Аустријанци могу да ратују дуго година, али Срби и Бугари не могу и рат ће представљати гроб и пропаст за оба народа. У јавном писму, на крају позива се бугарски народ да заједно са српским подигне револуцију, јер је то једини излаз, а да ни једни, ни други неће бити напуштени од братске Русије.¹²¹

¹²⁰ ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ас. 2417, л. 62, 1. 3. 1917. год.

¹²¹ ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ас. 2417, л. 70.

Војна вођства Бугарске и Аустроугарске, умногом и Немачка, од ноћи измеђи 3. и 4. марта чинила су све што су могла да што пре униште српске устанике, изненадног ратног противника који се показивао као све опаснији. Њихове јединице су се брзим возовима и форсираним маршом кретале ка устаничком подручју. „Бугарска се војска јавља у великим масама, а моја је снага мала да их може успешно задржати“, јавља Ј. Радовић шефу Централног комитета. Најкасније увече 2. марта, на место генерал-мајора Кутинчева је као привремени војни гувернер постављен пуковник Александар Протогеров¹²², бугарски комитски предводник из времена четовања по европским деловима Турског царства, један од најистакнутијих вођа милитантног и милитаристичког национализма и извесно време гувернер Македонске војноинспекцијске области. Протогеров је примио дужност ујутру 5. марта и под својим заповедништвом створио у Нишу командно средиште за операције против устанка.

*

Топлички устанак пренео се из нишког Заплања на лужничко Заплање и захватио нека лужничка села. У Бабушницу је дошла чета бугарских војника, а због страха од устаника започела су фебруара месеца 1917. године масовна интернирања мушкараца. Из једне велике групе интернираца на путу из Бабушнице преко Јеремијиног брда за Пирот побегли су из колне Милорад Поповић, Станимир и Ранђел Митровић, Стаменовић Милан и Владимир Стојановић из Брестов Дола и Милутин Ђорђевић из Бабушнице. Ова група није смела да иде својим кућама, па су формирали комитску дружину.¹²³ Милорад Поповић постаје вођа ове дружине и она је дејствовала у рејону између Богдановца, Свођа и великог Крчимира. Убрзо дружина постаје одред када му се придружују устаници из нишког дела Заплања. Имао је задатак да прошири устанак на левој обали Лужнице, у селима Буковика према Црвеној Јабуци. Покушај да се ова села подигну на устанак морао је бити прекинут због бугарске офанзиве на Заплање. Да су устаници покушавали да прошире устанак и на Буковик, Д. Ћирићу сведочио је Никола Богдановић из Раков Дола, који вели да је у његовој појати била комитска тројка једне вечери и да су говорили о потребама да се народ лати оружја. То је једини начин да се убрза ослобођење, пошто би фронт на македонском војишту био пољуљан и омогућио би српској војсци да пређе у снажну офанзиву

¹²² А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 301–302.

¹²³ Ђура Златковић, *Зла времена, монографија Лужнице 1876–1945*, Бабушница 1967, стр. 74–76. Забележио је казивања Милорадовога брата Милисав Поповића из села Брестов Дол; Д. Ћирић, *Успомене*, рукопис, стр. 33–38. За Милорада каже: „Милорад је у то доба био тридесетих година, средњег раста, правилно развијен, црномањаст — леп човек у пуној мушкој снази. Имао је четири разреда гимназије са малом матуром, што је у оно време значило много, јер је Лужница тада имала мало школованих људи. Био је општински деловођа.“ *Види*: Радослав Голубовић, Божидар Голубовић, *Монографија села Брестов Дола*, Власотинце, 2010, стр. 84–88.

и тако извојује коначну победу. О крстарењу комита слично се причало и у Радосину и Црвеној Јабуци.

Паљење општинске архиве у Богдановцу и Великом Боњинцу биле су прве акције комита. У Боњинцу је том приликом погинуо бугарски стражар, а председник био заробљен, а затим пуштен с наредбом да се више не враћа на дужност. О овоме је одмах извештена полиција и војска у Бабушници, одакле је упућена потера. Како су Бугари били бројчано много јачи и далеко боље наоружани, устаници су избегавали директан судар. Познат је и напад устаника на колону Бугара код села Свође, који су транспотовали одузету стоку на име реквизиције за Софију. Бугарска пратња транспорта је разоружана, а товар је одузет. Ови догађаји изазвали су узнемиреност код бугарске власти. Нису успели да ухвате устанике, па су своју одмазду усмерили према породицама интернираних, јер се знало да из њих потичу устаници. Нису изостали ни блиски рођаци и пријатељи за које се претпостављало да су устанички јатаци и да их снабдевају храном и оружјем. Ухапшени су затварани у среску зграду. Колико их је било много, да дугачак подрум није могао све да их прими, па су за ту сврху коришћени пространи таван и друге просторије. Међу ухапшенима налазила се и Милорадова породица, отац, мајка, жена и деца, било их је 14, од укупно 16 чланова породице. Тада су Бугари спалили четири куће устаника у Брестовом Долу.

Одред је наставио са акцијама и имао неколико сукоба са бугарском војском од којих је најважнији изнад села Богдановца и на Остатовичком вису, где је упао у обруч. У жестокој борби за пробијање обруча погинуло је неколико устаника, а Милорад је успео са неколицином да избегне погибију. После ове борбе одред је био онемогућен за даље акције, јер је био разбијен, као и одред из нишког Запаља. У наредном периоду устаници су се углавном крили код јатака и избегавали сваку акцију.

Бугарска команда објавила је да ће амнестирати сваког устаника који се добровољно преда. Како су већ вршили страшне репресије према цивилима и његовој породици, Милорад одлучује да се преда, не би ли његова породица била ослобођена. Предаја је извршена у Брестовом Долу. У пратњи бугарских војника, устаници су покорно кренули према Бабушници. Док су ишли путем, на месту Линовски габар стрељани су Владимир, Станмир и Милутин Ђорђевић, а Милорада и Ранђела дотерали су у Бабушницу. „Милорадов спровод кроз Бабушницу памтим врло добро.“ Сећа се Д. Ћирић у својим Успоменама: „Имао сам тада дванаест година, те су сећања свежа као да су била јуче. О рамену је носио пушку брзометку, окружен бугарским војницима, било му је дозвољено да је носи, пошто се предао на часну војничку реч. Кад је поворка била до кафане Видена Станковића, допуштено му је да се поздрави са познаницима, што је учинио са Виденом и осталима. Одатле је отеран у срез.“ Стари људи изражавали су сумњу у искреност гаранција које су Бугари дали и нису се преварили. Сутрадан је већина затвореника пуштена, али су Милорадова мајка Румена, отац Стојан, тетка Милка Анђелковић и

отац Владимиров задржани и стрељани на Јеремијином брду, а о Милорадовој судбини никад више није се ништа сазнало. Румена и њена сестра Милка нађене су заклане нешто ниже од места где је стрељан Стојан.

У још понеким селима Лужнице појавиле се за кратко комитске дружине, у Радосину, Раков Долу и Црвеној Јабуци. Бугарске власти су за то брзо сазнавале те су у тим селима примењивали одмазду. У Црвеној Јабуци су запалили две куће и убили старца Стојковић Стојана. У Раков Долу је спаљено или порушено 15 кућа и уништена целокупна имовина Стојић Станка.

*

Аустроугарски конзул у Нишу је још почетком марта јавио да „од бугарских официра поверљиво чује да им је наређено да све униште на устанничком подручју“, док је посланик у Софији известио да му је пуковник Протогеров, управо именован за челно место у Нишу, поверио да ће наступити „с највећом енергијом и беспоштедно“. Овом посланику је и премијер Васил Радославов говорио да ће устанак бити „угушен безобзирно“, те је закључио да ће „уследити такав крвави суд какав још није доживљен у данашње време“. Доиста, оно што су гушећи устанак и неколико недеља потом чиниле бугарске, али и аустроугарске трупе, вероватно представља најстрашније странице и иначе мрачне кланице Првог светског рата. О томе докле је бугарска војска продрла, аустроугарски посматрачи у Нишу, који су иначе извештавали да „Бугари сва места уништавају спаљивањем“¹²⁴ и да су „у пламену скоро све области које су Бугари пацификовали“, тачно су закључили по облацима дима који су се дизали изнад запаљених насеља.

После рата су у више махова и појединци и различите комисије покушавали да сачине спискове стрељаних, обешених, закланих и на смрт претучених.

Крајем марта 1917. године је и са аустроугарске и са бугарске стране службено употребљаван податак да су до тада јединице Монархије, „поред оних који су убијени у борбама“, стрељале око 600, а јединице Бугарске око 1.000 устаника, али је било процене да су Бугари побили два пута више него њихови савезници (око 1200 људи). У оба случаја је мимоилажен број убијених у борби, дакле у време надирања, када је стрељано или клано све што је дошло под руку. По свој прилици ни израз „устаници“ није случајно коришћен, јер је под њега могао бити подведен сваки житељ, док израз „комите“ обухвата само за војску способне и наоружане мушкарце. А подаци говоре да су управо у огромном броју убијани житељи.

¹²⁴ Б. Младеновић, *Породица у Србији*, стр. 66–67.

После ликвидирања ових одреда Бугари су пировали у Заплању. Настале су пљачке, силовања, интернације, убиства. Заплање је тада било предато огњу и пепелу. Стрељања су вршена у Големом браништу, десно од пута, недалеко од Бабушнице, као и дуж долине према Јеремји. Неколико стотина људи окончало је живот у Долини смрти, како је названа касније. Стрељања су вршена у први сумрак или у сам освит зоре. Многи из Бабушнице видели су свезане „комите“ у спроводу горњим, „краћим путем за Пирот“, како су Бугари говорили, који се завршавао у долину. Онда се чула плотунска паљба, јер место није далеко од првих кућа.

Из Долине смрти успели су да побегну само двојица, Алекса Ћирић и један млад Раковдолац. Д. Ћирић је забележио сећање Алексе о овом догађају који је био ухапшен као војни бегунац, јер није хтео да се пријави властима ради „регрутације“ и да буде бугарски војник. Затвор је био пун младића из Раков Дола, Радосина и Црвене Јабуре, под истом оптужбом, али било је и доста мушкараца и жена из Заплања који су окарактерисани као устаници. „Што се стреља у току ноћи, попуни се дању новим жртвама. Свесни смо били да смо осуђени на смрт.“ Овако прича Алекса своје сећање те кобне вечери коју никада неће заборавити: „Једне вечери, тачно у поноћ, војници нас из апсане истераше у срески ходник. Било нас је педесетак. Пошто су нас везали конопцима, по четири у ред, истераше нас из зграде, те се упутисмо горњим путем према Пироту. Путем сам покушавао да одвежем леву руку од једног Запланца, јер сам осетио да нисам тако чврсто везан за његову руку. Нарочито када смо потерани према долини. Знао сам шта нас чека у долини: метак или нож у груди. Рачунао сам: боље смрт у бекству, него да ме мрцваре Бугари! Напор је успео, лева рука је била слободна, али како да ослободим десну?! Чврсто је била везана за леву руку младог Раковдолца. Можда бих и успео да се путовало мало дуже, али се убрзо нађосмо испред ископаних јама. Раковдолцу рекох да сам одвезао руку и да нам ништа не остаје него да бежимо заједно, везани, па како нам Бог да.

На неколико метара од јаме постројише нас у две групе. Прву отераше до јаме, пушке праснуше, чу се јаук, онда бајонетима избодоше који су давали знаке живота. Док су војници обављали крвави посао, груну Раковдолца лактом, што је значило бежимо! У окрету на левокруг, гурнусмо војника иза наших леђа тако јако да се заби у један жбун, а ми, као срндаћи, прескакали смо препреке док се дочепасмо долине. Пушке припуцаше за нама, срећом није нас погодило ни једно зрно. Долином смо бежали све до моста на Мрморици, близу данашњег фудбалског игралишта, везани један за другог. Ту смо каменом ослободили руке од конопца. У страху, журби и због помрчине изубијасмо руке, док их нисмо ослободили, јер су биле везане душмански. Онда ја одох на једну, а мој Раковдолац на другу страну, мада су нам села у истом правцу.”¹²⁵

¹²⁵ МПП, Д. Ћирић, *Успомене*, рукопис, стр. 36–37.

У наставку својих *Успомена*, Д. Тирић говори о још једном немилом догађају који се десио у самој Бабушници, а који је у саставу акције бугарске војске против устаника. Овај догађај је и уједно једино стрељање које су Бугари извршили у самој Бабушници. Било је то на сам дан Ускрса 1917. године. Тога дана била је игранка испред среске зграде. Док се коло играло, зауставила су се воловска кола, опкољена наоружаним војницима. Нико није знао шта се налази у њима. Сазнало се тек када су војници избацили из њих као трупце два мртва и једног рањеног комиту. Узнемирен свет почео је да се разилази, али су полицајци блокирали коло. Рањеног комиту војници су довели усред кола, придржавајући га да не падне, пошто се кретао с тешком муком. Био је рањен у обе бутне кости. Тада му је пришао поручник Стојанов¹²⁶ и наредио да устане. Није могао те су га војници с тешком муком усправили и придржавали да не падне: „Јеси ли комита? Говори, мајку ти српску!“ – драо се Стојанов и почео да га удара пругићем преко лица. „Јесам! Не ударај ме, мајку ти бугарску!...“ „Да се стреља! Да се стреља!“ – издао је наређење Стојанов закрвављених очију.

Тешког рањеника тада поведоше два бугарска војника, придржавајући га да не падне. Кад су били до откопа, он паде. На заповест да устане, није могао. Онда му је један војник пришао, опали метак, лобања прсну, мозак се распршта... Тога момента Нада Лозина врисну и паде у несвест. Војници довукоше мртво тело и Стојанов поведе оро, око њега.

„Хумке стрељаних не постоје више. Време их је сравнило са земљом. Где су биле познато је само старим људима. Многе нису ни постојале. Ко је где стрељан пао, ту је и остао, као храна дивљачи и чопорима сеоских паса, који су се били толико острвили, да су нападали и живе људе. Због тога се избегавао пролаз долином. Нарочито од када се сазнало за неку жену да се пењањем у дрво једва спасила од подивљалих паса. Развучене кости могле су се видети на све стране, не само дуж долине, већ и по околним њивама. Често су копачи и жетвари наилазили на делове тела.“ Овако закључује Д. Тирић своје „Успомене“ на Први светски рат.

У Пироту су на име одмазде бугарске власти извршиле опсадно стање и интернирале преко 600 људи само током марта 1917. године у Рушчук и Дупницу. Касније је интернирање Пироћанаца настављено.¹²⁷ Тим истим поводом у месту званом „Барје“ недалеко од Пирота само у једном дану поубијано је око 500 Срба: „поубијани су без суда и пресуда, једина им је кривица била што су Срби, који мртви леже у гробљу на Јасен-капији.“¹²⁸

¹²⁶ Фатално бугарско презиме за Лужницу онда, као и Стојанов из друге окупације. (Прим. Д. Тирић)

¹²⁷ Божидар Ј. Здравковић, *Савремена историја Пирота и Нишавља*, Пирот, 1981, стр. 163.

¹²⁸ И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, књ. III, стр. 1145. Поздравни говор Војина Ђирковића, председника општине, приликом ослобођења Пирота.

*

Терор против становништва је коришћен као основно средство којим се покушавала сломити герила.

У лето 1917. године су и бугарски и аустроугарски представници са службом у долини Јужне Мораве сматрали да је „до сада устанички покрет стајао Србе око 20 хиљада људи“.

Примена масовног насиља имала је за циљ да морално и политички сломи и становништво и вође отпора...¹²⁹

Пећанац се скривао негде на Соколовици, али нису ништа предузели, очевидно зато што им је било неупоредиво важније да уместо да траже неборбеног Пећанца изиђу коначно на крај с Костом Војиновићем и Војином Марјановићем, који су стално били на мегдану. Бугарске јединице су такође јуриле у првом реду Војиновића, затим и немирне Јована Радовића и Тошка Влаховића.

Герила и, штавише, устаничко хтење одолели су војном поразу велике буне и страхотном непријатељевом терору, надживели су тешка искушења. Толичко–јабланичко–копаоничка област се и надаље потврђивала као историјско средиште окупиране Србије управо зато што је покрет оружаног отпора у њој показивао изузетну жилавост. Из ње је оружана борба пренесена на десну обалу Мораве у, грубо одређен, троугао Власотинце–Сокобања–Пирот, а укоренила се и у долину доњег тока Западне Мораве и у област која лежи северније од ове реке; такође се осетила и у подручју западних округа. Пиротски комитетски одред чествовао је у области око Соко Бање. У борби изнад Поружнице, 8. маја 1917. године група, коју су чинили Г. Белојевић, као и наредници Величко Благојевић, Драгутин Николић и Јован Николић, напала је целу чету Бугара и натерала је на бекство према Соко Бањи, док их је Ј. Радовић са остатком одреда чекао у заседи. После три сата борбе Бугари су се дали у бекство тако „да су без капа долазили у Соко Бању, носећи своје мртве и рањене.“ Исто је овако прошла и друга чета која је долазила из Алексинца преко Бована. Због ових успешних акција војвода Ј. Радовић, моли шефа Централног комитета да усвоји предлог унапређења Белојевића у чин пешадијског поручника. На крају образложења напомиње да их за ова унапређења препоручују паклене муке кроз које су пролазили „трпећи не мање него наше храбре трупе кроз Албанију и Црну Гору при одступању 1915. године, јер ничега нисмо имали што је четнику за живот потребно па чак и муниције.“¹³⁰ Војвода Тошко Влаховић је 26. 6. 1917. године са 22 добровољца прешао Јужну Мораву и пребацио се на терен Источне Србије. У страху од жестоких бугарских репресалија, народ околних нишких и пиротских села није одушевљено дочекао комите. Овај је одред водио борбу против једне бугарске чете недалеко од Пирота, у рејону села Шестигабар. После краћег пушкарења са бугар-

¹²⁹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 365–378.

¹³⁰ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/5 од 30. 6. 1917. год.

ским заштитницима, одред пробија непријатељски обруч и избија на сврљишке планине, одступајући по највећој врућини. У то време се про-нео глас да се по Старој планини налази стотине комита.

Опширно писмо Јована Радовића са описом рада Пиротског комитског одреда током марта и априла 1917. године које је Коста Пећанац примио 29. маја, завршавало се речима: „Срдачно поздравља Вас, остале команданте и војводе и комите, командант Пиротског одреда.“ У време када је ово писао, војвода Радовић је четовао већ можда око два месеца на десној обали Јужне Мораве, усамљен и лишен сваке везе са осталим вођама. Није био обавештен ни о Пећанчевом проласку с четом кроз ширу област у којој се налазио. „Ноћас добих од Вас акт о Вашем повратку из моје непосредне близине, јер је свега пола сахата био Ваш јучерашњи логор далеко од мене.“¹³¹ О стању на устанничком подручју чуо је изгледа само толико да герила живи и даље, што му је (и иначе увереном да је герилцима неопходна слога) било довољно да преко Пећанца топло поздрави вођство, командире и људство гериле, очевидно уверен да су сви на окупу око тешког задатка.

Да му је икад стигао у руке одговор на ово писмо, Радовић би са знао да се дубоко варао. Наиме, Пећанац му је писао да је „устанак пропао, сви су прваци изгинули, код народа опао морал“, да после устанка „изгибоше и оно ресто првака што претекоше“, да је лично водио борбу и „свуда побеђивао непријатеља“, али се на крају морао и сам склонити у планину пошто „једна ласта не чини пролеће“.

Писмо није дошло у Радовићеве него у бугарске руке.¹³²

Да је опао морал у народу знао је и Ј. Радовић, јер народ више не пријављује кривце за злоупотребе: „јер народ не сме изнети своју тужбу против Криваца из бојазни да доцније од Криваца не буду печени, дерани и најзад убијени.“¹³³

*

Нови управник Моравско војноинспекцијске области генерал Александар Протогеров за само месец дана рада на терену упутио је један рапорт штабу Активне армије у Ћустендилу, као и премијеру В. Радославову о свом виђењу устанка¹³⁴. Сматра да се узрок за устанак може поделити у две групе. Прву групу чине спољни узроци који су и повезани са главним циљевима покрета. У њему је садржано садејство и жеља српске владе и врховног штаба да се организује и подигне један велики устанак у Србији како би се дестабилизovala бугарска власт и у народу увела паника и дезоријентација. Због тога су послали Пећанца да орга-

¹³¹ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/6 од 18. 8. 1917. год.

¹³² А. Митровић, *Устанничке борбе у Србији*, стр. 394–395.

¹³³ ВАБ, ф. Т. устанак, п. 7, к. 78, ф. 3, д. 3/6 од 18. 8. 1917. год.

¹³⁴ ЦДИА, ф. 313к, оп. 1, ае. 2417, л. 1–25, 40–42, 58–59. Лично поверителен рапорт № 3976, Ниш, 6. април 1917.

низује устанак. Као спољни узрок треба узети и разлику у управљању међу окупираним аустријским и бугарским територијама. Аустријско заузимање српских територија сматра се окупацијом, те се сходно томе и предузимају репресивне мере како би се становништво држало у покорности. Са друге стране, на бугарско заузимање дела Србије гледа се као на рођачко и блиско, јер ће се Бугарска и Србија трајно ујединити у заједничку државу. Због тога се ради на техничкој национализацији. Због тога је стварана литература, која ће помоћи да се заборави утицај србизма. То ће се можда продужити, према његовим оценама, и на 40 година јер је националистичко васпитање младог поколења пустило дубоке, јаке и здраве корене. Из тог разлога за ту врсту борбе, у том тренутку, неће бити довољна само литература и пропаганда да би се пробудила свест у тим крајевима и да се врати у општу, заједничку отаџбину.

Управљање у окупираним аустријским земљама је било строго, засновано на закону и систематично са циљем да се српска страна држи у покорности. Макар и такво, оно је обучено у свилене рукавице, па се представља као меко, добро и праведно. Код Бугара управљање је колебљиво и нестабилно. Бугарска власт је наводно избегавала јачи отпор, али када се чаша прелије, онда су приморани да користе, оштре мере које стварају незадовољство код становништва уместо савеза са њим.

За унутрашње узроке Протогеров сматра да су повезани са самим системом управљања, личним недостацима управљача који су допринели развоју незадовољства. У погрешкама које су направљене, убраја да су имали велико поверење према месном становништву које су постављали за општинске и државне службенике. Сматра да је била слаба контрола тих органа од виших власти, било због недостатка персонела, било због неопрезности, било пак због корупције. Слаба је била координација деловања војне и цивилне власти, које се уместо да помажу једна другој, међусобно сукобљавају. То доноси велике забуне код становништва и стварање корупције код органа власти. Као веома важан узрок за устанак Протогеров наводи терор који су извршили сами српски четници према становништву које није хтело да приђе устанку. Он говори да је Коста Пећанац цео Прокупачки округ обележио да су бугарске присталице, пошто нису хтели да приступе устанку. Због тога је у јануару и фебруару извршио 80 убистава у Лебану. Обешено је око 120 житеља од стране Пећанца и Војиновића, зато што нису подржавали устанак. Сматра да је устанак могао да се спречи у његовом зачетку када су заробљавани и пљачкани бугарски чиновници, месни кметови, секретари — порезије, али тада нико није предузимао мере, као да то никога није интересовало. То је био веома слаб рад на праћењу покрета од стране власти. Као узроке за устанак узима и недостатак потребних намирница у одређеним областима, пре свега хлеба. И на крају, убраја и неправилну реквизицију. Јавила су се два система реквизиције, једно је немачка реквизиција која уредно плаћа у новцу одузето и бугарска реквизиција која не плаћа. То је створило неповерење према бугарској власти.

За почетак устанка био је одређен 16. март 1917. године. Међутим, приликом сакупљања мушке радне снаге и њеног слања у Бугарску на рад (он овде не помиње да је била у питању мобилизација), вође устанка су биле постављене пред две могућности — или да чекају заказани датум, али тиме ризикују да изгубе део својих истомишљеника, или да подигну устанак раније како би ти људи остали, имали могућност да организују веће чете на већим рејонима. За то време генерал Сарај требало је да започне офанзиву из правца Солуна. Други повод који је убрзао подизање устанка је то што је у македонској области крајем 1916. и почетком 1917. године приступљено разоружању становника. Сматрало се да се у исто време подигне устанак и у Старој Србији и Косовом Пољу, да се придобије албанско становништво. Ову тврдњу потврђује стално присуство албанских првака код Пећанца и његове везе са Албанијом одакле почиње организовано пребацивање чета у Стару Србију.

Бугарске власти су у првој фази устанка гледале на то као на разбојништва и нису предузимали никакве мере за његово уништење. Покрет се јавио још августа 1916. године на југозападу од Крушевца у околини Бруса. Међутим, Аустријанци су на ту дружину гледали као на противдржавни елемент и предузели све мере како би га уништили у самом почетку. Чак и доцније, када се покрет почео развијати, нису предузимани кораци да би се спречио. Тек почетком марта 1917. године, устанак је систематски подигнут и обухватио је обе стране Мораве и имаће далеки војни и политички циљ. Примећују се чак неке чете и у Нишу које круже међу становништвом и убеђују га да се подигне на устанак. У Србију се враћају српски официри који су веома популарни, крећу се међу народом као руководиоци устаничког покрета и проповедају српско-државничке идеје. „Тиме плаше нашу државну целовитост и позадину армије са својим замислима, али ми на њих гледамо као на болесне људе.“

Свој извештај Протогеров завршава тако што константује да је веома велико време и огромна енергија изгубљена. Од сада ће све мере које буде предузимао бити у том смеру да се надокнади изгубљено време и поправе грешке које су направљене до сада, али за то ће требати огромна енергија. Да би постигао свој циљ потребни су му „честити, енергични, бескрупулозни родољуби и високо интелигентни људи, чисти идеални Бугари, са високом интелигенцијом и широком иницијативом. Нема ли таквих, једна нова и много већа катастрофа биће неминовна.“ Ово Протогерово „пророчанство“ обистиниће се у јесен следеће године.

*

Јасно је да с Пећанчеве стране није постојао никакав политички рад у правом смислу речи. Он није за ту врсту деловања показивао ни разумевање ни способности, а од расанка у Кошувцима 21. фебруара

није у својој околини више имао — изгледа да није хтео ни трпети — људе који би могли успешно носити политички рад. Двојицу најспособнијих, Војиновића и Радовића, оставио је да усамљени четују на бочним подручјима, док је трећег човека за овај рад, Тошка Влаховића, стално настојао да што више удаљи од себе и такође осами на неком бочном подручју. Чудно изгледа што нема трагова да је икад покушао успоставити везу са Јованом Радовићем, мада би се очекивало да он то покуша као средишњи човек; када је средином маја примио један Радовићев извештај одговорио је на њега, али кад је сазнао да су курири ухваћени, није обновио свој покушај.¹³⁵

Сигурно је да је један од важнијих узрока у ствари сталне и разноврсне кризе покрета отпора био у слабости средишта његове организације. Важност овог средишта је била утолико већа што Пећанац није имао никакву везу с Врховном командом на Солунском фронту и никакви налози или помоћ нису долазили однекуд са стране. Пећанчево убацивање у земљу било је пука импровизација Оперативног одељења Врховне команде и његовог шефа пуковника Данила Калафатовића, које је пропустило чак и да договори повремену размену порука. Пошто је јесења офанзива савезника и српске војске у 1916. години заустављена, изгледа као да су тамо на југу потпуно заборавили на свог емисара или га жртвовали. Сам Пећанац није показивао жељу, а још мање је покушао, да се врати преко фронта ради добијања нових налога Врховне команде, чему је узрок могао бити у његовом прибојавању од црнорукаца. Ова усамљеност и одсеченост су штетиле угледу Косте Пећанца међу герилским вођама, и управо је то чинило подстрек за сумње попа Мите Комите да је доиста реч о емисару Врховне команде.

У лето 1917. године, Бугарска је наставила са покушајима асимилације становништва, али добро обавештени аустроугарски посланик је иронисао сваки догађај пошто му је познато, како каже, да се „људи у округу Пирот осећају докраја српски са изузетком неколико старијих особа“ и да становништво не узима озбиљно бугарске аспирације на Ниш, односно да бугарске претензије напросто падају пред, како се изразио, „разумљивим огорчењем против победника, обострано дубоко укорењеном мржњом обеју нација и српским шовинизмом који стално остаје исти“. Устанак је у свом постојању демантовао све бугарске аргументе и порекао много боље од царско-краљевских дипломата све оно што је представљао Софијски уговор од 6. септембра 1915. године, и то не само оно што је у њему било записано него и оно што се подразумевало као далекосежна стремљења тадашњег државног вођства у Бугарској. Једини устанак на тлу поробљене Европе доказао је чврсто и несаломиво српско национално биће.

Источно од Мораве је већ био војвода Јован Радовић и ту је заједно с четовођама Ђорђем Белојевићем и Јаковом Филиповићем на челу мањег одреда с језгром од око 20 људи чинио права чуда с обзиром

¹³⁵ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 428–438.

на околности: преотимао је српске младиће које су мобилисане водили у Бугарску, заробљавао и разоружавао бугарске жандарме и по неког немачког војника, тукао се с потерама, вршио препаде, гладовао, боловао, носио се са све чешћом малодушношћу у редовима својих људи. Издржавао је без опреме, хране и вести из средишта покрета. Ипак је почетком августа одлучио да се врати у Топлицу, где је Пећанца срео 5. августа, први пут после тачно пет и по месеци.

На Митровдан 8. новембра 1917. године, Коста Пећанец је повукао потез доследно својим размишљањима. После рата је известио да је позвао на предају све оне герилце који то желе учинити, а они који не желе да напусте устаничку област и сакрију се. Убрзо је распршеним преосталим четницима стигло овакво његово наређење: „Свим четовођама наређујем да се предају Бугарима, јер ја сам с њима склопио уговор и сваком је загарантован живот. Ово сам учинио за спас народа свога, кога сваког дана убијају и муче, те да би престали с тим, нашта су и дали обавезу. Да ће сви који се предају и кад дођу из ропства признаћемо им као и да су до краја били с пушком у руци и сви да се предају за спас својих најмилијих (реченица!). А ако има и таквих који више воле себе но своје, њима најстрожије наређујем да се крију по вучијим и мишијим рупама, јер ако неко настрада због оног ко се не преда, судиће му српски војни суд након ослобођења.“ Уистину је била реч најпре о покушају да се „дефинитивно ликвидира цео покрет“. Као и иначе код Пећанца, и овог пута је поступак био и двостран и неодређен. Сам он се није хтео предати, него је пустио да кружи глас како се пребацио у аустроугарску зону, наводно у Крушевачки округ, дакле у област у којој никад раније није водио борбу. И касније је причао да је ту остао скривен све до половине марта 1918. године. Растати се на Митровдан је традиционално значило и састати се на Ђурђевдан, али како су се могли састати они који су добровољно одлазили у окупаторске интернирачке логоре?

Убрзо по овој наредби од Пећанца су се растали Милинко Влаховић и Јован Радовић и, одлучни да издрже, повукли се у Пролом да нађу скровиште.

Војвода Коста Војиновић је погинуо око 16 сати 23. децембра 1917. године.

Погибијом Косте Војиновића изгубила је српска герила свог стварно водећег човека, али је с њим ишчезло и њено борбено крило. Претходна пасивност организације је водила масовној предаји, предаја је учинила непријатеља убојитијим и агресивнијим, а упоредо довела и до преласка извесног броја људи покрета отпора на његову страну. Пећанчева наредба од 8. новембра 1917. године, али и његово претходно понашање, учинила је да герилске чете изгубе своју дотадашњу масовност и полет. Свим овим је коначно задат ударац снажној герили на тлу окупиране Србије. Ипак, она није и ишчезла.

Београдске новине од 28. децембра 1917. године донеле су вест да је „у борби с једним бугарским крстарећим одељењем“ погинуо „по-

знати комитски војвода Коста Војиновић“ и да је „истом приликом уништен остатак његове чете“. Текст је садржао и оцену догађаја: „У овој последњој борби постигле су бугарске трупе потпун успех“. Текст је била вест дана у окупираној Србији. Јављале су је непријатељске команде једна другој, допирале до Софије и Беча, до Ћустендила и Бадена. Она је давала крила потерама и у тешке мисли бацала преостале вође отпора, што подразумева да је и даље, упркос свему, остајао фронт у поробљеној Србији, дакле да су и прилике остајале двостране.¹³⁶

Источно од Јужне и Велике Мораве била је реч или о раду или о последицама рада Јована Радовића и браће Влаховић.

Пред савезничким надирањем с југа, Бугарска је врло брзо поклекнула, положила оружје и потписала примирје 30. септембра 1918. године. Тиме су престале да постоје Моравска војноинспекцијска област и Македонска војноинспекцијска област. Бугарски парламент ратификовао је примирје 2. октобра, а 3. октобра је краљ Фердинанд абдицирао у корист свога сина Бориса. У Бечу и Берлину су одлучили да упркос иступању свог балканског савезника из рата настоје да најодлучније задрже Србију. Уместо бугарског, у Нишу је 3. октобра образован немачки Војни гувернман потчињен команди 11. армије. Немачким трупама на балканском бојишту је 6. октобра издата наредба: „Сваком официру и војнику 11. армије мора бити дубоко усађено у душу да ми овде, у Србији, бранимо опстанак Немачког Рајха“.¹³⁷

Снагом удара, обухватношћу устаничке активности и значајем борбеног дејства предњачиле су преживеле војводе. Пећанац, Радовић и Влаховић су се убрзо повезали и најпре устремили ка југу, ка Пећи, онда ка Црној Гори.

Радовић и Влаховић су на челу одреда, који су и даље носили имена Пиротски и Јабланички, маршовали према Црној Гори, с тим што је Радовић преузео команду уместо оболелог Пећанца. Подржани свуда од црногорских комита и устаника ушли су као ослободиоци у родни крај, а професор Јован Радовић је извео прави војни подвиг када је с малобројном четом и углавном голоруким народом ослободио Никшић и заробио велики гарнизон 2. новембра 1918. године. Касније су обојица војвода кренула у Херцеговину, па у Босну, где је војвода Јован Радовић изненада умро, у Сарајеву, вероватно отрован. К. Пећанац је тврдио да су Ј. Радовића отровале присталице краља Николе Петровића.

Након тачно три године окупације, у Пироту је 10. октобра 1918. године, образована од грађана Народна одбрана и успостављена српска општинска власт. Први задатак био јој је да састави и организује одбор за дочек ослободилаца, 13. октобра 1918. године. Тога дана Пирот је био свечано украшен, а на свакој кули вијорила се српска застава. Први весници ослобођења појавили су се око 8 часова изјутра. Мала савезничка коњичка патрола прелазила је преко Нове мале. Први у Пирот ушли су

¹³⁶ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, стр. 463–480.

¹³⁷ *Исто*, стр. 517–522.

Французи с једним ескадроном Сенегалаца, на челу са командантом Каспером и 17. коњичком дивизијом. Колона се зауставила пред украшеним хотелом „Национал“, пролазећи претходно кроз тријумфалну капију, на којој су исписане биле на француском и српском језику табле са: „Добро дошли, носиоци слободе“, „Живели творци велике Србије“, „Слава ослободиоцима.“¹³⁸

*

Последице остају трајне и неизбрисиве.¹³⁹ У току рата Бугари су учинили разне повреде међународних права и Хашке конвенције. Бугари су убијали српске заробљенике и рањенике. Убијање заробљеника вршено је с мучењем и унакаживањем нпр. сечењем носа и ушију, бодењем лица итд. Сви су побијени заробљеници били опљачкани и остављани голи и полунаги. Са ратним заробљеницима, који не би били побијени, поступало се противно ратном праву. Скоро су сви опљачкани било уз пут до заробљеничког логора, било у самом логору. Они су употребљавани за послове у вези са ратним операцијама. О официрском рангу веома се мало водило рачуна, па су заробљени официри били батинани. За заробљенике који би покушали побећи, била је прописана смртна казна и ако по чл.8. Хашког Правилника покушај бекства није деликт и повлачи собом само дисциплинске казне.

У првом реду убијани су српски свештеници, учитељи, кметови и други угледни људи. Број убијених свештеника износи око 200 лица. На њиховим лешевима могли су се видети убоди бајонета, на једном лешу пронађена су 74 таква убода.

Ова мучења објашњавају се не само великом мржњом Бугара према Србима и њиховом злочиначком нагону, него и тиме што су Бугари желели да своју жртву пре убијања опљачкају. Да би изнудили од ње што више новца, они су је метали на муке.

Злостављања су вршена и независно од убиства. Људи су злостављани из разних разлога: да би се казнили на што страховитији начин што су се усудили да буду Срби; да би се од њих сазнало да ли имају прикривеног оружја или српских књига и да ли су у вези са српским комитама; да би се изнудио од њих новац, или просто, да би се протерао ћеф.

Жене су биле злостављане и мучене исто тако као и мушкарци. Оне су батинане не само у селима, него и у граду. Те батинане жене припадале су најбољим породицама, биле су жене наших свештеника и

¹³⁸ И. Николић, *Пирот и срез нишавски*, књ. III, стр. 1145.

¹³⁹ Види: Министраство иностраних дела Краљевства СХС, *Извештај Међусавезничке комисије одређене да константује све повреде Хашке Конференције и Међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915 до 1918. године*. Београд, 1919. г. Комисију су чинили: Председник комисије Љ. Стојановић, француски делегат г. Бонасије, П. Гавриловић као опуномоћени министар, британски делегат је потпуковник Х. Б. Мен и Слободан Јовановић, професор београдског Универзитета. Овом истом темом бавио се осведочени српски пријатељ Арчибалд Рајс, *Аустро-Бугарско-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф, 1918. г.; др Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска Зверства у Врању и околини*, Нови Сад, 1922. г.; ALBUM, Des crimes Bulgares, Paris, 1919.

учитеља. Батинане су жене чак и у другом стању. Ни по чему не изгледа да се у погледу броја и јачине удараца правила каква разлика између жене и мушкарца. Батинање жена било је скоро редовно спојено са срамоћењем, јер су тучене по голом телу.

Силовања је најтеже утврдити, због тога што су се силоване жене стиделе да признају, сматрајући то за своју срамоту. Али по великом броју заражених жена, ванбрачне деце или деце рођене за време мужевљевог одсуства, произилази да су силовања вршена у веома великим размерама. Сасвим је разумљиво да бугарски војници и комите, којима је било допуштено убијање и пљачкање Срба, нису спречавани од својих старешина ни у силовању жена. Бугарски владика Мелентије чак је у цркви проповедао да жене не треба да се клоне бугарских војника, јер чак и да остану од њих у другом стању, то није тако рђаво.

У варошима су официри и полицајци злоупотребљавали своју власт у циљу силовања. Они су позивали ма под каквим изговором жене у своју канцеларију и ту их силовали. Са истим циљем вршени су и ноћни претреси стана и интернирање. Многим је женама поручивано да ће бити интерниране ако се не буду дале, или су њихови мужеви интернирани, да би се до њих лакше могло доћи. Уколико су се поједини случајеви силовања могли утврдити признањем и сведоцима, бугарска су силовања била помешана с врло много садизма. Мајке су силоване у присуству кћери, или кћери у присуству мајки. Врло се често дешавало да су жене мучене било пре, било после силовања. Бугарски војници убијали су ножем, или бајонетом девојке којима би узели невиност.

Интернирање цивилног становништва почело је, чим су Бугари ушли у Србију. По начелима међународног права цивилно становништво ужива право личне слободе и не може бити одвођено у заробљеничке логоре. Као полицијска мера, интернирање је допуштено само према одређеним лицима због одређених поступака. Бугари су, међутим, вршили интернирање у масама, проширујући ту меру чак и на малу децу којој се никакав одређени поступак није могао уписати у кривицу. Лишена сваког оправдања она се могу карактерисати само као насилно одузимање слободе.

Оваква произвољна мера била је наређена од саме бугарске владе. Постоје документи из којих се јасно види да је она сама наредила интернирање свих српских свештеника, учитеља, народних посланика, официра и осталих „сумљивих лица“. Да она није била противна интернирању у великим масама види се већ и по томе што је у Бугарској била припремила логоре који ће све те масе примити.

Никоме није даван никакав разлог зашто се интернира, или му је просто речено да се интернира зато што је Србин. Интерниранима није остављено време да се спреме за пут. Терани су махом како су се затекли, уз ударе кундака и псовке бугарских војника. Путовали су пешице или у сточним фургонима, када би дошли у коју варош да преноће, трпани су у подруме каквог затвора. За јело им је давано мало хлеба, па и то само по изузетку. Правило је било да се свако храни о свом трошку. До-

бар део интернираних умро је већ на путу, или стигао тако исцрпљен у заробљенички логор да је ту одмах издахнуо.

Живот у заробљеничким логорима, где су интернирани били смештени, био је тако уређен као да се намерно ишло на њихово истребљење. Њихови су станови били рђави, било је логора где је један део интернираних живео на пољу, без крова. Они који су били смештени по баракама, земуницама и шаторима, спавали су на даскама или на голој земљи. У већим логорима оне су биле препуне, по 100 људи било је трпано у бараке намењене за двадесет.

Санитетска служба скоро да није ни постојала. Ретки су логори где је било бугарских лекара и апотека за интерниране. У највећем броју случајева болесници нису преношени у болнице, већ остављани у својим баракама. То је рађено чак и за време заразе.

Интернирани су употребљавани за тешке радове, на пример за прављење друмова, рад у мајданима, довлачење грађе из планина итд. На те радове терани су голи и боси по највећој зими. У заробљеничким логорима злоставе су биле свакодневна појава. Туча није престајала. Сами Бугари говорили су енглеским заробљеницима да Србе туку стога што су Срби.

У заузетим српским крајевима, бугарски режим вршио је пљачку и она се јавља као редовна радња војних и грађанских власти. Она је пратила све њихове мере и била је тесно повезана са реквизицијом. Кад би официр или војник реквирирао чију кућу за становање, он није пропуштао да опљачка свога домаћина. Војник се задовољавао готовим новцем, оделом и рубљем. Официр је паковао цео намештај и слао у Софију. Најгоре су пролазила сеоска домаћинства којима би један одред војника дошао у стан. Они би постали потпуни господари његовог дома и при поласку потерали и сву његову стоку.

Карактеристично је да је пљачку вршила и сама бугарска влада. Њене наредбе о безвласничким имањима нису ништа друго него чисто пљачкашке мере. Сву покретну имовину српске државе, као и сву имовину оних српских држављана који су се били повукли са српском војском, она је огласила за имање које нема сопственика и према томе изложила јавној продаји у корист државне касе. Она се тако мало стидела овог свог поступка да су у бугарским новинама стално излазили огласи о тим продајама безвласничког имања.

Сеоско је становништво у великој мери страдало и сразмерно много више од градског становништва. Бугари су се самообмањавили да ће најпре српско сељачко становништво придобити и онда њега ставити насупрот градском становништву и приморати га на бугаризацију. Али, српски сељак се показао много отпорнији и поред свих средстава које је окупатор примењивао према њему.

Поред обичне пљачке Бугари су вршили и уцене. Тражили су од људи новац да их не би убили, затворили и интернирали. Они су обично пошто би добили новац, ипак вршили и убиства, и затварали, и интернирали.

Вршено је систематско однарођавање становништва. Бугари су силом своје власти стално покушавали да наметну своја народна обележја целом становништву. Они су пошли од те претпоставке да на читавој тој територији коју су заузели, станује чист бугарски народ и да због тога власт има права да гони сваког оног ко се не би понашао као Бугарин, и да уништи све оно што би могло служити као материјални доказ да заузета територија није бугарска него српска. Најпре у званичном саобраћају а потом и у приватној комуникацији, српски језик био је забрањен. Становништво је батинано само због тога што би рекли „добар дан“, а не на бугарском „доб`р ден“, што је разлика само у два слога и скоро неприметна. Ако би које дете носило име које није познато Бугарима, оно је при упису у школу добијало друго, чисто бугарско име, док су презимена већ сва преименована са „ић“ на „ов“. Да би српски језик био прогоњен, уништаване су српске књиге и архиве. Црквене и судске архиве уништене су потпуно, сем што су из црквених архива сачувани протоколи крштених, због регрутовања.

Као што нису поштовали права српске народности, тако нису поштовали ни права српске државе. Од тренутка уласка њихове трупе у Србију, они су се ставили на гледиште да српска држава не постоји више, и да је заузета српска област и без формално извршене анексије, постала бугарска. Прво, њихова управа, па онда и њихови судови, били су уведени свуда. Од старе српске управе остао је само по који општински писар, али под условом да и он у најкраћем року научи бугарски. Сви чиновници били су доведени из Бугарске, као и сами председници општина.

Наместо српских закона заведени су бугарски. Порез је наплаћиван по бугарским законима. Српској новчаници после извесног времена није се признавала никаква вредност, а српски динар, прво побијен за половину, повучен је после из оптицаја са строгом казном за оне који би га и даље чували.

Бугарско присвајање суверене власти у заузетој Србији достигло је врхунац, кад је Бугарска наредила, противно чл. 23 Хашког Правилника, регрутовање војних обвезника, приморавајући на тај начин српске држављане да се боре против свога властитога краља и свога народа. Позиви регрутних комисија наишли су на бескрајно слаб одзив у целој заузетој Србији, тако да је бугарска влада морала прибећи драконским мерама, а једна од њих било је стрељање војних обвезника који се не би одазвали позиву регрутних комисија. Када се и ове мере нису показале успешно, бугарска је влада покушала да за неодазивање војних обвезника начини одговорним целу њихову породицу и цело њихово село. Ове су мере у источној Србији изазвале код становништва један енергичан отпор, који се сам од себе, и без подстицања са стране претворио у праву буну, коју је бугарска Влада са тешком муком успела да угуши.

На крају, може се рећи да нема ниједне одредбе Хашког Правилника и ниједног начела међународног права које Бугари нису повредили за време своје окупације Србије. Бугари су пошли од тога да су они постали, не само фактички, него и правни господари све заузете Србије, да

је цела та област чисто бугарска земља, у којој, по етнографским принципима, њима припадају сва права законитог господара. У суштини, ни по ком међународном праву, никакви етнографски принципи нису допуштали Бугарима, да на основу своје војне окупације заведу у Србији један политички режим који би је начинио бугарском провинцијом. Сматрајући да је сва заузета Србија чисто бугарска земља, Бугари су били озлојеђени, када су код становништва наишли на један начин осећања који није био бугарски, и коју су они објашњавали једном „србоманијом“ која је, наметнута од српске државне власти или од српске пропаганде, учинила да једно чисто бугарско насеље изгуби свест о својој правој народности. Ту србоманију они су били решени да што пре и по сваку цену искорене. Она је убедљиво демантовала њихово позивање на те етнографске принципе који су имали да оправдају њихов режим у Србији. Како би оправдали своју пуну суверену власт у заузетој Србији, они су морали тврдити да је њено становништво чисто бугарско, а да би са друге стране ово тврђење одржали, они су морали да присвоје много већу власт него што је власт војног заузимача која није била довољна за денационализацију заузете Србије.

Денационализација Србије, онако како су је Бугари били схватили, била је нешто немогуће. Они су хтели да људи, који су вековима васпитавани у српском духу, забораве одједном да су икада били Срби, и да се почну осећати исто онако добри Бугари као и сами становници бугарске краљевине. Овако нагле промене уверења и осећања, а нарочито припадности, просто није било могуће спровести. Из тога произилази да они нису ни познавали српски народ у Поморављу и Понишављу, Косову. Уместо да то увиде, Бугари су, раздражени тешкоћама на које су наилазили, стално појачавали притисак над становништвом све док тиранија није постала беспримерна. Људи су били приморани да мењају цркву, језик, чак и властито име и уопште губили сва права своје духовне индивидуалности. Притом се та тиранија служила свим средствима физичке, психичке и моралне тортуре, а није презала ни од убиства. Бугари су на тај начин у заузетој Србији вршили једну власт која војном заузимачу не припада. Таква врста тираније како у тадашњим временима, тако и до данас није прихватљива ни над њеним властитим поданицима, и морали би изазвати осуду целокупног цивилизованог света.

Сваки насилнички режим, па тако и бугарски у Србији, постао је убрзо не само режим насиља, него и режим корупције. Поједини органи, када су осетили да им је у гоњењу Срба допуштено све, покушали су да ту неограничену моћ употребе за своје лично богаћење. Ако су убијали, батинали, интернирали Србе за рачун бугарске народне идеје, они су пљачкали и уцењивали за свој лични рачун. Пљачка је постала у тој мери обележје бугарске управе да је била нестала свака разлика између пљачке и реквизиције. Реквизиција је била само име за пљачку и обухватала је и упропаштавала читава села и вароши.

Бугари су свој систем истребљења српског народа објавили и пре напада на Србију 1915. године. Бугарски официри и чиновници при-

знавали су, а војници и јавно говорили да им је још пре преласка српске границе саопштано да се ради на томе да се сатре српско племе у „бугарској Морави и Косову.“ Са том лозинком Бугари су ударили на Србију и свуда су претили да се „затре семе српско.“ На овом истом пројекту радили су и њихови научници, песници, приповедачи, књижевници, официри и политичари.

Сва бугарска недела у Србији изилазе из оквира обичних повреда међународног права. Ти злочини, убиства, силовања, насилна лишавања слободе, пљачке, уцене, паљевине, целом бугарском режиму неоспорно дају криминални карактер. Одговорност лежи на бугарској влади и бугарској Врховној команди. Бугарски владајући врх дао је нижим органима одрешене руке. Комитска организација која је била главни извршилац злочина, није могла да без подршке власти достигне те размере у својим злочиначким подухватима. У којој је мери Влада била задовољна њиховим радом, види се по томе што је њиховом шефу Протогерову дала генералски чин, после свих недела које су комитске организације извршиле у заузетој Србији.

Постоји један низ званичних наредби који потврђују да су највише бугарске цивилне и војне власти давале импулса за побугаривање заузете Србије свим начинима и допуштеним и недопуштеним. Моравска војна обласна инспекција издала је 29. маја 1918. године једну поверљиву наредбу¹⁴⁰ о свим могућим начинима побугаривања. По тој наредби грађани се деле на: несигурне које треба гонити и то су „србомани“; несигурне које треба проучавати; неутралне; сигурне и најсигурније које треба фаворизовати. У тој се наредби нарочито истиче да према грађанима и сељацима који се издају за Србе треба да „будемо неблагонаклонни и неслужни све дотле, докле потпуно не сазнају за своје бугарско порекло.“ Српски је језик том наредбом строго забрањен, забрањено је чак употребљавати било коју српску реч, а у прилогу је дат списак српских речи које су се увукле у обичан бугарски говор и које је требало избацити. Усмене или писмене молбе на српском језику ниједна власт није смела узимати у обзир, приватна преписка на српском језику није се допуштала, новорођена деца нису се смела крштавати српским именима, надгробни споменици нису смели бити на српском језику. У тој наредби која је дошла пошто су сви српски свештеници били убијени или интернирани, они се опет обележавају као главни носиоци српске народне идеје и живо препоручује свим властима да утврде да ли је који изостао од интернирања. Поред свештеника, жене се истичу као нарочита сметња за побугаривање. Ова наредба генерала Нерезова српску је жену истакла као највећег српског родољуба и националисту и због тога јој је објавио рат. Властима препоручује да не излазе женама у сусрет ни у чему, па ни у погледу исхране све док оне не би отворено изјавиле да су Бугарке. Све споменике треба уништити и на њиховим развалинама

¹⁴⁰ *Историја на българите в документи*, стр. 575–588. Заповед № 13 на началника на Моравската обласна военна инспекција по вѣтрешната политика в областта, Ниш, 29. май 1918. г.

подићи бугарске. Цело становништво дужно је да учествује у бугарским радостима, празницима и културним удружењима. Ко не буде хтео, има се узети на одговорност. Тако је у Пироту 14. маја 1917. године објављена наредба¹⁴¹ у којој се становништво обавештава да ће се 15. маја у 10 часова поводом имендана његовог царског величанства престолонаследника одржати свечан молебдан у цркви „Успење Свете Богородице“. Тим поводом се наређује да присуствују сви официри из пиротског гарнизона, сви службеници, чиновници, учитељи и грађани. Ова се заповест мора разгласити свем становништву Пирота.

Наредбе које несумњиво доказују да је гоњење Срба било наређено са врхова бугарске војне и цивилне управе су и забрана српског језика која је наређена поверљивом депешом од стране министра унутрашњих дела од 12. фебруара 1916. године. Одузимање и спаљивање српских књига по књижарама и по приватним кућама наређено је од саме Врховне команде од 16. маја 1916. године. О интернирању свештеника и учитеља говори се у акту министра војног од 15. децембра 1915. године. Смртна казна за све заробљенике и интерниране који покушавају да побегну прописана је наредбом министра војног од 20. маја 1917. године.

Најзад, сви ужаси у заробљеничким логорима имају да се ставе на терет бугарској влади. Ти логори нису били далеко од њеног надзора у Србији, већ су били на територији Бугарске. У свима њима са српским заробљеницима поступано је савршено идентично, са истом нечовечношћу и истом свирепашћу. Команданти логора нису могли без подршке у влади самостално да функционишу на систематском уништењу српских заробљеника. Поред тога депортоване су слале и у Малу Азију, да би их тамо Турци „боље мучили“. Најзад, послато је 8.000 девојчица од 10 до 14 година да би се раздале турским беговима и пашама за њихове хареме. Ова активност не би могла бити изведена без знања владајућег врха.

Антисрпска политика бугарске владе извођена је од њених потчињених органа са једном бестијалном бруталношћу и са једним рафинираним зверством који се граничи са садизмом. Сви ужаси најстрашнијих периода људске историје, за које се мислило да се неће више никада поновити, живели су поново у оном делу Србије кроз који су прошли Бугари. На овом простору биле су примењиване све врсте тортуре и практиковане све врсте садизма, почев од турског набијања на колац, па до канибалског печења на ватри.

*

У жељи да се што трајније сачува успомена на моје суграђане који су страдали за време бугарске окупације 1915–1918. године, и то на овако мученички начин, за све оне који су положили свој живот за језик и име српско написао сам овај историјски приказ.

¹⁴¹ ДВИА, ф. 1632, оп. 1, ас. 1. Заповедь по Пиротското Команданство № 26, 14. май 1917. г, гр. Пирот.

ЗАКЉУЧАК

Вртлог настаје спајањем двеју супротних сила. Својим кружним кретањем и снагом увлачи ствари, веже их за себе и повлачи на дно, према уништењу. Символичка слика овог рушилачког дејства и тешка борба за опстанак је у неизвесности и несразмери између снага вртлога и његове жртве. Сила коју симболизује вртлог је несразмерно већа од сваке појединачне снаге која би била ухваћена. Веће шансе за опстанак и победу имаће само удружене снаге које ће се супротставити као контрасила. Удруженим снагама лакше је да остану на површини, а самим тим вртлогу је теже да их привуче на дно и да их уништи. Најлакше страдају усамљени, брзо изгубе снагу, а тиме бивају погодни за брже уништење. Удружене снаге вртлог не може да савлада лако, то даје шансу за борбу, а борбом вртлог губи своју снагу, а са тим и шансе да уништава. Удружене снаге мањих сила, имају веће шансе да победе и најснажније вртлоге. Овакву врсту борбе показују нам примери из овог ратног периода на почетку 20. века. Из балканског вртлога, балканске земље које су се удружиле заједничким снагама успеле су да остану на површини, док је Турска усамљена и немоћна, поражена.

Уместо да остану удружене и заједно се боре против било каквог наступајућег вртлога, балканске земље су подлегле новим искушењима. Нови вртлог је, да би савладао то заједништво, балканске земље намамио на игру мегаломанства и хегемонизма. Поставио је питање доминације на Балкану. У тој борби Бугарска бива усамљена и нејака. Остале балканске земље само су привидно остале на површини. Гледајући у широј слици, потонуо је највећи део Балкана. После ових сукоба балканске мале силе нису више биле способне да удруже своје снаге и да се одупру сили наступајућих догађаја. Балкански ратови раздвојили су две најјаче снаге са тог простора. Жеља за реваншизмом са једне и тежња да се сачува постигнуто са друге стране, раздвојиле су балканске снаге на супротне европске силе чијим сударом ће настати вртлог до тада невиђених и неслућених размера. Тиме су постале усамљене и слабе, погодне за уништење. Велике силе су увиделе шансу за остварење својих циљева, те су својим политикама балкански вртлог претвориле у европски, а затим и у светски. Када се у њему нашла мала, исцрпљена Србија, без подршке са стране, она је и поред натчовечанских напора да се бори,

морала на крају да поклекне. Србија је пред удруженим снагама Аустро-угарске, Немачке и Бугарске потонула на дно. Снага европског вртлога растурила је Србију толико снажно, да је један њен део становништва изместила у другу државу. Други део, који је остао у самој држави, поделио се, па су једни интернирани у логоре, а други понижавани и уништавани.

Удруживањем Србије са силама Антанте, добила се једна нова снага која је подигла Србију са дна и повратила је на површину. Ова контраснага успела је да уништи негативни кружни ток и савлада снагу Централних сила која је била и главни покретач европског вртлога.

На Ускрс, 2015. године.

IV ДЕО

**ПРИЛОЗИ И
ФОТОГРАФИЈЕ**

УГОВОР

О пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске.

Његово Величанство Петар I Краљ Србије и Његово Величанство Фердинанд I Краљ Бугарске, прожети уверењем о заједници интереса и једнакости судбине њихових држава и двају братских народа, српскога и бугарскога, и решени да солидарно, удруженом снагом те интересе бране и старају се о њиховом свестраном унапређењу, споразумели су се о овоме што следује:

Члан I

Краљевина Србија и Краљевина Бугарска гарантују једна другој државну независност и целокупност државне територије, обвезујући се апсолутно и без икакве ограде да притекну једна другој целокупном својом снагом у помоћ у сваком случају кад би једну од њих напала једна или више других држава.

Члан II

Обе се Уговорнице такође обвезују да једна другој притекну целокупном својом снагом у помоћ у случају да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посести, макар то само и привремено било, ма који део балканске територије, који стоји данас под влашћу Турске, ако и једна од њих буде то сматрала као противно својим животним интересима и као *casus belli*.

Члан III

Обе Уговорнице обвезују да мир не закључују другојаче него заједнички и по претходном споразуму.

Члан IV

Ради потпунога и најцелисходнијег извршења овога Уговора закључује се *Војна конвенција*, у којој ће се исцрпно предвидети како све што се с једне и с друге стране имало буде предузимати на случај рата, тако и све што би у погледу војне организације, дислокације и мобилизације трупа, као и односа међу врховним командама, имало да се утврди за време мира, ради спреме за ратно стање и успешно вођење рата.

Војна конвенција ће се сматрати као саставни део овог Уговора. Њеној ће се разради приступити најдаље петнаест дана после потписа овог Уговора, а за израду њену оставља се рок од највише два месеца.

Члан V

И овај Уговор и Војна конвенција вредиће од дана потписа па закључно до тридесет првог Децембра хиљаду деветстотина двадесете године. Само накнадним споразумом, изречно утврђеним обема Уговорницама, могу се они продужити и преко тога рока. Али, у случају да се, на дан истека Уговора и Конвенције, Уговорнице затекну у рату или с још неликвидираним стањем после рата, Уговор и Конвенција ће вредети све док мир не буде закључен и док се стање које је рат донео не ликвидира.

Члан VI

Уговор ће овај бити потписан у два равногласна примерка, оба на српском и бугарском језику. Потписаће га Владари, Министри Иностраних Дела и специјални војни пуномоћници.

Члан VII

Уговор и Конвенција моћи ће се објавити или другим државама саопштити само по претходном споразуму обеју Уговорница и то заједнички и једновремено.

Исто тако само по претходном споразуму моћи ће се ма која друга држава примити у савез.

Састављено у Софији, на дан двадесет девог Фебруара хиљаду деветстотина дванаесте године.

Петар, с.р.
Др. М.Ђ.Миловановић, с.р.

Фердинанд, с.р.
Ив.Ев.Гешов, с.р.

ТАЈНИ ДОДАТАК
Уговор о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске.

Члан I

У случају да у Турској настану унутрашњи нереди, који би довели у опасност државне или народне интересе Уговорница или једне од њих, као и у случају да услед унутрашњих спољашњих тешкоћа које би за Турску искрсле, одржање статуса кво-а на Балканском Полуострву буде доведено у питање—она страна Уговорница, која буде прва дошла до уверења да је потребно услед тога отворити оружану акцију, обратиће се образложеним предлогом другој страни која је дужна одмах ступити у размену мисли и, ако се не би сложила са својом савезницом, дати јој образложени одговор.

Буде ли се споразум за акцију постигао, то ће се доставити до знања Русији, па ако се она не би успротивила, акција ће се отворити према постигнутоме споразуму и инспиришући се у свему осећањима солидарности и заједнице интереса. У противноме случају, ако се споразум не постигне апеловаће се на мишљење Русије које ће бити, ако се и уколико се Русија изјасни, обавезно за обе Уговорнице.

Не буде ли Русија хтела дати свога мишљења, и ако се споразум између Уговорница не би могао ни после тога постићи, онда, ако би страна, која је за акцију, отпочела сама на своју руку акцију против Турске, друга страна биће дужна држати се пријатељске неутралности према својој савезници, предузети одмах мобилизацију у размерама предвиђеним Војном конвенцијом и притећи свом снагом својој савезници у помоћ, ако би нека трећа држава стала на страну Турске.

Члан II

Све територијалне тековине, које би се задобиле заједничким радом у смислу чл. I и II Уговора као и чл. I овог тајног Додатка, падају под заједничку власт (condominium) обеју савезница и њихових ликвидација извршиће се одмах, а најдаље у року од три месеца пошто мир буде успостављен, и то на следећим основама:

Србија признаје Бугарској право на територију источно од Родопе и реке Струме, а Бугарска Србији на територију северно и западно од Шаре планине;

Што се тиче територије између Шар планине, Родопе, Архипелага и Охридског Језера, ако би се обе стране увериле да је организовање те територије у засебну аутономну област немогућно с обзиром на опште интересе српске и бугарске народности или из других спољашњих или унутрашњих разлога, то ће се у погледу те територије поступити на основу следећих изјава:

Србија се обавезује да не тражи ништа преко линије обележене на приложеној карти, а која почиње од турско-бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се у опште у југо-западном правцу до Охридског Језера, прелазећи преко врха Китке између села Метежева и Подржицоња, Виса источно од села Нерава, вододелницом до Виса 1.000 северно од села Баштево (Градац Планина) преко села Баштева, између села Лубенци и Петраљице, преко виса Острић 1.000 (Лисац Планина), на вис 1.050 између села Драча и Опиле, преко села Талишманци и Живаљева, на вис 1.050, вис 1.000, преко села Кешани, главном вододелницом Градиште Планине на вис Гориште, преко виса 1.023, вододелницом између Иванковица и Логинаца, преко Ветерскога и Сопота на Вардар, преко Вардара планинским венцима ка вису 2.550, затим на Поропоље Планину њеном вододелни-

цом између села Крапе и Барбараса, на вис 1.200 између села Јакренова и Дренова на врх Чесма (1254), вододелницом Баба Планине и Крушкатепеси, између села Сопа и Црске, на врх Протајске Планине источно од села Белице, преко Брежана на вис 1.200 (Илинска Планина), вододелницом, преко виса 1330, на вис 1217, и између села Ливоништа и Горенци до Охридског Језера код манастира Губовци; и Бугарска се обвезује да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски Цар, који ће бити умољен да буде врховни Арбитр по том питању, изјави у корист те линије. Разуме се, да се обе стране обавезују да приме као дефинитивну границу ону линију коју би Његово Императорско Величанство Руски Цар у горе означеним границама нашао да најбоље одговара правима и интересима обеју страна.

Члан III

Препис Уговора с овим тајним Додатком као и Војна конвенција саопштиће се заједнички Царској Руској Влади која ће се у исто време умолити да, примајући их знању, буде наклона њиховим циљевима, као и да умоли и Његово Императорско Величанство Цара да Он благоволи примити и одобрити улоге, које су како Њему тако и Његовој Влади намењене одредбама уговорним.

Члан IV

Сваки спор, који би се изродио поводом тумачења или извршења ма које одредбе овог Уговора, тајног Додатка и Војне конвенције подноси се на коначно решење Русији, чим једна или друга страна буде изјавила да сматра да је немогуће постићи споразум непосредним преговорима.

Члан V

Ни једна одредба овога тајнога додатка не може се ни предати јавности ни саопштити ма којој другој држави без претходнога споразума двеју Уговорница и пристанка Русије.

Састављено у Софији на дан двадесет деветог Фебруара хиљаду деветстотина дванаесте године.

Петар, с.р.
Др.М.Ђ.Миловановић, с.р.

Фердинанд, с.р.
Ив.Ев.Гешов, с.р.

ВОЈНА КОНВЕНЦИЈА **између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске**

У духу и на основу чл.III Уговора о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске, а ради што успешнијег вођења рата и што потпунијег остварења циљева, које је савез себи у задатак ставио, утврђују се следеће одредбе које ће о свему имати обавезну силу и важност као и одредбе самога Уговора.

Члан I

Краљевина Србија и Краљевина Бугарска обавезују се, да у случајевима које предвиђају чл I и II Уговора о савезу, као и чл. I Тајног додатка тога Уговора, притекну једна другој у помоћ, и то Бугарска снагом од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца, а Србија снагом од најмање (150.000) сто педесет хиљада бораца, спремном како за рат на граници, тако и за ратне операције изван граница своје територије.

У овај број не могу се урачунати борци из допунских трупа, ни борци из српског III (трећег) позива ни бугарског ополчења.

Овај број бораца има се извести на границу или преко граница своје државне територије, а у правцу у коме се има да упуту према узроку и циљу рата, као и према развоју ратних операција, и то најдаље (21) двадесет и један дан од кад се рат објави или Савезница извести да је настала савезничка обавеза (casus foedoris). Али и пре истека тога рока, савезничка је дужност, ако се то са природом ратних операција слаже и може успеху рата послужити, да своје трупе и делимично, у мери у којој буду мобилисане и концентрисане изведу на бојиште почев већ од седмог дана када је рат објављен или кад је настао (casus foedoris).

Члан II

Ако би Румунија напала на Бугарску, Србија је обавезна да одмах огласи Румунији рат и своју војску од најмање (100.000) сто хиљада бораца упуту противу ње, било на Средњем Дунаву, било на Добруџанском војишту.

На случај ако Турска нападне Бугарску, Србија се обавезује да упадне у Турску и од своје мобилизоване војске упуту најмање (100.000) сто хиљада бораца на Вардарско војиште. Буде ли Србија тада већ у рату с којом државом, сама или у савезу с Бугарском, она ће противу Румуније или Турске употрбити све трупе које јој буду на слободном располагању.

Члан III

Ако би Аустро-Угарска напала Србију, Бугарска је обавезна да Аустро-Угарској одмах огласи рат и војску своју од најмање (200.000) две стотине хиљада бораца упуту у Србију, те да удружена са српском војском оперише било дефанзивно било офанзивно против Аустро-Угарске.

Иста обавеза за Бугарску према Србији у случају ако би Аустро-Угарска, под каквим било изговором, с пристанком или без пристанка Турске, ушла с војском у Ново-Пазарски Санџак, па би Србија услед тога или Аустро-Угарској објавила рат или би ради заштите својих интереса своју војску у Санџак пребацила, па би се тиме изазвао оружани сукоб између ње и Аустро-Угарске. На случај напада Турске на Србију, Бугарска је обавезна да одмах упадне у Турску, и од своје војске мобилизоване по чл. I ове Конвенције упуту на Вардарско војиште армију јаку најмање (100.000) сто хиљада бораца.

Нападне ли Румунија на Србију, Бугарска је обавезна да нападне румунску војску одмах чим буде прешла преко Дунава на територију Србије.

Ако би Бугарска, у ма ком од случајева изложених у овом члану била већ у рату са којом другом државом, сама или заједно са Србијом, она је обавезна, да Србију потпомогне свима својим трупима, које јој буду остале на слободном располагању.

Члан IV

Ако би Србија и Бугарска по претходном међусобном споразуму објавиле рат Турској, и једна и друга страна обавезне су ако не буде специјалним споразумом другачије наређено, да од своје мобилизоване војске по чл. I ове Конвенције упуте на Вардарско војиште армију јаку најмање од по (100.000) сто хиљада бораца.

Члан V

На случај, ако једна уговорна страна објави рат којој другој држави без претходног споразума и пристанка друге уговорне стране, ова последња ослобађа се обавеза изложених у чл. I ове Конвенције, али је зато обавезна да према својој савезници одржава пријатељску неутралност за време ратовања, као и да одмах мобилише најмање (50.000) педесет хиљада бораца и концентрише тако како ће најбоље заштитити слободу кретања своје Савезнице.

Члан VI

У заједничком ратовању ни једна од Уговорних страна не може закључити с противником примирје дуже од (24) двадесет и четири часа, без претходног споразума и пристанка друге Уговорне стране.

Преговоре о миру могу Уговорне стране повести и уговор о миру закључити само по претходном споразуму и договорно.

Члан VII

У рату ће војском сваке Уговорне стране командовати и свима њеним операцијама управљати њени властити команданти.

Кад засебни одреди из састава војска двеју Уговорних страна дејствују против једног истог објекта, општу команду предузима за јединице исте јачине, командант старији по рангу, а за јединице разне јачине, командант старији по положају.

Кад се једна или више засебних армија, припадајућих једној савезничкој страни, ставе на расположење другој страни, њима ће командовати њихови властити команданти, који ће се за стратегијско вођење операција, потчињавати Главнокомандујућем оне стране на чије су расположење стављени.

У случају заједничког рата противу Турске, Врховна Команда на Вардарском војишту припада Србији ако на томе војишту буде оперисала њена главна војска, која треба да буде бројчано јача од Бугарске војске на том војишту према чл. IV ове Конвенције.

На случај пак, да главна српска војска не оперише на Вардарском војишту и када је на њему бројно слабија од Бугарске, врховна команда на томе војишту припашће Бугарској.

Члан VIII

У случају кад трупе обе Уговорне стране стоје под једним командантом, све заповести и наредбе које се односе на стратегијско вођење и заједничке тактичке операције, издаваће се на оба језика—српском и бугарском.

Члан IX

Војска једне Уговорне стране у односу на своју исхрану и издржавање у опште, на настањивање, лечење и пренос рањених и болесних или сахрану помрлих војника, на пренос ратних потреба и томе подобно, уживаће на територији друге Уговорне стране иста права и исте олакшице и у свему исти поступак као и војска ове последње, управљајући се, према законима и прописима земаљским. У том циљу, све земаљске власти дужне су да укажу своју помоћ Свезничкој војсци.

Плаћање свију потреба вршиће свака страна за себе, према месним ценама, првенствено готовим новцем а изузетно и боновима издаваним по нарочито усвојеном начину.

Транспортовање трупа и свега ратног материјала, хране и осталих потреба железницом и трошкове око тога, сноси она страна на чијој се територији ово врши.

Члан X

Ратни плен припада оној војсци која га је задобила.

У случају где је плен задобијен у заједничкој борби на једном истом месту—бојишту—он се дели на обе војске сразмерно бројној јачини њихових бораца који су узели непосредно удела у њој.

Члан XI

За време ратовања свака Уговорна страна, имаће стално свога Делегата у штабу Врховне и Армијских Команда, који ће одржавати везу између обе војске у сваком погледу.

Члан XII

Стратегијске операције и случајеви који нису овде предвиђени а тако исто и спорови који би се могли појавити, расправљаће се заједничким споразумом обе Врховне Команде.

Члан XIII

О подели мобилизоване војске по чл. I ове Конвенције и груписању њеном на просторији за концентрацију у случајевима изложеним у предњим члановима; о путевима, које би требало поправити или изнова направити ради брзога извршавања концентрације на граници и даљега оперисања, споразумеваће се и утврдити што је потребно за извршење, Начелници Ђенералштабова Савезничких војска, одмах по закључењу ове Конвенције.

Члан IV

Ова Конвенција вреди од дана кад буде потписана и траје све док буде на снази Уговор о савезу и пријатељству, коме се као саставни део додаје.

Београд, 29 (двадесет деветог) априла 1912.

Петар, с.р.
Др М. Ђ. Миловановић, с.р.
Ђенерал Р. Путник, с.р.

Фердинанд, с.р.
Ив. Ев. Гешов, с.р.
Ђенерал-мајор Фичев, с.р.

ГОВОР НИКОЛЕ ПАШИЋА¹:

Председник српског министарства и министар спољних послова господин Никола Пашић, држао је у Српској Народној Скупштини говор 28. маја 1913. године, којим се, у неколико киди веза са тога што је, као тајна, било везано, али су је браћа Бугари почели били лажно и бајагањски саопштавати. ... Он, у изводу, гласи овако:

„...Ратни догађаји, благодарећи савезу свију балканских држава, развили су се широко и далеко изван оквира, који је уговором српско-бугарским био предвиђен. Многе чињенице, које су у Уговору претпостављене, измениле су се у току рата, а неке још и уочи рата.

По уговору Србија је имала неспорно право на приморску територију, која је за њен независни живот од највеће важности била, на територију коју је она са великим и скупоценим жртвама освојила.

Велике Силе доносе одлуку да се та територија уступи Арбанији, и на тај начин Србији спречавају да задржи онај крај, који је уговором предвиђен и њој подељен, и који за њу има највећу важност!

Србија је стављена пред алтернативу: или да се покори захтеву Великих Сила, или да се упусти у рат с Аустријом и Италијом, које су изјавиле на Амбасадорској Конференцији, да Србију ни у ком случају не могу пустити да изађе на море са својом територијом. Рат с Аустријом и Италијом омео би рат с Турском и довео би у питање све тековине, које су савезне балканске државе постигле. Србија је жртвовала онај крај, који јој по уговору припада као неоспорна територија и који је она фактички и освојила, у интересу својих савезника.

Велике Силе, на захтев Аустрије, одузеле су од Србије Приморје, и тиме су збрисале ону тачку у уговору савезника, која Србији намењује приморје, да би Бугарска могла добити намењене територије од Струме и Родопе до Једрена.

Сама та једна измена у уговору довољна је да потврди, да је Србија лишена једне најважније тековине, и да је тиме стекла право на накнаду од стране Бугарске.

Ма колико велика била територија, која би се Србији у Македонији уступила, она не може да јој надокнади потпуно онај губитак, који је поднела спасавајући своје савезнике губитком гаранције за своју политику и економну независност.

То је највећа и најкрупнија измена у савезном уговору. Она је дошла непредвиђено, као *force majeure*, и она се мора у рачун узети при подели задобивене територије.

Друга, скоро тако исто крупна, измена настала је продужењем рата после првог примирја.

Мир се могао закључити с Турском још тада да Бугарска није тражила да добије Једрене и земље источно од Једрена. Главни циљ рата постигнут је био тада, када је Турска тражила примерје ради закључења мира. И она би мир закључила да се Бугарска хтела одрећи Једрена и Тракије.

Србија вршећи лојално своју савезничку дужност, на коју Бугарска није имала право рачунати по уговору, стајала је са целом својом војском скоро пет месеци, подносећи још нарочите жртве у људима и материјалу да би Бугарска добила Једрене и Тракију, да би добила територију, на коју при склапању уговора она није претендовала.

При склапању уговора она је изјавила да не претендује на Једрене и Тракију, јер те земље спадају у сферу самога Цариграда и Мореузе. Али у току рата из-

¹ М.Р.С., *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд, 1913. стр. 128–135.

мениле су се прилике, пали су извесни обзир, и онда је могла добити и те територије, ако би их освојила.

Србија је поднела те огромне жртве с уверењем, да тиме добија право тражити од савезника накнаду у територији на другој страни.

По уговору Србија је имала права да добије Приморје, а Бугарска није имала права по уговору да добије Једрене и Тракију, јер су тада, кад је уговор између Србије и Бугарске грађен, Једрене и Тракија били изван могућности претензија бугарских. Уосталом, и сам ток рата је показао, да Бугарска на Једрене и на Тракију источно од Једрена није раније мислила. Велике Силе одузеле су од Србије земље, које је она освојила и које је Турска од ње некада отела била, а допустиле су Бугарској да освоји земље, на које Бугарска није претендовала, које је Турска нарочито бранила, због којих је и једну револуцију имала због чега су преговори о миру у Лондону прекинути нарочитим наваљивањем Бугарске, и због добитка којих земаља је и рат продужен за неколико месеци. Велике Силе истакле су принцип етнографски да одузму од Србије Приморје, а напустиле су тај принцип кад је Бугарска тражила Тракију!

Из свега овога следује, да су Велике Силе својом интервенцијом пореметиле основе балканског савеза допуштајући једној страни да добије оно, што није предвиђено, а противећи се другој да не добије оно, што је по уговору предвиђено и што је задобивено било.

Тај добитак с једне стране и тај губитак с друге стране мора се узети у оцену при подели територије задобивене савезном војском.

Овим главним и основним изменама у уговору треба додати још следећа два одступања од уговорних обавеза.

По савезном уговору и војној конвенцији, Бугарска је дужна била послати 100.000 бораца на Вардарско Војиште, које је по оцени Војне Конвенције између Србије и Бугарске, дакле и оба главна Генерал-штаба, узето као претежније и важније.

Уочи рата, 23.августа и 15.септембра, главни бугарски Генерал-штаб тражи да се одступи од уговора и да се Бугарска ослободи послати 100.000 бораца на Вардарско Војиште. Стојећи пред непосредним догађајима, Србија је допустила да Бугарска употреби војску, која је намењена била Вардарском Војишту, на Маричко Војиште, али је услед тога морала да повећа своју војску на Вардарском Војишту, и то у почетку до 360.000, а доцније преко 400.000.

Не желимо улазити у испитивање побуда, које су нагнале главни Генерал-штаб Бугарске да тражи појачање маричке војске. Али се мора признати да су оне морале бити важне, кад су га нагнале да тражи одступање од уговорних обавеза. Он је сам могао ценити да је незгодна за ауторитет Главног Штаба ова промена, пошто она наводи на мисао да пре четири месеца није правилно оценио снагу бугарске војске, или да жели сад дати војној акцији други правац.

Сваки ће признати да измена једне уговорне обавезе, вуче за собом неминовно измену других обавеза. Одузета уговором обећана помоћ, приморала је Србију да ту празнину попуни својом војском, да поднесе веће жртве, него што су у уговору предвиђене биле.

Србија је ишла на Вардарско Војиште с већом војском него што је уговором предвиђено биле, а Бугарска с мањом. Према томе логична је последица тих промена, да се мора изменити и подела територије, уговором предвиђена, у том смислу, да Србија добије више него што јој је намењено било уговором савезничким.

У току рата показало се да Бугарска није имала довољно војне снаге, и после преношења своје вардарске војске на Маричко Војиште, да победи Турску, или да је нагна на тражење мира. И Бугарска је принуђена била тражити од Србије и директну помоћ за Маричко Војиште. Србија је послала Бугарској у помоћ близу

50.000 војника, и модерну опсадну артиљерију која она није имала. С том помоћи Бугарска је држала непријатеља на Чаталци, и после друге опсаде освојила јурешем Једрене.

У нашем савезном уговору нема ни помена да је Србија дужна била слати помоћ бугарској војсци на Маричко Војиште. Напротив, по уговору је дужна била Бугарска да пошаље 100.000 бораца на Вардарско Војиште. Догађаји су се тако развили, и показали да су претпоставке у уговору нетачне биле, јер се показало на делу, да је потребна била помоћ Бугарској, а не Србији. Са извесне бугарске стране тврди се: да су измене војне конвенције дошле услед споразума главних Генерал-штабова од 19.јуна, 23.августа и 15.септембра. То је тврђење скроз неосновано. За свакога ће јасно бити да шефови главни Генерал-штабова, као потчињени органи Врховне Власти, не могу мењати међународне државне уговоре без нарочитог и надлежног опуномоћења. Међународни уговори могу се мењати само на онај исти начин на који су постали. Шефови се могу споразумети у оквиру утврђених чињеница, али не могу мењати величину војске, која је уговором одређена, или решити да уместо оне помоћи, коју Бугарска треба да дадне да се она ослобођава од те обавезе и још да Србија даде око 50.000 бораца и опсадну артиљерију.

Тај вишак жртава, који је Србија поднела вршећи лојално дужности савезничке с погледом на заједнички циљ да се противник победи и примајући већи терет на себе само да обезбеди општи савезнички успех, мора се узети у оцену при подели територије.

То су догађаји, који су пореметили основе нашег савезног уговора. Једни су дошли као нека надмоћна сила-force majeure-која је порушила предвиђену поделу територије; други су се показали као последица нетачног цењења ситуације у времену кад је уговор склапан: нетачног цењења војне моћи једне и друге уговорене стране; а трећи су дошли што су ушле у рат четири балканске државе место две, уговором предвиђене.

Из тих разлога, које смо овде изнели тражимо ревизију уговора савезног, а не примену једне одредбе уговора, кад су друге из основа измењене. Ако с обе стране буде оне исте добре воље, која је била при склапању уговора, ревизија уговора и подела за добивене територије извршиће се тако исто пријатељски и братски, као што се склапао сам уговор.

Ми нисмо она страна, која тражи да се уговор сада мења, јер је уговор измењен уочи и у току рата. И то једне његове измене дошле су отуда што Бугари нису могли да испуне своје уговорне обавезе, а друге су дошле отуда, што су се Велике Силе умешале и спречиле извршење оних одредаба, које су уговором предвиђене биле и које су за Србију биле од највеће важности.

Сви они, који говоре сада као да ми тражимо измену уговора, који треба да буде светиња за обе стране, нису правилно обавештени о стању ствари, јер не знају да је уговор давно током догађаја измењен. Они не знају да се сада тражи само да се досадашње измене доведу у склад с осталим обавезама, те да обе стране подједнако задовољене буду, како би уговор о савезу могао и даље остати у важности.

Ми смо изашли с нашим писменим предлогом пред Бугарску Владу још фебруара месеца, да уговор треба подвргнути ревизији, а пре тога усмено смо изјавили жељу за ревизију уговора, и молили смо Бугарску Владу да се та ствар сврши између једне и друге владе, без узнемирења и увлачења јавног мњења и увлачења Великих Сила у наш спор око поделе територије...

...Разлозима, које смо изнели, и који оправдавају наш корак, могу се додати још и многи други у које нећемо овде ближе улазити. Поменућемо од њих само неколико.

Губитком Јадранског Приморја и стварањем Аутономне Арбаније, која се увлачи као клин у Стару Србију, умањена је знатно територија коју Србија добија. Сразмера територије, која је пређе између балканских држава постојала, знатно се

мења међу балканским државама тиме што Србија губи територију приморску, а Бугарска добија више него што је претендовала. Услед тога Бугарска би добила доминирајући положај над свим балканским државама, што би неминовно повело трвењима и сударима, које би требало решењем Балканског питања избећи. Принцип равнотеже, и ако се не може потпуно извести, може се бар приближно остварити, ако две балканске државе, заједно узете, буду приближно толико велике, колико и Бугарска.

Још већи и осетнији губитак за Србију лежи у губитку слободног, независног пута, којој осигурава додир с осталим светом, и којој ујемчава независни економни живот и развитак.

При склапању савезног уговора с Бугарском, Србија је највећу важност полагала на добијање Јадранског приморја, јер јој је оно могло осигурати независан живот. И ради добијања Приморја она је много попустила у другим питањима, па се могла задовољити и са територијом, која је линијом уговорном за Македонију означена била, јер је могла да има неколико пристаништа на Јадранском приморју.

Кад јој је Приморје одузето, одузета су јој и јадранска пристаништа, одузет јој је независни економски живот, а сада је она приморана да осигура своју економску независност на друге начине, који јој не могу никако дати раван еквивалент, него тек онолико колико јој, догађајима створено, ново стање допушта.

Србија је принуђена да обрати своју прву бригу на то: да осигура себи пут извоза и увоза на Солун. А то ће постићи ако се постара да железнице које воде из Скопља к Солуну и од Битоља к Солуну, не могу бити затворене за њен увоз и извоз.

До тога пак, Србија може доћи, само ако буде имала непосредни додир с Грчком.

Србија се мора чувати таквих граница, које би могле спречити њен увоз и извоз. Ми смо сада с Бугарском у пријатељству и савезу, али се времена могу изменити без наше кривице (као што је било за време анексије Босне и Херцеговине када смо такође били у пријатељским и савезничким односима са Бугарском па се је ипак, против наших интереса анексија извршила), па нам могу Аустрија и Бугарска затворити сваки додир с осталим светом, могу нас цернирати и принудити да примимо такве услове за трговину какве оне буду диктирале. Кад је прва и најпреча дужност сваке државе да се брине о својој независности, онда се не може Србији замерити што, гледајући у своју будућност, води озбиљну бригу о осигурању себи таквих граница, после губитка Приморја, које неће сметати њеном развитуку. Знам да ће се наћи и таквих људи, који могу рећи: „Па шта ће Србији друго пристаниште кад ће добити јадранском железницом извоз и увоз робе преко Драчког пристаништа?“ Али не треба губити из вида, да Арбанија још није створена, да јадранске железнице још нема, а међутим Србија мора живети и трговину водити свакога дана. Због тога Србија мора још сада себи осигурати погодбе за слободан извоз и увоз преко солунског пристаништа. А ово како рекосмо, може постићи само тако, ако буде имала с грчком заједничку границу на десној страни Вардара.

Бугарска не може тражити да се подела територије међу балканским државама строго изводи на принципу етнографском, јер би она по том принципу морала напустити Једрене и многе земље у Тракији, и јер би по њу најосетније било кад би морала напустити Јеџејско приморје и пристаништа његова, а о приморју црноморском и да не говоримо! То исто важило би и за Грчку. На основу принципа народности, она не би могла добити Солун, нити би могла добити, тако названи, хинтерланд Солунски. Не би могла имати ни добре географске границе у Епиру и Тесалији. Али кад се узме у обзир колико Грка потпада под Бугарску, онда јој се не може одрећи право да један део Словена уђе у њену државу.

... То исто важи и за Србију, у односу Словена македонских, који су се пре борбе за егзархат и установе егзархата, до почетка шесетих година, прошлога века,

називали Старо-Србима и Словенима, а после установе егзерхата почели су се неки од њих називати Бугарима. Међутим, судећи по резултатима свих беспристрасних испитивача, њихов језик и остале народне особине стоје по средини између српског и бугарског обележја. Отуда се дају растумачити и те чудновате појаве да једно село назива себе дуги низ година српским, а после из буди којих узрока мења свој национални назив и назива се бугарским, и ако говори истим говором и има исте обичаје и навике.

... Међутим не треба испустити из вида, да су некада све те спорне замље у Маћедонији биле српске земље, и да су их Турци од Срба отели.

... Уговор је измењен још за време рата. Сада се не тражи његова измена, него се тражи да се учињене измене доведу у склад с осталим уговорним тачкама, да се тачка која говори о граници доведе у сагласност са чињеницама, које су се десиле за време рата.

Да су се Србија и Бугарска строго придржавале уговора, успех у рату не би се постигао. Само одступањем од уговора могли су се добити историски резултати, који су се добили.

Колико смо ми лојално вршили савезнички уговор, може сваки оценити по овом факту. За време решавања питања аутономији Арбаније и повлачењу српских трупа са Приморја, предложана је Србији цела Вардарска долина са Солуном, само ако се добровољно одрече Јадранског приморја. Србија је одбила тај предлог, и ако је по њу врло користан био, јер је уверена била да би повредила савезничке интересе. Тако исто говорено је Србији да њени интереси не захтевају подржавати захтев Бугара да се задобије Једрене и земље у Тракији, јер Србија, не може добити више територија него што је предвиђено, па је Србија и тај предлог одбила, јер се носила дубоким уверењем да лојална помоћ, ако и није обавезна, мора се признати и наградити.

Балкански савез достигао је својом снагом велике историјске резултате. Дужност му налаже да сва четири савезника између себе сложено расправе сва питања, која међу савезницима постоје, да расправе братски и сложено и питање о подели територија, и да, на тај начин, савезничке везе што јаче учврсте и поставе на што ширу основу.“

УГОВОР О МИРУ
између Краљевине Србије, Краљевине Грчке, Краљевине Румуније и
Краљевине Црне Горе, с једне стране, и Краљевине Бугарске, с друге стране

Њихова Величанства Краљ Румуније, Краљ Јелина, Краљ Црне Горе и Краљ Србије, с једне стране, и Његово Величанство Краљ Бугара, с друге стране, испуњени жељом да учине крај садањем ратном стању у коме се налазе њихове земље и вољни да, у тежњи за редом, васпоставе мир међу Својим народима, толико много напаћеним, решили су да закључе коначни уговор о миру. Његова Величанства су, у том циљу, наименовала Своје пуномоћнике, на име:

Његово Величанство Краљ Румуније:

Његово Превасходство Господина Тита Мајореска, Свог Председника Министарског Савета, Министра Иностранних Дела;

Његово Превасходство Господина Александра Маргиломана, Свог Министра Финансија;

Његово Превасходство Господина Константина Дисеска, Свог Министра Просвете и Црквених Послова;

Дивизијског Генерала Ађутанта К. Коанду, Генералног Инспектора Артиљерије и

Пуковника К. Христеска, Подшефа Генералштаба Своје војске.

Његово Величанство Краљ Јелена:

Његово Превасходство Господина Елефтерија Венизелоса, Свог Председника Министарског Савета, Министра Војног;

Његово Превасходство Господина Димитрија Панаса, Пуномоћног Министра:

Господина Николу Политиса, Професора Међународног Права на Париском Универзитету;

Капетана Ат. Егзадактилоса, и

Капетана К. Палиа.

Његово Величанство Краљ Црне Горе:

Његово Превасходство Генерала Сердара Јанка Вукотића, Свог Председника Министарског Савета, Министра Војног и

Господина Јована Матановића, некадашњег Отправника Послова Црне Горе у Цариграду.

Његово Величанство Краљ Србије:

Његово Превасходство Господина Николу П. Пашића, Свог Председника Министарског Савета, Министра Иностранних Дела;

Његово Превасходство Господина Михаила Г. Ристића, Свог Изванредног Посланика и Пуномоћног Министра у Букурешту:

Његово Превасходство Господина др Мирослава Спалајковића, Изванредног Посланика и Пуномоћног Министра;

Пуковника К. Смиљанића, и

Потпуковника Д. Калафатовића.

Његово Величанство Краљ Бугара:

Његово Превасходство Господина Димитрија Тончева, Свог Министра Финансија: Генерал-мајора Ивана Фичева, Шефа Генералштаба Своје војске;

Господина Саву Иванчова, доктора и некадашњег Потпредседника Собрања;

Господина Симеона Радева, и

Генералштабног потпуковника Константина Станчова.

Који су се, на предлог Краљевске Румунске Владе, састали на Конференцију у Букурешту, снабдени својим пуномоћствима, која су нађена у потпуном реду.

Пошто је међу њима споразум срећно постигнут, уговорене су ове одредбе:

Члан I

Од дана измене ратификације овог Уговора мир и пријатељство владаће између Његовог Величанства Краља Румуније, Његовог Величанства Краља Бугара, Његовог Величанства Краља Јелена, Његовог Величанства Краља Црне Горе и Његовог Величанства Краља Србије, као и између Његових наследника и следбеника Њихових држава и поданика.

Члан II

Између Краљевине Бугарске и Краљевине Румуније, стара граница између Дунава и Црног Мора је, саобразно записнику војних делегата обеју страна и додатном протоколу Бр. 5 од 22.јула (4.августа) 1913.г. Букурешке Конференције, исправљена овако:

Нова граница ће поћи од Дунава, узводно од Туртукаје, и изаћи на Црно Море јужно од Екрена.

Између ових двеју крајњих тачака гранична ће линија ићи трасом означеном на картама 1:100.000 и 1:200.000 румунског генералштаба, а према опису додатном уз овај члан.

Подразумева се изрично, да ће Бугарска, најкасније у року од две године, порушити фортификационе радове које постоје и да неће подигнути друге у Ручуку, Шумли, у области између њих, и у зони од двадесет километара око Балчика.

Мешовитој комисији, састављеној од представника обеју Високих Страна уговорница, у подједнаком броју једних и других, биће стављено у дужност, у року од петнаест дана по потпису овог уговора, да повуче на терену трасу нове границе, саобразно горњим одредбама. Ова ће комисија председавати деоби непокретних имања и капитала који су до сада заједнички припадали срезовима, општинама или удружењима становника, као таквима, а који су раздељени новом границом. У случају наспоразума о траси и о мерама за извршење, обадве Високе Стране уговорнице се обавезују да се обрате трећој пријатељској влади с молбом да одреди арбитра ћија ће се одлука о спорним питањима сматрати као коначна.

Члан III

Између Краљевине Бугарске и Краљевине Србије граница ће ићи саобразно записнику војних делегата додатном Протоколу Бр.9. од 25.јула (7.августа) 1913.г. Букурешке Конференције, овом трасом:

Гранична линија ће поћи од врха Патарице на старој граници, ићи ће старом границом турско-бугарском и вододелницом између Вардара и Струме, изузимајући горњи део Струмичке долине који ће остати на српској територији; изаћи ће на планину Белашницу, где ће се спојити са границом грчко-бугарском. Појединачни опис ове границе и њене трасе на карти 1:200.000 аустријског генералштаба додани су уз овај члан.

Мешовитој комисији састављеној од представника обеју Високих Страна уговорнице, у подједнаком броју једних и других, биће стављено у дужност, у року од петнаест дана по потпису овог Уговора, да повуче на терену трасу нове границе, саобразно горњим одредбама.

Ова ће комисија председавати деоби непокретних имања и капитала који су досада заједнички припадали срезовима, општинама или удружењима становника, а који су раздељени новом границом.

У случају неспоразума о траси и о мерама за извршење обадве Високе Стране уговорнице се обавезују да се обрате трећој пријатељској влади с молбом да одреди арбитра чија ће се одлука о спорним питањима сматрати као коначна.

Члан IV

Питања која се односе на стару границу српско-бугарску биће уређена према споразуму постигнутом између обеју Високих Страна уговорница и утврђеном у Протоколу доданом уз овај члан.

Члан V

Између Краљевине Грчка и Краљевине Бугарске граница ће ићи, саобразно записнику војних делегата доданом Протоколу Бр.9. од 25.јула (7.августа) 1913.г. Букурешке Конференције, овом трасом:

Гранична линија ће поћи од нове границе српско-бугарске на гребену Белашнице планине и изаћи ће на ушће Месте у Јејејско Море.

Између ове две крајње тачке гранична линија ће ићи трасом означеном на карти 1:200.000 аустријског генералштаба а према опису доданом уз овај члан.

Мешовитој комисији, састављеној од представника обеју Високих Страна уговорница, у подједнаком броју једних и других, биће, у року од петнаест дана по потпису овог уговора, стављено у дужност, да повуче на терену границе саобразно горњим одредбама.

Ова ће комисија председавати деоби непокретних имања и капитала, који су до сада заједнички припадали срезовима, општинама и удружењима становника, и који су раздељени новом границом. У случају неспоразума о траси и мерама за извршење обадве Високе Стране уговорнице се обавезују да се обрате трећој пријатељској влади с молбом да одреди арбитра, чија ће се одлука о спорним питањима сматрати коначном.

Подразумева се изрично да се Бугарска још од сада одриче сваких претензија на острво Крит.

Члан VI

Врховне Команде војсака биће одмах извештене о потпису овог Уговора. И сутрадан по добивеном извештају Бугарска Влада биће обавезна да сведе своју војску на мирнодопско стање. Она ће упутити трупе у њихове гарнизоне, где ће се приступити, у најкраћем року, распуштању разних резерва њиховим кућама.

Трупе чији би се гарнизон налазио у зони војне окупације једне од Високих Страна уговорница биће упућене у које друго место старе бугарске територије и моћи ће се вратити у своје редовне гарнизоне тек по евакуацији окупационе зоне, о којој је горе реч.

Члан VII

Евакуација бугарске територије, и старе и нове, почиње одмах по демобилизацији бугарске војске и биће довршена најдаље за петнаест дана.

За све ово време, за румунску операциону војску демаркациона зона биће означена линијом Шиштов–Ловчеа–Турски Извор–Глозен–Златица–Мирково–Араба Конак–Орханија–Мездра–Враца–Берковица–Лом–Дунав.

Члан VIII

За време окупације бугарских територија, поједине војске задржаће право реквизиције плаћајући готовим новцем.

Оне ће се моћи на тим територијама служити слободно железницама за пренос трупа и снабдевање сваке врсте, а месне власти неће имати право на накнаду.

Болесници и рањеници на тим територијама биће под заштитом тих војскака.

Члан IX

По измени ратификација овог уговора, а што је брже могућно, измењаће се међусобно ратни заробљеници.

Владе Високих Страна уговорница одредиће свака нарочите изасланике за примање заробљеника.

Сви заробљеници који се налазе у рукама једне Владе биће предани изасланику оне Владе којој припадају, или његовом опуномоћеном заступнику, на месту које ће утврдити заинтересоване стране.

Владе Високих Страна уговорница поднеће једна другој, и што је могућно брже по предаји свих заробљеника, рачун непосредних издатака које су поднеле за старање и издржавање заробљеника, од дана заробљења или предаје до дана смрти или враћања. Од сума које би Бугарска дувала једној од Високих Страна уговорница одбиће се суме које би она дувала Бугарској, и разлика ће бити плаћена Влади повериоцу што пре по измени горе поменутих рачуна о издатцима.

Члан X

Овај ће уговор бити ратификован и ратификације биће измењене у Букурешту у року од петнаест дана или раније, ако то буде било могућно.

У потврду тога помоћници су га потписали и ставили на њ своје печате.

У Букурешту двадесет и осмог дана месеца јула (десетог дана августа) године хиљаду девет стотина тринаесте.

Потписали:

За Румунију: (М.П.) Т. Мајореско с.р., Ал. Маргиломан с.р., Таке Јонеско с.р., К. Г. Дисеско с.р., Генерал Ађутант Коанда с.р., Пуковник К. Кристеско с.р.

За Грчку: (М.П.) Е. К. Венизелос с.р., Д. Панас с.р., Н. Политис с.р., Капетан А. Егзадактилос с.р., Капетан Пали с.р.

За Црну Гору: (М.П.) Генерал Сердар Ј. Вукотић с.р., Ј. Матановић с.р.

За Србију: (М.П.) Ник. П. Пашић с.р., М. Г. Ристић с.р., М. Спалајковић с.р., Пуковник К. Смиљанић с.р., Потпуковник Д. Калафатовић с.р.

За Бугарску: (М.П.) Д. Тончев с.р., Генерал Фивчев с.р., Др С. Иванчов с.р., С. Радев с.р., Потпуковник Станчов с.р.

**СВОЈЕРУЧНО ПИСМО ЦАРА И КРАЉА ФРАЊЕ ЈОСИФА
ЦАРУ ВИЛХЕЛМУ²**

Било ми је искрено жао што си био принуђен одустати од Своје намере да дођеш у Беч на свечани погреб. Веома сам био рад да ти лично изразим своју срдачну захвалност на изјављеном ми саучешћу у моме тешком болу, саучешћу које ми је умногом ублажило тугу.

Овим Својим топлим и пуним саосећања саучешћем опет си ми доказао, да у Теби имам верног, поузданог пријатеља и да могу рачунати на Тебе у сваком озбиљном часу.

Осим тога, веома сам био рад да се са Тобом поразговарам о политичком положају; али пошто то сада није било могуће, слободан сам послати ти приложени мемоар, израђен од мога Министра спољних послова, и састављен још пре страховите катастрофе у Сарајеву, а који сада, после овога трагичног догађаја, постаје нарочито вредан пажње.

Атентат, извршен над мојим синовцем непосредна је последица агитације руских и српских панслависта, чији је једини циљ ослабљење тројног савеза и разорење моје државе.

Према досадашњим резултатима истраге није се у Сарајеву радило на крвавом злочину једног појединца, већ на добро организованој завери, чији конци воде Београду. И ако по свој прилици неће бити могуће доказати саучесништво српске владе, ипак нико неће моћи сумњати да њена политика, која ради на уједињењу свих јужних Славена под српском заставом, не даје маха таквим злочинима, и да овакво стање, докле год траје, представља сталну опасност за Мој дом и Моје земље.

Ова се опасност увећава још и тиме, што се и Румунија, упркос савезу којим је везана за нас, тесно спријатељила са Србијом, и што и она у свој властитој земљи трпи исту такву злобну агитацију против нас, какву води Србија.

Тешко ми је сумњати у верност и добре намере једног старог свог пријатеља, какав је Карло Румунски; али у току последњих месеца, он је лично у два маха изјавио Моме посланику, да ос с обзиром на раздражење и непријатељско расположење свога народа, не би био у стању испунити своје савезничке обавезе у одсудном часу.

При томе садашња румунска влада сасвим отворено помаже тежње Културне Лиге, даје маха зближењу са Србијом и тежи стварању новог балканског савеза румунском помоћу, који би могао бити управљен једино против Моје државе.

Већ у почетку Карлове владавине била су слична политичка маштања, каква сада шири Културна Лига, која су помутила здраво расуђивање румунских државника, те је постојала опасност да ће се ова краљевина одати авантуристичкој политици. Тада је Твој блаженопочивши дед преко свој владе енергично и одлучно интервенисао, и тако указао Румунији пут којим је доспела до тако угледног положаја у Европи и тиме постала поуздан стуб реда.

Сада тој краљевини прети иста опасност; но бојим се, да сада савети сами собом не могу више помоћи, и да ће Румунија бити сачувана Тројном Савезу само под условом, само ако ми с једне стране будемо онемогућили стварање балканског савеза под руским протекторатом прикључењем Бугарске Тројном Савезу, а с друге стране, ако будемо чисто и јасно дали на знање Букурешту, да пријатељи Србије не могу бити и наши пријатељи, и да ни Румунија са своје стране неће моћи рачунати

² „Нови живот“ књ. XI, св. 11 од 16. новембра 1922, стр. 325–336; књ. XI, св. 12 од 25. новембра 1922, стр. 360–362.

на нас као савезнике, ако се не одвоји од Србије и свом снагом не угуши у Румунији агитацију управљену против Моје државе.

У будуће тежња моје владе мора бити управљена на усамљење и умањење Србије. Прва етапа на томе путу имало би бити јачање положаја садашње бугарске владе, како би се Бугарска, чији се стварни интереси поклапају са нашим, сачувала од враћања русофилству.

Ако у Букурешту буду увидели да је Тројни Савез решен да се не одрекне прикључења Бугарске савезу, и да је Тројни Савез уједно вољан да утиче на Бугарску да ступи у ближе односе са Румунијом, гарантујући јој територијалну интегралност, онда ће се ваљда они тамо тргнути са опасног правца у који их је навело пријатељство са Србијом и приближавање Русији.

Ако би то пошло за руком тада би се могао учинити даљи покушај, да се на име Грчка измири са Бугарском и Турском; тада би се под заштитом Тројног Савеза образовао нов балкански савез чији би циљ био ударање бране панславистичкој бујици и обезбеђење мира нашим државама.

Али ово ће бити могуће једино ако се Србија, која сада представља пиво (?) панславистичке политике, уклони као моћан политички фактор на Балкану.

После скорашњих страховитих догађаја у Босни, и Ти си сигурно дошао до уверења да се не може више ни помислити на изравнање супротности која нас одваја од Србије, и да ће бити угрожена конзервативна политика одржања мира свих европских владара, докле год буде некажњено даље остало у животу оно огњиште злочиначке агитације у Београду.

Прилог: — Мемоар

После великих потреса за последње две године, прилике на Балкану избириле су се утолико, што је сада могуће у извесној мери уочити резултате кризе и утврдити колико су догађајима додирнути интереси Тројног Савеза, нарочито пак интереси двеју централних царских сила и који закључци из тога произилазе за европску и балканску политику тих сила.

Ако се непристрасно сравни данашња ситуација са положајем пре велике кризе, мора се утврдити, да се укупни резултат, посматран са гледишта Аустроугарске као и Тројног Савеза, не може ни из далека узети као повољан.

Истина је да у томе билансу има неколико активних позиција. Пошло је за руком створити као противтежу продирања Србије, арбанашку државу, на коју ће Тројни Савез после извесног низа година, када буде довршена њена унутрашња организација, ипак моћи рачунати као на војички фактор са своје стране. Односи Тројног Савеза према ојачалој и увећаној грчкој краљевини постепено су постали такви, да се Грчка, упркос њеном савезу са Србијом, не мора безусловно да сматра противником.

Што је главно, Бугарска се услед развоја ствари које су довеле до Другог балканског рата, тргла из руске хипнозе, и данас се она не може више сматрати експонентом руске политике. Бугарска влада напротив тежи да ступи у што ближи однос са Тројним Савезом.

Али на супрот овим повољним околностима истичу се други неповољни моменти, који својим замашајем имају превагу над првим. Турска, чија се заједница интереса са Тројним Савезом сама собом наметала, и која је представљала јаку противтежу Русији и балканским државама, готово је сасвим истиснута из Европе, а њен положај велике силе јако је умањен. Србија, чија се политика већ годинама руководи непријатељским тежњама према Аустро-Угарској и стоји потпуно под руским утицајем, дочекала је увећање у територији и становништву које је знатно премашило њена властита очекивања; услед територијалног суседства са Црном Гором и свеопштим јачањем великосрпске идеје, наступила је могућност даљег увећавања Србије путем сједињења са Црном Гором. Најзад у току саме кризе изменио се битно и однос Румуније према Тројном Савезу.

Док је, дакле, балканска криза дала резултате који већ сами по себи ни у колико нису повољни за Тројни Савез и који у себи носе зачетке једног даље врло неповољног развитка за Аустро-Угарску, ми с друге стране видимо руску и француску дипломатију да је покренула једнодушну и систематску акцију у смислу даљег разрађивања постигнутих резултата, као и мењању за њих неповољних момента.

Један летимичан поглед на европску ситуацију јасно ће показати, зашто се Тројни Споразум — или тачније Двојни Савез — јер је Енглеска од балканске кризе наовамо из објашњивих и веома карактеристичних разлога заузела резервисано држање, не може задовољити променама које су наступиле на Балкану у његову корист.

Док је политика обеју царских сила, као и донекле политика Италије конзервативна, и док Двојни Савез има чисто дефанзивни карактер, дотле политика Русије и Француске иде циљем управљеним против постојећег стања, а руско-француски савез као резултат упоредности ових тежњи има у крајњој линији карактер офанзиван.

Факат што је досад могла да се спроведе политика Тројног Савеза и што се европски мир до сад могао сачувати од рушења која су потицала од стране Русије и Француске, има се објаснити војничком надмоћношћу коју су над војскама Русије и Француске имале несумњиво војске Тројног Савеза, у првом реду Аустроугарске и Немачке, при чему је савез Румуније са царским силама био фактор од великог значаја.

Замисао да се хришћански балкански народи ослободе од турске власти, и после употребе као оруђе против Централне Европе, одвајкада представља стварно политичко скривену мисао традиционалног интересовања Русије за ове народе. У новије време из овог се развила идеја од Русије покренута, а од Француске сасвим појмљиво прихваћена, да се балканске државе удруже у Балкански Савез и на тај начин учини крај војничкој надмоћности Тројног Савеза. Први услов за остварење ове замисли био је, да се Турска потисне из области насељених хришћанским народима, како би се увећала снага тих држава и ослободила за акцију према западу. Овај претходни услов испуњен је у свему последњим ратом. Али насупрот томе наступио је после расплета кризе расцеп балканских држава у два приближно подједнака противничка табора, с једне стране Турска и Бугарска, с друге стране обе српске државе, Грчка и Румунија.

Нови задатак који се по окончању кризе наметнуо Русији а тим и Француској, састојао се у томе да се учини крај овом расцепу, како би се све балканске државе, или бар надмоћна већина њихова, могле употребити у циљу померања европске равнотеже сила.

Како је између Србије и Грчке већ постојао савез и како се Румунија изјаснила солидарно са овим двема државама, барем уколико се тиче резултата букурешког мира, силама Двојног Савеза стало је у суштини до тога, да се изгледи дубоки јаз који постоји између Бугарске и Грчке, а нарочито између Бугарске и Србије због македонског питања; даље се тим двема силама намеће задатак да нађу основицу, на којој би Румунија била готова да потпуно пређе у табор Двојног Савеза, и да сарађује на једној истој политичкој комбинацији чак и са Бугарском коју Румунија гледа са толико неповерења, најзад ваља им наћи по могућству, мирног решења питања острва, како би се утро пут зближењу или придружењу Турске балканским државама.

Не постоји сумња о томе каква има бити основица на којој би се по намерама руске и француске дипломатије, имало постићи изравнање ових супротности и супарништва, и на којој би се имао саградити нови балкански савез. Под данашњим околностима, када заједничка акција против Турске не може више доћи у питање, савез балканских држава могао би бити управљен једино против Аустро-

Угарске, и он би се дао остварити једино на основу програма, по коме би се на рачун територијалног интегритета Аустроугарске Монархије, стављало у изглед свима редом учесницима у савезу померање граница са истока на запад. Док се на другој каквој основици једва да замислити заједница балканских држава, дотле она на поменутој не само да није искључена већ је на најбољем путу остварења.

Не може бити никакве сумње ни у то, да ће Србија под руским притиском пристати, да у Маћедонији плати одговарајућом ценом Бугарској прилажење савезу, управљеном против Аустроугарске Монархије, чији би циљ за Србију био присаједињење Босне и суседних области.

Теже стоји ствар у Софији.

Русија је још пре другог балканског рата била учинила Бугарској предлоге на горе наведеној основи. Она је те предлоге поновила после Букурешког мира. Бугарска пак, која се очигледно уплашила од погодби са Србијом, одбила је да се упусти у руске планове, и од тада води политику која иде свим другим путевима, само не путем мирног поравнања са Србијом под руском заштитом. Али у Петрограду никако нису дигли руке од тих својих намера. Руски агенти у унутрашњости Бугарске раде на обарању садашњег режима, а једновремено дипломатија Двојног Савеза живо се труди да Бугарску потпуно усами, не би ли је тиме учинили приступачном руским понудама.

Како је Бугарска по закључењу мира тражила и нашла ослонаца у Турској, а код Порте се, с друге стране, показала наклоност за закључењем савеза са Бугарском и за прилажење Тројном Савезу, то је од неког времена руско-француски уплив на Босфору јако се увео да паралише овакву турску политику, да Турску привуче Двојном Савезу и да тако Бугарску склони, било путем изоловања, било посредством Турске ка новој оријентацији. Неке вести из Цариграда које унеколико потврђује пут Талат-беа у Ливадију, казују да су ови напори Двојног Савеза уколико се бар тичу Турске, имали извесног успеха. Указивањем на тобожње планове других сила и подели малоазијског поседа Турске, пошло је Русији за руком да скрене са себе историјско неповерење Турске. Активно потпомогнута од Француске, која је знала искористити финансијске невоље Турске, Русија је постигла да турски државници уместо сарадње са Тројним Савезом озбиљно узимају у разматрање питање приближења оној другој групи сила.

Радам руске и француске дипломатије има се објаснити и путовање Талат-беа у Букурешт, којим се имало доћи до румунског посредовања у питању острва, а уједно да се убрза заокружење Бугарске заснивањем пријатељских односа између Цариграда и Букурешта.

За сада се још није испољило дејство ових тежњи за заокружавањем у бугарској политици, ваљда стога, што у Софији још нису имали прилике да посумњају у намере Турске. Али у сваком случају потпуно је оправдано очекивање Русије, да ће пуна изолованост Бугарске на Балкану и у Европи најзад натерати ову земљу да напусти своју досадашњу политику и да прими услове које би јој наметнула Русија као цену за поновни пријем под своје окриље и под своју заштиту.

Како у унутрашњој тако и у спољној политици Бугарске, Маћедонија игра изванредно важну улогу. Ако би бугарски властодршци дошли до закључка да би пријатељско поравнање предложено Русијом и савез са Србијом били **једини** пут, да се за бугарску ствар спасу бар поједини делови Маћедоније, нема те бугарске владе која би се, упркос претрпљених разочарења, смела усудити да одбије овакву комбинацију. Једна акција која би Бугарској подупрла леђа насупрот руским претњама и мамцима и која би земљу сачувала од изолованости, једино би могла спречити да ова земља ипак најзад не пристане на планове о балканском савезу.

Што се тиче Румуније, тамо је још за време балканске кризе руско-француска акција радила пуном снагом. И та је акција једним невероватно вештим извршањем чињеница и спретним потпиравањем великорумунске идеје, која није никад

престала да тиња испод површине, увукла јавно мишљење у непријатељско расположење према Аустроугарској Монархији, док је румунску спољну политику склонила на војничку кооперацију са Србијом, кооперацију која тешко да може бити у сагласности са савезничким обавезама Румуније према Аустро-Угарској.

Од тога времена наовамо ова акција није никада престајала већ не на против настављена свом снагом, а изразитим и демонстративним средствима, као на пример посета руског императора румунском двору.

Упоредо са овим наступао је све јачи преокрет у румунском јавном мишљењу, тако да данас не може више бити сумње о томе да су широки војни, интелектуални и народни кругови придобивени за нову оријентацију Румуније, за политику зближења Русији, којој би имао бити циљ „ослобођење браће с оне стране“. Јасно је дакле, да је тиме на један врло изразит начин припремљено земљиште за приступање Румуније евентуалном будућем балканском савезу.

Званична Румунија до сада се одупрла тој популарној струји и руско-француском наваљивању утолико, што се за сада још не може говорити о отвореном прелазу у табор Двојног Савеза и о отворено непријатељској политици Румуније према Аустро-Угарској. Али је ипак за то несумњиво, да је у спољној политици Румуније наступила значајна промена, која, без обзира на све изгледе на будући развој ствари у истом правцу, већ сада знатно утиче на политички и војнички положај Аустро-Угарске, као и целог Тројног Савеза.

И док на име раније — упркос држању у тајности савезничког односа — није постојао никакав позитиван основ сумњи да Румунија не би била вољна испунити обавезе које за њу проистичу из споразума са силама Тројног Савеза, у последње је време у више махова падала изјава од надлежних са румунске стране, да је идеја водиља румунске политике начело слободне акције, а да силе Тројног Савеза због одредбе о држању у тајности уговора о савезу нису могле протестовати против тога. Тако је исто краљ Карол оном искреношћу која је својствена његовом карактеру изјавио ц.к.посланику да ће он, док год буде у животу старати се да не допусти да румунска војска пође у рат против Аустро-Угарске, али да не може водити политику против јавног мишљења данашње Румуније, и да се с тога упркос постојећег савеза не може бити ни говора о акцији Румуније на страни Аустроугарске у случају руског напада на Хабсбуршку Монархију. Румунски министар спољних послова отишао је у том правцу један корак даље, и то — што је нарочито значајно — после императорске посете у Констанци, утолико што је у једном интервјуу отворено признао да је дошло до зближења између Русије и Румуније, и да постоји заједница интереса између обеју држава.

Ово значи да садашњи однос Аустроугарске према Румунији треба окарактерисати тиме, да Аустро-Угарска у свему стоји на становишту савеза и да је и у будуће, као и до сада, чврсто решена да подупре Румунију свом снагом, ако би настао „casus foederis“, док се Румунија међутим једнострано одриче савезничких обавеза, и монархији ставља у изглед једино неутрално држање Румуније. Па и сама неутралност Румуније загарантована је монархији јединим личним обећањем краља Карола. Ово је обећање наравно од вредности за трајања владавине краља Карола, а и тада одржање његово зависи од тога хоће ли краљ успети да стално задржи у својој руци вођење спољне политике. Вероватноћа да краљ не би имао у моментима општег народног раздражења снаге да то учини може се утолико мање порећи, што се краљ Карол већ данас позива на народно расположење, да би образложио могућност потпуног испуњења савезничких дужности од стране Румуније. Најзад не сме се прећи ћутке преко околности да је Румунија већ данас везана пријатељством и заједницом интереса са најљућим противником Хабсбуршке монархије на Балкану, са Србијом.

Монархија се до сад ограничавала на то да у Букурешту у пријатељском разговору помиње ову промену у румунској политици, али иначе није нашла за

сходно да из ове све јасније румунске промене курса извуче озбиљније консеквенције. Бечки кабинет се у томе руководио на првом месту: околношћу што је немачка влада заступала гледиште да је овде реч само о прелазном колебању, које је последица извесних неспоразума из времена кризе, и које ће аутоматски престати, ако се према тим појавама буде показивало довољно мирноће и стрпљења. Показало се међутим, да ова тактика мирног сачекивања и пријатељских представки није имала жељеног резултата, да процеса отуђивања између Аустроугарске и Румуније није нестало, него да се он напротив убрзао. Околност пак, што је садашњи положај „слободне руке“ за Румунију врло користан, а штетан само за Аустро-Угарску, показује да се ни у будуће од ове тактике не може очекивати преокрет на боље.

Сада се намеће питање, да ли не би Аустро-Угарска могла још санирати своје односе према Румунији путем отвореног објашњења, на тај начин што би се овој краљевини оставило да бира између двога: или да коначно прекине са Тројним Савезом или да да – на пример – и објавом јавности да припада Тројном Савезу — довољне гаранције да ће и своје обавезе које за њу из савеза проистичу у свему и тачно испуњавати. Такво решење, овог питања којим би се обновила једна тридесетогодишња традиција, свакако би одговарала на првом месту жељама Аустро-Угарске. Али по данашњим приликама на жалост врло је мало вероватно да би краљ Карол или која било румунска влада, чак и по цену евентуалног проширења садашњег уговора о савезу, пристала да, упркос народном расположењу које влада, прикаже јавно Румунију као члана Тројног Савеза. Према томе, једно категоричко „или-или“ постављено од стране Монархије, могло би довести до отвореног раскида. Да ли би немачкој влади озбиљним и енергичним представкама, евентуално везаним предлозима у горњем смислу, пошло за руком да склони Румунију на држање, које би давало поуздане гаранције за њену трајну и потпуну савезничку верност, то се одавде из Беча не може тако лако оценити, али свакако изгледи за ово врло су мали.

Под оваквим околностима може се сматрати да је практично искључена могућност да би савез са Румунијом могао опет постати толико поузданим и отпорним, да би за Аустро-Угарску могао бити ниво њене балканске политике.

Било би не само бесмислено, него с обзиром на политички и војни значај Румуније шта више и ничим неопростива несавесност, ставити на коцку важне интересе државне одбране, кад би монархија према појавама опаженим у Румунији, и даље остала више или мање пасивном и не би без одлагања предузела потребно за нужне војничке припреме и политичке акције, чиме би се последице румунске неутралности, или евентуалног румунског непријатељства, ако не сасвим уклониле, а оно бар ублажиле.

Војничка вредност савеза са Румунијом за Монархију састојала се у томе, што би она у случају оружаног сукоба са Русијом имала потпуно слободне руке према румунској граници док би напротив знатан део руске оружане силе био везан бочним нападом румунске војске. Данашњи пак однос Румуније према Монархији довео би у случају избијања оружаног сукоба између ње и Русије, до последица готово сасвим супротних горе оцртаној евентуалности. Русија ни у ком случају не би имала зазирати од напада Румуније и једва да би и једног војника морала оставити на румунској граници, док, на против, Аустро-Угарска не би била потпуно сигурна у румунску неутралност и морала би да остави одговарајуће снаге према Румунији, која би сада грозила аустро-угарском боку.

Досадашње војничке диспозиције Аустроугарске за случај сукоба са Русијом, почивале су на претпоставци кооперације Румуније. Ако пак ова претпоставка отпадне штавише ако, не буде постојала ни безусловна сигурност од румунског напада монархија би морала за случај рата предвидети сасвим друге диспозиције, као што би морала водити рачуна и о подизању утврђења на румунској граници.

На политичком пољу пак. Румунији ваља показати на делу, да смо у стању створити за балканску политику Аустро-Угарске, уместо Румуније други један ни-во. Акција која се у ту сврху има предузети поклапа се стварно и временски са по-требом да предузмемо ефикасне мере за спречавање новог балканског савеза на ко-ме раде силе Двојног Савеза. С обзиром на данашње стање на Балкану, и једно и друго може се постићи само тиме, ако би Монархија усвојила предлог који јој је још пре годину дана учинила Бугарска и од тога времена у више махова поновила и ако са том земљом ступи у уговорни однос. Монархија би истовремено морала ра-дити и на томе, да дође до савеза између Турске и Бугарске, за који је још пре крат-ког времена у обема државама владало изванредно повољно расположење, тако да је сам текст уговора био већ израђен али не и потписан. Али и на овом пољу про-дужење досадашњег ишчекивања кога се Монархија држала из обзира према саве-зу — обзира, који су били несравњено већи од оних које је показивао Букурешт — довело би до непоправиве штете. Ако би се и на даље чекало, нарочито ако би изо-стала свака противакција у Софији, настало би сасвим слободно поље за интензи-ван и систематски рад Француске и Русије. Држање Румуније напросто гони Мо-нархију неодољивом силом, да пружи Бугарској ослонац који она већ толико вре-мена тражи, да спречи успех руске политике заокружавања, и који би у противном извесно наступио. Ово се мора учинити док је још отворен пут за Софију, као и пут за Цариград.

Уговор са Бугарском чије се ближе одредбе морају још подробније проучити, има се углавном тако стилисати, да Монархија не дође у сукоб са својим уговорним обавезама према Румунији. Осим тога, овај се корак не би требао држа-ти у тајности према Румунији, јер у њему неће бити никакве непријатељске намере према Румунији, пошто он само представља озбиљну опомену, по којој ће меродав-ни државници у Букурешту моћи увидети сав судбоносни значај трајне једностране зависности од Русије.

Али пре но што ће Аустро-Угарска приступити акцији, о којој је овде реч, она највећу важност полаже на то да дође до најпотпуније сагласности Немачком Царевином. Ово не само из обзира који проистичу из традиције и интимног саве-зничког односа, већ више свега, што су овде, поред осталог, у питању битни инте-реси Немачке и Тројног савеза у опште, и што се заштита ових заједничких интере-са у својим крајњим консеквенцама може очекивати само ако се на једнодушну ак-цију Русије и Француске буде одговорило исто тако једнодушном противакцијом Тројног Савеза, у првом реду акција Немачке и Аустро-Угарске.

Јер ако Русија, потпомогнута од Француске, ради на томе, да удружи бал-канске државе против Аустро-Угарске, труди се још више да погорша иначе већ помућене односе између Монархије и Румуније, треба знати да ово њено неприја-тељство није управљено само против Аустро-Угарске као такве, већ у првом реду против ње као савезника Немачке, против онога члана централноевропског блока, који је својим географским положајем и својом унутарњом структуром најизложе-нији и најприступачнији нападима, затварајући пут Русији да оствари своје поли-тичке планове у свету.

Сломити војничку надмоћност обеју царских сила добијањем јаке помоћне војске на Балкану крајњи је циљ Двојног Савеза, али никако није последњи циљ Русије.

Док Француска жели слабљење Монархије зато што се од тога нада кори-стима за остварење своје идеје реванша, намере царева државе далеко су замашни-је.

Ако се баци поглед на развитак Русије за последња два столећа и има се на уму њено стално повећавање државне области, њено огромно множење становни-штва, несравњиво веће него у ма којој другој великој сили, њен силни напредак у погледу привредних извора и војних средстава, и ако се узме у обзир да је ова ве-

лика империја својим географским положајем у самим уговорима још увек готово сасвим одсечена од слободног мора, - онда се може схватити зашто руска политика има од вајкада изразити агресивни карактер.

Нико паметан неће приписивати Русији територијалне освајачке планове према Немачкој; ипак зато она необично силна оружања и ратне припреме, оно грађење стратегијских пруга према западу и тд. у Русији свакако су више управљени према Немачкој него према Аустро-Угарској.

Русија је наиме свесна тога, да остварење њених нужних намера у Европи и Азији, мора повредити у првом реду веома важне интересе Немачке, па да ће с тога наићи на неизбежан отпор ове земље.

Руска политика условљена је непомирљивим приликама, па је отуда увек стална и далековида.

Јасне руске тежње заокружавања према Аустро-Угарској, која не води светску политику, имају за крајњи циљ да Немачкој онемогуће отпор против главних циљева Русије и њене политичке и привредне супрематије.

Из ових су разлога вође Аустроугарске спољне политике, убеђени да је заједнички интерес Монархије и Немачке, да се у садањој фази балканске кризе благовремено и енергично стане на пут оном развоју догађаја, коме Русија с планом тежи и помаже, а који доцније можда не би више било могуће отклонити.

— • —

Овај је мемоар био довршен у тренутку када су се десили страховити сарајевски догађаји.

Све последице овог безочног убиства једва се данас могу догледати. Али овим је свакако дат несумњив доказ о непремостивости противности која постоји између Монархије и Србије, као и о опасности и јачини великосрпских тежњи које ништа не може застрашити.

Аустро-Угарска није ништа пропустила у доброј вољи и изилажењу у сусрет, да се дође до сношљивог односа са Србијом. Али сад се показало да су ови напори били сасвим узалудни и да ће Монархија и у будуће имати да рачуна са тврдоглавим, непомирљивим и агресивним непријатељством Србије.

За Монархију је дакле настала утолико неопходнија нужност, да одважном руком прекида пређе на мрежи, коју њени непријатељи хоће да проткају више њене главе.

ОБЈАВЕ РАТА 1914–1918. године
Хронолошки преглед објаве рата једне државе другој у периоду од 1914-1918.
године³:

1914. године

- 28. јула, Аустроугарска Србији.
- 1. августа, Немачка Русији.
- 3. августа, Немачка Француској.
- 4. августа, Велика Британија Немачкој.
- 4. августа, ратно стање између Белгије и Немачке (негативан одговор, одбијање белгијског краља немачком цару).
- 5. августа, Црна Гора Аустроугарској.
- 5. августа, Аустроугарска Русији.
- 6. августа, Србија Немачкој.
- 8. августа, ратно стање између Немачке и Црне Горе.
- 12. августа, Енглеска и Француска Аустроугарској.
- 23. августа, Јапан Немачкој.
- 27. августа, Аустроугарска Белгији.
- 12. новембра, Турска Великој Британији, Француској и Русији.

1915. године

- 23. маја, Италија Аустроугарској.
- 20. августа, Италија Турској.
- 5. октобра, прекид односа Антанте са Бугарском.
- 14. октобра, ратно стање између Бугарске и Србије.
- 15. октобра, ратно стање између Велике Британије и Бугарске.
- 16. октобра, ратно стање између Француске и Бугарске.
- 19. октобра, ратно стање између Италије и Бугарске.
- 20. октобра, ратно стање између Русије и Бугарске.

1916. године

- 9. марта, Немачка Португалији.
- 27. августа, Румунија Аустроугарској.
- 28. августа, Немачка Румунији.
- 28. августа, Италија Немачкој.
- 30. августа, Турска Румунији.
- 1. септембра, Бугарска Румунији.

³ „РАТНИК“, свеска VI, година XLVII, јун 1931.год, стр 107–109.

1917. године

- 6. априла, објава ратног стања Америчких Сједињених Држава са Немачком.
- 9. априла, прекид дипломатских односа са Сједињеним Државама од стране Аустроугарске.
- 9. априла, Куба и Панама Немачкој.
- 12. априла, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Бразила.
- 13. априла, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Боливије.
- 20. априла, прекид дипломатских односа са Сједињеним Државама од стране Турске.
- 27. априла, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Гватемале.
- 17. маја, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Хондураса.
- 20. маја, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Либериије.
- 21. маја, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Никарагуе.
- 5. јуна, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Хаитија.
- 11. јуна, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Сан Доминга.
- 30. јуна, прекид дипломатских односа са Централним силама од стране Грчке.
- 28. јула, Сијам Немачкој и Аустроугарској.
- 4. августа, Либериија Немачкој и Аустроугарској.
- 14. августа, Кина Немачкој.
- 21. августа, Кина Аустроугарској.
- 21. септембра, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Коста Рике.
- 7. октобра, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Уругваја и Перуа.
- 25. октобра, Бразил Немачкој.
- 7. децембра, Сједињене Америчке Државе Аустроугарској.
- 8. децембра, прекид дипломатских односа са Немачком од стране Еквадора.
- 11. децембар, Панама Аустроугарској.
- 11. децембар, ратно стање између Кубе и Аустроугарске.

1918. године

- 28. јануара, прекид дипломатских односа Румуније од стране Русије.
- 1. маја, Гватемала Немачкој.
- 8. маја, Никарагуа Централним силама.
- 23. маја, Коста Рика Централним силама.
- 19. јуна, Хондурас Немачкој.
- 13. јула, Хаити Немачкој.

УГОВОР О ПРИЈАТЕЉСТВУ И САВЕЗНИШТВУ
Између Немачког царства и Бугарске од 6. септембра (24. августа)
1915. године.

Његово Величанство немачки цар и пруски краљ, у име Немачког Царства, с једне стране, и Његово Величанство краљ Бугара, с друге стране, прожети уверењем у заједничке интересе њихових двеју држава, одлучили су да закључе уговор о пријатељству и савезништву и именовали за своје пуномоћнике, тј.

Његово Величанство немачки цар и пруски краљ: господина доктора Г. Михаелеса, његовог садашњег поверљивог саветника, ванредног изасланика и опуномоћеног министра у Софији;

Његово Величанство бугарски краљ: господина доктора В. Радославова, његовог председника министарског савета, министра унутрашњих послова и вршиоца дужности министра спољних послова,

Који су се пошто су измењали пуномоћја која су нађена у исправном стању, договорили о следећем:

Члан 1.

Високе стране уговорнице обећавају да ће живети у миру и пријатељству и да неће улазити ни у какве савезе или споразуме уперене против једне од њихових држава.

Оне се обавезују да ће следити пријатељску политику и да ће се узајамно помагати у границама њихових интереса и њихових могућности.

Члан 2.

Немачка ће штитити свим својим средствима политичку независност и територијални интегритет Бугарске у трајању овог уговора, од сваког напада или повреде од било које државе да они долазе, уколико до тог напада или те повреде дође без икаквог повода од стране бугарске владе.

Ако би Немачка, без икаквог повода са своје стране, била нападнута од неке државе која се граничи с Бугарском, Бугарска се обавезује да ће покренути своје војне снаге против дотичне државе, чим то од ње буде тражено.

Члан 3.

Овај уговор остаће на снази до 31. децембра 1920. Ако не буде отказан шест месеци пре истека овог рока, он ће и даље остати на снази и следеће године, а затим ће се његово трајање увек продужавати за годину дана све док не дође до његовог отказивања.

Члан 4.

Овај уговор чуваће се у тајности све до новог претходног договора.

Члан 5.

Овај уговор биће ратификован, а акта о ратификацији биће измењена у Софији најкасније осам дана после његовог потписивања.

У потврду чега пуномоћници су потписали овај уговор и на њега ставили своје печате.

Сачињено у Софији у дупликату шестог септембра (двадесет четвртог августа) хиљаду девесто четрнаесте.

Г. Михаелес

Др В. Радославов

ТАЈНА КОНВЕНЦИЈА
Између Немачке и Бугарске од 6. септембра/24. августа 1915. године.

Пошто су се Немачка и Бугарска сагласиле да предузму заједничку војну акцију против Србије, уговорено је следеће:

§ 1.

Немачка јамчи Бугарској добијање и припајање следећих територија:

а) Македоније, која је у овом тренутку српска, а која обухвата такозване две српске зоне „спорну“ и „неспорну“, како су разграничене бугарско-српским уговором о савезништву од 29. фебруара (13. марта) 1912, и према карти приложеној поменутом бугарско-српском уговору;

б) српску територију која се налази источно од следеће линије, тј.: од реке Мораве, чија је полазна тачка од Дунава до места где се она спаја са две реке, Бугарском и Српском Моравом; одатле линија иде дуж вододелнице ових двеју река, прелази преко гребена Црне Горе, пресеца Качаничку клисуру, пење се на гребене Шар-планине, стижући до границе Сан-стефанске Бугарске и идући дуж те границе.

Линија за разграничење означена је на приложеној карти која чини саставни део ове конвенције.

§ 2.

У случају ако би Румунија, за време садашњег сукоба, без икаквог повода од стране бугарске владе, напала Бугарску, њене савезнике или Турску, Немачка ће пристати на то да Бугарска анектира територије уступљене Румунији Букурешким уговором као и на исправку бугарско-румунске границе повучене Берлинским уговором.

§ 3.

Две стране уговорнице задржавају право да се касније договоре о закључењу мира.

§ 4.

Немачка се обавезује заједно са Аустро-Угарском да да бугарској влади ратни зајам у висини од две стотине милиона франака који ће јој бити стављени на располагање у четири транше у следећим размацима:

прва од педесет милиона на дан мобилизације,

друга од педесет милиона месец дана касније,

трећа од педесет милиона два месеца касније,

четврта од педесет милиона три месеца касније од дана мобилизације.

Појединости у вези с овим зајмом биће регулисане посебним споразумом који треба закључити између финансијских управа ових двеју земаља.

Ако рат буде трајао дуже од четири месеца, Немачка ће заједно с Аустро-Угарском дати бугарској влади, ако буде било потребно, додатни зајам према преговорном договору.

§ 5.

Ова конвенција ступиће на снагу у исто време кад и војна конвенција.
Сачињено у Софији у два примерка, шестог септембра (двадесет четвртог
августа) хиљаду деветсто петнаесте и потписано од стране опуномоћеника обеју
страна.

Г. Михаелес

Др В. Радославов

**ВОЈНА КОНВЕНЦИЈА СКЛОПЉЕНА ИЗМЕЂУ НЕМАЧКЕ,
АУСТРОУГАРСКЕ И БУГАРСКЕ**

1.

Три врховне војне команде које закључују споразум обавезују се на заједничко наступање против Србије с тим да Немачка и Аустро-Угарска после тридесет дана, а Бугарска после тридесет пет дана од закључивања овог споразума упуте своје борбене снаге на границе Србије у јачини—Немачка и Аустро-Угарска најмање од по шест пешадијских дивизија, а Бугарска најмање од четири пешадијске дивизије у одговарајућем организационом саставу.

2.

Врховну команду над целокупним борбеним снагама наведеним у члану 1 преузима генерал-фелдмаршал фон Макензен, коме се поставља задатак: да туче српску војску где год на њу наиђе и да је што је могуће брже отвори и обезбеди копнену везу између Мађарске и Бугарске.

3.

Наређења генерал-фелдмаршала фон Макензена су за све њему потчињене трупе безусловно меродавна. Он такође има право да распореди трупе на правцима наступања и да изда наређење за почетак операција по истеку термина поменутих у члану 1, али ће се при том водити рачуна о томе да бугарске операције почну тек петог дана после почетка немачких и аустроугарских операција.

У штаб генерал-фелдмаршала улази најмање по један аустроугарски и бугарски виши официр не у својству аташеа, већ као сарадници на редовној дужности.

4.

Немачка Врховна команда се обавезује да, чим буде отворен пут према Бугарској, ако то Бугарска буде желела, пошаље трупе јачине од око по једне мешовите пешадијске бригаде у Варну и Бургас и да учини све што је могуће да тамо пребаци немачке подморнице. Смештај тих трупа преузеће бугарска влада. Она ће се за своје издржавање саме бринути.

5.

Немачка Врховна команда се обавезује да, ако то Бугарска жели, издејствује код турске Врховне војне команде да припреми довољно снага за заштиту Дедеагача од покушаја искрцавања и да их у заједничким војним акцијама с бугарским трупама стави под бугарску команду. Не треба сумњати да ће Турска на то пристати.

6.

Немачка Врховна команда је од немачке владе добила уверења да је она спремна да Бугарској што пре пружи ратну помоћ од двеста милиона франака. О томе треба поближе да се договоре главни финансијски органи двеју држава.

7.

Немачка изјављује да је спремна да Бугарској испоручи материјал свих врста уколико је то могуће с обзиром на потребе саме Немачке. У случају да у овом питању настану било какви неспоразуми, дефинитивну одлуку доноси начелник Генералштаба немачке војске.

8.

Од дана закључења овог споразума државе које закључују споразум сматраће сваког непријатеља који нападне на једну од њих за заједничког непријатеља и у складу с тим ће према њему поступати. С друге стране, Бугарска уверава да ће према Грчкој и Румунији чувати безусловну неутралност до завршетка операције против Србије ако те државе са своје стране пруже гаранције да неће извршити мобилизацију, да ће остати неутралне и да неће запосести српску територију.

9.

Бугарска се обавезује да најкасније петнаест дана по закључењу овог споразума мобилише четири дивизије које су поменуте у члани 1. и да их стави у покрет тако да оне најкасније тридесетпетог дана по закључењу овог споразума буду на српској граници и спремне за операције. Даље, Бугарска се обавезује да њене трупе јачине најмање од једне дивизије такође најкасније тридесетпетог дана од закључења овог споразума пређу српску границу и заузму Македонију.

10.

Турској је у пуном опсегу задржано право приступа овом споразуму. Немачка Врховна команда ће с њом одмах повести преговоре. Како показује развитак догађаја, нема никакве сумње да је Турска одлучила да, ако то Бугарска жели, пружи војну помоћ Бугарској против сваког непријатеља и да у том циљу употребљене трупе стави под бугарску врховну команду.

11.

Бугарска се обавезује да без икаквог ометања дозволи транзит материјала и трупа из Немачке и Аустроугарске у Турску и из Турске чим буде отворен пут кроз Србију или пут Дунавом или пролаз кроз Румунију.

12.

Овај споразум потписују начелници генералштабова Аустроугарске и Немачке и војни опуномоћеник Бугарске у Плесу и он одмах затим ступа на снагу.

Дато у Плесу, 24. августа–6. септембра 1915.

Фон Фалкенхајн
Пешадијски генерал, начелник
Генералштаба
П. Ганчев
Генералштабни потпуковник
и опуномоћеник краљевске
бугарске владе

Конрад
генерал-пуковник, начелник
царског и краљевског Генералштаба
Тачност преписа потврђује
фон Тишовиц, мајор

ДРЕНОВА ГЛАВА⁴

Док се водила дипломатска борба око Бугарске од стране наших савезника, да остане неутрална у Првом светском рату, а да се за спорна питања између ње и наше земље нађу политичка решења — вели Јован Ђ. Поповић, учитељ, резервни потпуковник — II армија је била пребачена са северног на пиротско војиште. Разлог за овај покрет био је нагомилавање бугарских трупа према нашој граници. Бугари су уверавали и нашу владу и наше савезнике да ће у рату, који смо водили са Аустро-Угарском, остати неутрални, али је било тешко веровати у њихове изјаве после вероломног напада на Брегалници.

До нас, војника на фронту, допирале су вести, можда коморцијске, да је наша Врховна команда предлагала влади, да се Бугарска окупира пре него што изврши мобилизацију, како би се обезбедила одступница војсци на југ, јер је проценила апсолутну надмоћност далеко јачег непријатеља на северном војишту, нарочито откад је дошла у помоћ аустро-угарској војсци немачка армија под командом генерала Макензена. Причало се да би овај предлог наша влада некако и примила, али га није прихватила савезничка, нарочито руска дипломатија. Веровала је да ће Бугарској наметнути неутралност.

Међутим, Бугари су били прави виртоузи у заваравању Руса. Говорили су како се више никад неће поновити напад на браћу Србе, утолико пре што је у овом рату на њиховој страни велика словенска и православна Русија и како Бугарска никад неће заборавити своју ослободитељку—мајку Русију, а камоли да уради нешто што је противно њеним интересима. И *Баћушка* је насео неискреним изјавама.

— Ах! — уздахну Јова, да је тако урађено како се причало у предлогу Врховне команде, ако ништа друго, имали бисмо отворен пут према Солуну, одакле смо очекивали савезничку помоћ. На тај начин, била би избегнута Албанска голгота и страдања у њој. Овако, зна се како смо скупо платили наше одступање!..

...Мој 3. батаљон 16. пешадијског пука, ојачан са две чете 1. батаљона, био је на Влашкој планини, на положају Дренова глава. Испод њене косе, пружао се Драганов врх, а даље од њега села Јалботина и Суково. Лево, заокружена висораван Падеж, у чијој су близини села Смрдан и Беровица, а северозападно од Дренове главе, Церев Дел.

Откако смо изашли из Пирота на положај, стално смо га утврђивали. Дренова глава је била тако јако утврђена да није могло „пиле да пролети“. Сваки напад на овако утврђен положај био је унапред осуђен на пропаст. То су најбоље осетили Бугари. Зна се како су прошли. Никада неће заборавити Дренову главу.

— Ја с поносом истичем – вели Јова, да су битку на Дреновој глави добили резервни официри. Сем команданта батаљона Милије Мијатовића, који је био активни официр, командири чета били су: Драгутин Стојановић, банкарски чиновник из Београда, Јован В. Петровић, учитељ из Мокре, Димитрије Николић, учитељ из Ореовице код Лесковца, Јован Ђ. Поповић, учитељ из Балта Бериловца и Константин Јаничек. Од пробраног људства из батаљона формирана је чета бомбаша, којој сам био ја командир—вели Јова. Бочно од батаљона биле су две чете 1. батаљона, које су биле придодате као појачање. Њихови командири били су Таса Динић и Божидар Ристић. Такав је био састав и јачина батаљона на Дреновој глави пре битке.

На неколико дана пре избијања непријатељства на положај је дојахао командант II армије генерал Степа Степановић. Са њим је био Степа Миловановић,

⁴ Музеј Понишавља Пирот, Легат Душана М. Ђирића, *Ратни доживљаји Пироћанаца у Првом светском рату*, рукопис.

командант дивизије и Живан Митровић, наш командант 16. пука. Рапорт је поднео командир 1. чете, Драгутин Стојановић, као заступник команданта батаљона Мијатовића, пошто је био одсутан. Налазио се у селу Беровици ради набавке коља за још боље утврђивање положаја. Пошто је детаљно прегледао положај, Степа позва командире па рече:

— Ма како нас Бугари уверавали да ће остати неутрални, не треба им веровати. Сигурно ће нас напасти. Само се не зна тачан дан напада. Може се догодити сваког часа. Ако до тога дође, ваш батаљон ће бити нападнут преко Драгановог врха. Зато наређујем да још вечерас батаљон са једном четом поседне Драганов врх. Одмах ће почети са утврђивањем. После двадесет и четири часа, смениће је друга чета и тако редом. Чета која се буде затекла на Драгановом врху, у случају напада, ни у ком случају не сме да напусти положај. Мора се борити до последњег војника. Жртвована је за спас главнине. То нека добро упамти командир који се буде затекао на Драгановом врху! Постојећи положаји утврђени су добро, утврдите их још боље; добро утврђен положај — сигурна одбрана! Старешине морају бити стално на опрези. Знате с ким имамо посла. Напад може бити изненадан — без објаве рата. Брегалница нас учи о томе. Не смемо дозволити да се понови. Не заборавите — непријатељ је увек опасан када је неутралан! Ако се командант задоцни из било којих разлога, чету ћете одредити Ви—нареди капетану Стојановићу.

Ускоро после генераловог одласка, вратио се командант. Капетан Стојановић га је одмах упознао са издатим наређењима. Исте вечери Драганов врх је посела 1. чета и одмах почела са утврђивањем. На томе су радиле и остале чете, пошто су се стално смењивале. Морам признати — вели Јова, да није била пријатна смена ниједном командиру. Сваки одлазак изазивао је зебњу и страх. Стално су му биле у памети Степине речи: „ Бугари ће вас напасти преко Драгановог врха... Чета се мора бранити до последњег војника... Жртвована је за спас главнине...“

Док смо се ми утврђивали на Дреновој глави и Драгановом врху, као и остали дуж границе, без икаквог изазивања, јер је наређење гласило да не сме бити испаљен ниједан метак према бугарској граници, дотле су Бугари шенлучили на својој страни!.. Свима је било јасно као дан да се спремају за напад, али ми смо избегавали и најмању чарку „ како нас Бугари не би оптужили савезницима као изазиваче рата“. Због тога смо прогутали много штошта, јер је постојала нада да до рата неће доћи међу нама.

— Посматрао сам их свакодневно на Љиљачи Големе главе изнад села Куесе Вране, како се утврђују и стално довлаче појачања, а ми смо све то посматрали скрштених руку, као да се припреме не односе на нас—причао ми је мој колега Александар Т. Петровић, онда командир 3. чете 3. батаљона III пешадијског пука, који је са четом био на самој граничној линији Рњос—Голема глава источно од села Валишиа и Студене. Војници су онда гунђали: „ Зашто не предузимамо нешто?.. Треба ли да нас покољу неке вечери као на Брегалници?.. Забрањује нам се да их погледамо попреко, а камоли да испалимо метак! Тако изгледа наређење. А наша „браћа“ пуцају, баш их брига. Што да не: кувају нам људи чорбу! Па бар да хоће да је окусе они који су издали такво наређење, него ће се просути на нашу главу!.. Јово, веруј ми, говорио ми је Аца, падало ми је на ум да упаднем неке ноћи у Кусу Врану и направим џумбус, па пукло куд пукло! Стање је било неиздржљиво. Тешко је то кад човек гледа како му се обавија конопац око врата, а он ни прстом да мрдне!... А могли смо. Били смо на бољим положајима. А о моралу и да не говорим: Брегалница није била заборављена... Јесте, ал': смртна казна за војника или официра који испали метак према бугарској граници!...

Такво је стање било на граничним положајима све до 1. октобра 1915. године — по старом календару. Тога дана, ујутру, чули смо у даљини велику пуцњаву. Чинило нам се да њен ехо долази с оне стране Старе планине, па смо у први мах помислили да је дошло до рата између Румуније и Бугарске. Разуме се, мисао нам

је била драга, по оној народној: „Пренеси га, Цермане!“ Овако смо мислили што са висине Дренове главе нисмо имали чист поглед на пиротску котлину због магле којом је била покривена. А ехо је долазио са североисточне стране, из правца Чиниглавци–Градиште–Велико Село–Крупац... Само, као из неке дубине. По дејству оруђа, радило се очигледно о артиљеријској припреми за напад—да се положај заузме пошто пото на јуриш!.. Када је магла почела да се извлачи према Тепошу и Басари, имали смо шта и видети: тај део фронта био је стално обасипан артиљеријском ватром. Видело се лепо како се распрскавају гранате: прво бео дим, затим се чула експлозија. Посматрано из даљине, приказ величанствен, да се доле није гинуло!...

Наша артиљерија је ћутала, а испред ње крш и лом!... Зашто? — питали смо се. Што једном не отвара ватру! „Краљица“ бојног поља није свемоћна!... Не може свако надирање задржати голим грудима!.. А она ћути, ћути, као да је прогутала земља!.. до нас је допирала и јака пушчана и митраљеска ватра, док је непријатељска артиљерија тукла дубоко у нашу позадину. Боже, шта ли се доле дешава?!..

После читавог сата загрмела је наша артиљерија. Хвала Богу! Свима нам је лакнуло. Али нас је чудило нешто друго: артиљеријска зрна су се распрскавала на нашој страни. Сада нам је било све јасно: отпочео је трећи братоубилачки рат!..

Тако десетак дана: непрестане борбе дуж целе границе... Са напетом смо очекивали дан када ће доћи ред да и ми са Дренове главе кажемо своју реч. На њега се није чекало дуго. Уочи напада на Драганов врх, ноћу између 11. и 12. октобра, у доба пријема вечере, паде неколико граната и на наш положај. Тукла нас је тешка далекометна артиљерија која је била укопана у царибродском гробљу. Од једне је погинуо кувар и трубач а казан преврнут, јер је погодак био у непосредној близини пољске кухиње. Тако остасмо без вечере. Сем онога неколико граната, других није било. Као да су биле погрешно испале. Завладао је мир, какав је био и догле. Чим су пале гранате, командант батаљона командова:

— На своја места!... Бугари нам најављују посету. Пале су прве жртве... Сваки старешина да је уз своје војнике!.. Највећа опрезност!... Питаћу дивизију шта треба да значе испале гранате...

Међутим, Бугари су били пробиле фронт изнад Суковског манастира и села Пусте Држине, прешли реку Јерму, упали у село Суково и Јалботину, где су се добро напили, а затим упутили према Драгановом врху. Покрет је извршен ноћу, у највећој тајности. Драганов врх је био најпре засут јаком артиљеријском ватром, онда се чула убрзана пушчана и митраљеска ватра. По пуцњави са свих страна, која је била усмерена ка Драгановом врху, закључили смо да напад врши нека већа војна јединица.

Као по неком удесу, те ноћи је на Драгановом врху била 1. чета, која се први пут нашла тамо. Шта је те ноћи претурила преко главе, то ником да не да Бог! На њу се била сручила цела 1. бугарска дивизија. Налетима је одолевала до крајње границе исцрпљености и у неравноправној борби била приморана на повлачење, уз борбу, до главног положаја. С обзиром на велике губитке, одступање је била једина алтернатива да би се сачувало људство колико толико, мада је Степино наређење гласило — „до последњег војника“. Смрт су били избегли само лакши рањеници. Тежи су били ликвидирани на самом положају. Пуким случајем, остао је једино жив Милан Зарић, учитељ—наредник. О томе како је успео да се извуче рањен, причао нам је доцније.

— Лежао сам рањен у ногу — причао је Зарић — и у оној мркој ноћи нисам могао да распознам да ли су наши или бугарски војници, који су трчали горе-доле у мојој околини. Онда се ту и тамо чуо покоји јаук и бугарска псовка. Тек онда ми је било јасно да Бугари врше ликвидирањенаших рањеника. Када сам приметио да ми се приближава један бугарски војник, шта сам друго могао него да изигравам мртваца. Када ми приђе, ритну ме ногом, забодe ми нож у бутину. Срећом,

убод није био дубок. Да се не бих одао, стиснуо сам зубе и отрпео да не јаукнем. Он ме преврну, узме ми нешто, па се удаљи. Да не би наишао који други, који би ме пречистио, с тешком муком, влачећи се, успео сам да се докотрљам у подножје Драгановог врха, где сам прихваћен од носиоца рањеника. Тек на превијалишту приметио сам да је у мом цепу, уместо мог, новчаник оног бугарског војника!... Културна размена добара. Није хтео човек да ме остави без новчаника...

Бугаре смо очекивали на нашем положају, на Дреновој глави, да се појаве после освајања Драгановог врха, али од њих ни трага ни гласа, као да нису били на освојеном положају. Када је свануло и добро се разданило, могао се видети покоји бугарски војник да би одмах нестао, као да је хтео рећи: „Полако, причестићемо и вас!...“

Дан је протекао у великој напетости. Када је пала ноћ, избацили смо мртве страже. И, очекивали напад. Надали смо му се, јер смо знали да су Бугари били специјалисти за ноћне препаде и нападе. Док смо их у рововима чекали са запетим пушкама и одшрафљеним бомбама, косу је била обасјала бледа месечина, која нам је омогућавала колико толико видљивост. Међутим, свуда је владао мир. Само се у рову чуо шапат војника који су препричавали како је заузет Драганов врх и сажаљевали војнике 1. чете који су били на удару надмоћнијег непријатеља. Спомињали су се и неки појединци који нису успели да се пребаце до главног положаја. Нико није споменут да је заробљен. Ко зна, можда је и било таквих... Око 11 часова ноћу, у ровове улетеше војници са мртве страже.

— Ево Бугара!.. Приближавају се рововима у неколико стрељачких стројева. Учинио нам се да их има неколико. Ко зна колико!.. Ноћ!..

Такав је био извештај мртве страже. Војницима је раније наређено да нико не сме да испали метак или баца бомбу, па ма какво да је кратко одстојање, док не чује команду: „Пали!“

Када се први стрељачки строј био приближио на једно сто педесет метара, усправи се и потрча према нашим рововима. За њим и остали, ко зна колико их је било! Трчећим кораком приближавали су се уз громогласно : „Уре!.. Уре!..“ Ми смо ћутали. Метак није испален с наше стране. Заварани нашим ћутањем, налетеше на ровове као муве без главе. Мислили су ваљда да смо их напустили.

У том моменту, паде команда: „Пали!“ Јао, кад грунуше пушке, заклокоташе митраљеви, бомбе запараше ваздух, загрмеше топови, да је, коме било стало па гледати“, што вели песма, „имао је шта и видети“ : људске откосе на пространој ледини!.. јаук рањеника... подрхтавање земље... Нови таласи, праћени писком труба, ударањем добоша и бодрењем војне музике са подножја Драгановог врха према нама, уз звуке државне химне „Шуми Марице, окрвавела“, излетали су на косу смрти. Ко је како излетео, тако је и био сравњен са земљом.

— Напред другари, за да победим!.. викали су бугарски официри. Али, били су брзо ућуткани за вјеке вјеков, док дивизија није била избачена из строја. Што није погинуло, остало је на коси рањено и искрвављено, а остатак дотучен од наше артиљерије у бекству преко Драгановог врха. Само неким појединцима је успело да се приближе сасвим близу нашим рововима. Били су сви мртви. Држали су маказе у рукама. Један се довукао до саме цеви митраљеза; ту је и остао. Многи су били пресамићени преко жица... За кратко време, дивизија је била доживела страховит покољ!

Када је свануло, имало се шта и видети. На пространој коси лежали су мртви и рањени војници као снопље на некој огромној њиви.

— Ови људи су били или луди или пијани!—рече мој поднаредник Михајло Митић, гледајући страшан приказ. Да нам није био циљ одбрана, могли смо да гонимо десетковану бугарску 1. дивизију до Софије — вели Јова. Овако, пошто смо изрекли прву казну, још истог дана 13. октобра, добили смо наређење да одступимо са положаја. И од тада, настало је наше повлачење...

Да додам само још и ово. Од војника из мог пука сазнао сам после ослобођења, да војници, који су допали заробљеништва у току повлачења, нису смели да кажу Бугарима да су припадали 16. пуку, јер су такве одмах убијали. А од сељака из Јалботине и Сукова, дознао сам да су колима и колима претеривали бугарске рањенике са Дренове главе и гомиле шапки бугарских погинулих војника. Степа пак, није могао никако да опрости командиру 1. чете, капетану Стојановићу, што се повукао са Драгановог виса. Када је пролазио поред нашег батаљона у одступању преко Косова, упитао је капетана Николића, па када је сазнао име јединице, рекао му:

— Шта је било са командиром са Драгановог врха?

— Одступа, господине генерале.

— Шта? Зар му није одузета команда?!.. И продужи даље, не сачекавши одговор.

Тако се одиграла борба на Дреновој глави како сам је ја видео, доживео и преживео — заврши Јова Поповић.

**ПОПИС СТАНОВНИШТВА ИЗ 1910. И 1916. ГОДИНЕ, СА
АДМИНИСТРАТИВНОМ ПОДЕЛОМ ПИРОТСКОГ ОКРУГА**

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Пиротски округ	113.878	95.857
НИШАВСКИ СРЕЗ	55 875	52616
Пиротска општина	10 180	12.419
Базовичка општина	1327	1180
Базовик	831	733
Орља	496	447
Балтабериловачка општина	1045	827
Балта Бериловац	474	286
Вртовци	571	541
Брлошка општина	959	818
Брлог	569	428
Јеловица	390	340
Великолукањска општина	4407	3648
Бела	195	/
Велика Лукања	710	647
Гостуша	1103	871
Завој	1055	994
Мала Лукања	142	118
Паклештица	737	647
Покровеник	465	371
Великосуводолска општина	1588	1590
Велики Суводол	930	943
Мали Суводол	658	647
Високоржанска општина	1255	1028
Висока Ржана	604	468
Росомач	651	560
Гњиланска општина	1014	976
Градашничка општина	2088	1966
Басара	174	150
Бериловац	485	473
Градашница	574	529

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Извор	855	814
Добродолска општина	2173	1925
Добри До	1217	1025
Копрившtica	318	296
Нишор	638	601
Дојкиначка општина	982	889
Јаловикизворска општина	2468	2279
Јаловик Извор	1913	1795
Стањанци	554	484
Јањска општина	1196	1490
Алдина Река	412	817
Јања	294	278
Равно Бучје	490	400
Каланска општина	1565	1406
Иново	345	400
Кална	1220	1006
Камичка општина	1534	1400
Камик	548	517
Присјан	717	691
Церев Дел	269	192
Костурска општина	2008	1960
Блато	194	218
Костур	630	655
Лопаштица	497	506
Понор	495	419
Церовик	192	162
Крупачка општина	3124	2771
Крупац	2277	1999
Велико Село	568	515
Мали Јовановац	279	257
Обреновачка општина	1106	1041
Обреновац	330	322
Планиница	153	140
Срећковац	624	579

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Осмоковачка општина	1016	981
Расничка општина	1973	1990
Барје Чифлик	666	683
Пасјач	394	358
Расница	913	949
Рсовачка општина	1275	1152
Рудињска општина	1001	700
Смрданска општина	2388	2349
Беровица	132	131
Војнеговац	446	449
Држина	882	863
Смрдан	928	906
Сопотска општина	1611	1454
Ореовица	591	537
Сопот	1020	917
Станичењска општина	1168	1098
Суковска општина	1663	1856
Јалботина	352	285
Суково	1311	1571
Темачка општина	2440	3700
Рагодеш	789	1000
Темска	1651	2700
Топлодолска општина	1419	1271
Засковци	507	429
Топли До	912	842
Трњанска општина	1949	1921
Велики Јовановац	853	848
Пољска Ржана	601	585
Трњана	495	488
Ћуштичка општина	1097	830
Црновршка општина	1038	985
Церовачка општина	1329	1080
Мирковци	284	240
Церова	585	480

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Шугрин	460	360
Црноклишка општина	1759	1615
Враниште	495	460
Куманово	253	230
Црвенчево	371	379
Црноклиште	640	546
Чиниглавска општина	1274	1072
Градиште	271	217
Милојковац	101	80
Чиниглавци	902	776
Шестогабарска општина	1635	1368
Белопаланачки срез	21789	19.603
Бабинокалска општина	905	721
Бабин Кал	507	408
Козја	398	313
Белопаланачка општина	2810	2708
Бела Паланка	2443	2325
Кременица	367	383
Горњогламска општина	595	620
Горња Глама	342	300
Доња Глама	253	320
Долска (Букоровска) општина	775	698
Букуровац	220	199
Дол	313	283
Клења	242	216
Доњокоритничка општина	1683	1390
Горња Коритница	317	269
Дивљана	333	268
Доња Коритница	693	583
Ореовац	340	270
Клисурска општина	1518	1493
Клисура	1220	999
Тијеловац	298	311
Чифлик	Село није уписано	183

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Крупачка општина	2060	1795
Врандол	466	411
Горњи Рињ	312	282
Градиште	481	381
Долац	448	405
Крупац	353	313
Љубатовачка општина	1322	1319
Љубатовица	551	564
Сињац	524	515
Трешњанци	247	240
Мирановачка (Витановска) општина	1168	909
Витановац	695	533
Мирановац	473	376
Моклишка општина	1851	1622
Доњи Рињ	209	175
Дражево	164	139
Моклиште	1478	1308
Мокрињска општина	1267	1261
Мокра	1065	1068
Ново Село	202	193
Пајешка општина	792	725
Тамњаничка општина	1590	1375
Ланиште	175	167
Лесковик	111	04
Тамњаница	500	468
Црвени Брег	461	411
Црнче	343	325
Тополичка општина	1847	1579
Вета	873	734
Космовац	303	271
Топоница	671	574
Шпајска општина	1606	1388
Бргудинац	544	491
Глоговац	404	336

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Шпај	658	561
Лужнички срез	26.034	23.638
Бабушничка општина	3085	2517
Бабушница	228	166
Драгинац	469	415
Извор	779	607
Калуђерево	670	548
Поваљеник	321	275
Сурачево	618	506
Беловодска општина	2668	2282
Бежиште	417	333
Братишевац	411	334
Ресник	223	196
Стрижевац	851	739
Шљивовик	766	674
Бела Вода	Село није уписано	006
Богдановачка општина	2393	2203
Богдановац	907	867
Брестов До	380	301
Дол	394	374
Штрбовац	712	661
Великобоњинска општина	3986	3836
Велико Боњинце	1336	1287
Завидинце	804	759
Мало Боњинце	443	415
Мезграја	204	166
Модра Стена	615	600
Остатовица	584	609
Горњокрњинска општина	1455	1368
Горња Крњина	723	683
Доња Крњина	377	359
Радошевац	355	321
Љубераћска општина	3351	3017
Бедуј	434	383

ОКРУГ, СРЕЗ, ОПШТИНА, МЕСТА	БРОЈ СТАНОВНИКА 1910. ГОДИНЕ.	БРОЈ СТАНОВНИКА 1916. ГОДИНЕ.
Горчинци	920	681
Грнчар	619	599
Линово	459	479
Љуберађа	432	435
Радињинци	487	440
Раководолска општина	1147	980
Радосиње	584	522
Раков До	563	458
Столска општина	3355	3262
Александровац	148	145
Вава	612	599
Дучевац	526	522
Камбелевац	784	774
Кијевац	238	246
Сиња Глава	328	324
Стол	619	652
Стрелачка општина	3625	3357
Валниш	524	494
Масуровци	166	180
Пресека	113	86
Раљин	451	427
Стрелац	1260	1192
Студена	1111	978
Црвенојабучка општина	969	821

БАЛКАНСКИ САВЕЗ
1912.

ГЕНЕРАЛ ПРОТОГЕРОВ ПРЕДВОДИ ВОЈСКУ, СОФИЈА, 1912, НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "СВ. КИРИЛО И МЕТОДИЈЕ" СОФИЈА, (НБКМ)

СТЕПА СТЕПАНОВИЋ
У ПИРОТУ, 1913.

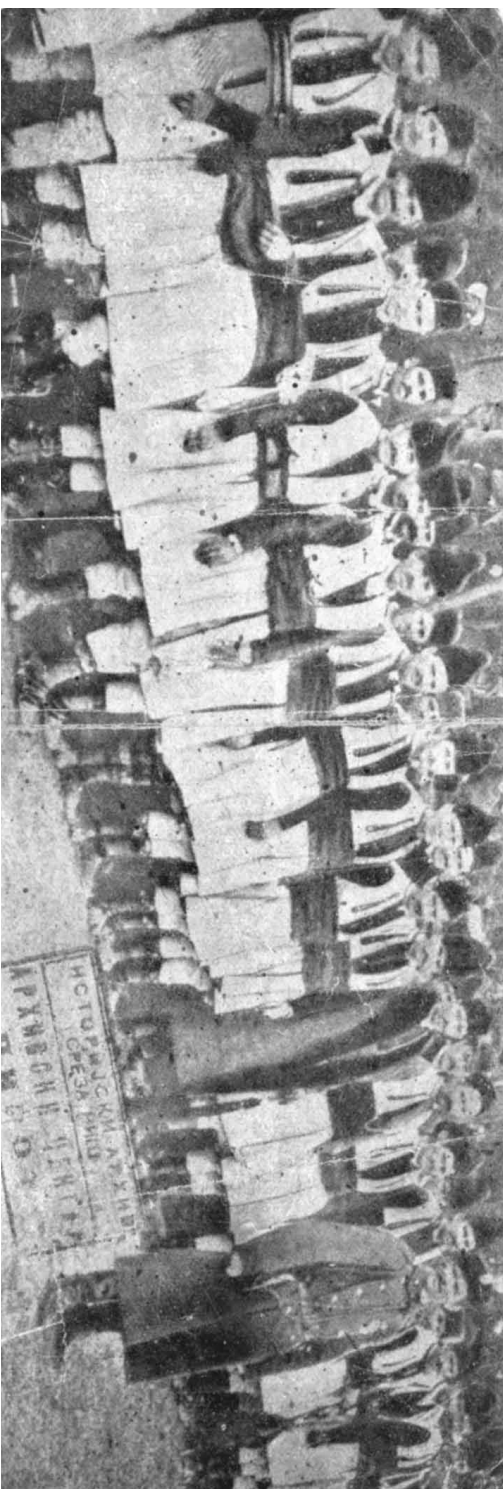
ШУКРИ-ПАША,
ЗАРОБЉЕНИК У
ЈЕДРЕНУ, 1913,
(НБКМ)

ВОЈНИЦИ 1.
СОФИЈСКЕ
ДИВИЗИЈЕ, 1915,
(НБКМ)

ЛОНДОНСКА
КОНФЕРЕНЦИЈА 1913,
(НБКМ)

ГРУПА МОБИЛІСАНІХ ПИРОЃАНАЦА 1912. (ІАП)

БИТКА НА ДРЕНОВОЈ ГЛАВИ, 1915, (НБКМ)

ВАСИЛ КУТИНЧЕВ

АЛЕКСАНДАР ПРОТОГЕРОВ

НЕМАЧКИ ЦЕПЕЛИН У ЛЕТУ ИЗНАД ПИРОТА 1915. (ИАП)

Заповедь № 35

№ 1 Пиротско војно Команданство
19. Јули 1916. г. Пирот

Забљелозвањем, не не свијекли от турцишких
либетних прителом отдавати нурдваното полица-
ние. Къимъ представителитъ на нашата окру-
жна власть.

Г. Г. Оршицритъ - това е представителитъ
на градската ни армия, както и шестовордъва ви-
лаица на нашата Върховна.

Нашето Врховенство и нашата гражданска
власть и шестовордъваатъ воедването на Наши
народъ.

Незаконителитъ на оршицрителитъ, на Врховен-
ството и на гражданската власть означаватъ не-
платание и обиде на нашата Върховна.

Заповедувати:

1. Г. Г. Оршицритъ и представителитъ на Врхов-
венството и гражданската власть, да се поборав-
ляватъ отъ всички въ ставане на крака и
мъреститъ и спашане матки.

2. Врховној, както било въ Дуна, било въ нѣкой
древетъ обиди нашата Върховна власть, и се
затваритъ во Кашендантскимъ затворъ веднага и и
даде наказувати най строго.

3. Двогелитъ и заводелицата Двѣтокъ станало
това нарушение и се затваритъ веднага, както
свърталици на опасни елементни, да не рѣше рѣше
въ Дани, поветъ 6, поветъ 10, поветъ и се затваритъ
за винами.

4. Во Врховителитъ на Двогелитъ и заводелицата,
въ които е станало нарушението, при кои

1. Врховној
2. Врховној

ЖЕНЕ И ДЕЦА „НА КУЛУК“ У ОКОЛИНИ СЕРЕЗА, 1917, (НБКМ)

ЧИТАЊЕ СМРТНЕ ПРЕСУДЕ, 1917, (НБКМ)

ПЕЧАТ ПИРОТСКОГ КОМИТЕТСКОГ ОДРЕДА

ПИРОТСКИ КОМИТЕТСКИ
ОДРЕД
Војводе ЈОВ. РАДОВИЋА
БР. свучено

НАРОДНИ КОМИТЕТСКИ
ОДРЕД
Војвода ЈОВ. РАДОВИЋА
БР. случај 250

arhiva bivše srpske vojske

Br. 3 Foto 3 List 1

Колон. 28

Положај.

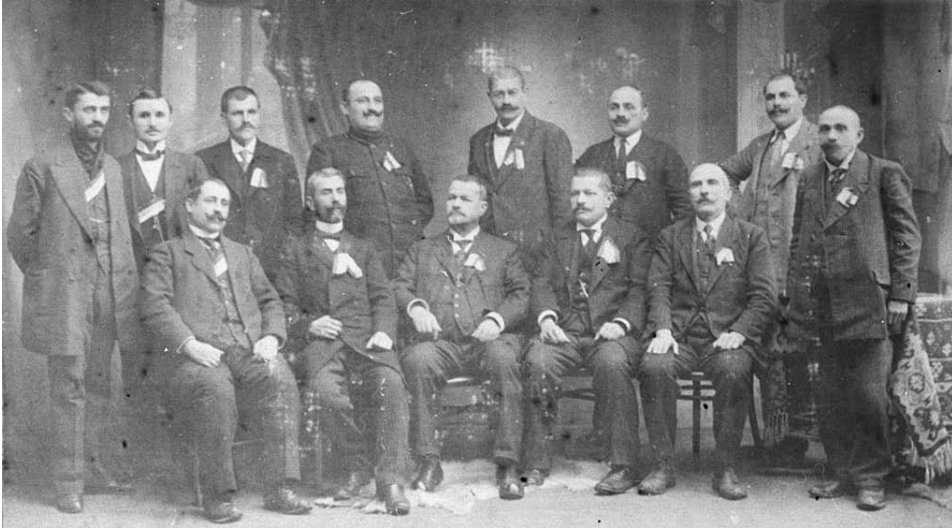
У току претходних дана није се десило ништа
ново у одређеном или реону, у којем сам мора
добити исцештаје. У исто време ни данас до
овог часа нема ништа новог.

Данас ми доведоше два јасоучина
манџарина из Шинског Среза, којима дадох
писмо за Команданта у Шини, у којем сам
објаснио узрок нашег усташтва, узми-
слухот оштра, који смо у заједничком
написали. — Одисели смо изи Родој
од Бираја, а распустио сам јасичке
штиничке из Шиничина: Оршадске,
Копоничке, Шиничке и Крушевичке,
од којих сам добио укупно за Марија-
ном Максимовићем наговор, а који
су пошли на лево нарин за Властичине
после много напада на варош.

Нигде нема ниједног Бугарина
селима од овог дана, др је сави
сирах завладао у Шиничини.

За сам дошао пре месец дана, сав вар
би имала много боље, али ће и тако

ИЗВЕШТАЈ Ј. РАДОВИЋА, 1917. (ВАБ)

ОДБОР ЗА ДОЧЕК НАШЕ И САВЕЗНИЧКЕ ВОЈСКЕ У ПИРОТУ, 1918. (ИАП)

ОКУПЉЕНИ
ПИРОЋАНЦИ
ПРИЛИКОМ
ДОЧЕКА НАШЕ И
САВЕЗНИЧКЕ
ВОЈСКЕ, 1918.
(ИАП)

ПОВРАТАК СВЕТОЗАРА НИКОЛИЋА ГАРИЧКЕ У ПИРОТ, 1919, (ИАП)

РАСУТЕ КОСТИ МАСАКРИРАНИХ ЉУДИ НА МЕСТУ ЗВАНОМ "ТАБИЈЕ", ЗАПАДНО ОД БЕЛЕ ПАЛАНКЕ, (ALBUM, DES CRIMES BULGARES, PARIS, 1919)

КОСТИ ЛЉУДИ
УБИЈЕНИХ ОД
СТРАНЕ БУГАРСКЕ
ВЛАСТИ У "БАРЈУ",
МЕСТУ 600 М
УДАЉЕНОМ ОД
ГРАДА ИРОТА,
(ALBUM)

САКУПЉЕНИ
ОСТАЦИ 20
СВЕШТЕНИКА,
ЈЕДНОГ ОФИЦИРА,
ЈЕДНЕ ЖЕНЕ И
ЈЕДНОГ ДЕТЕТА,
УБИЈЕНИХ ОД
СТРАНЕ БУГАРА,
БЛИЗУ СЕЛА
КРЕМЕНИЦА,
НЕДАЛЕКО ОД
БЕЛЕ ПАЛАНКЕ,
(ALBUM)

СПОМЕН
ОБЕЛЕЖЈЕ КОД
СЕЛА КРЕМЕНИЦЕ

СПОМЕН ОБЕЛЕЖЈЕ СВЕШТЕНОМУЧЕНИЦИМА
 БРАНИОЦИМА СРПСТВА, СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ВЕРЕ
 СРПСКЕ ЗЕМЉЕ, СТРЕЉАНИМ 12. НОВ. 1915. ГОД.
 ОД БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА, КАО УПОЗОРЕЊЕ НАСТУПА-
 ЈУБИМ ГЕНЕРАЦИЈАМА ПРАВОСЛАВНИХ ВЕРНИКА ДА СЕ
 НИКАДА ВИШЕ НЕ УБИЈАЈУ, ВЕД ДА СЕ ПОМАЖУ
 И ЖИВЕ У СЛОВИ И ЉУБАВИ.

ДОБРОСАВ МАРКОВИЕ ОКРУЖНИ ПРОТА НИШКИ
 ЈЕРОМ КИРИЈАК ХИЛАНДАРАЦ СТАРЕШИНА МЕТОХА
 ЈЕРОМ ЈЕРОНИМ ЈЕВТИЋ НИШКОГ

ЛУКА МАРЈАНОВИЕ	ПАРОХ	НИШКИ
ЈОВАН З ПОПОВИЕ	"	НИШКИ
ЈОВАН Б ЈАНКОВИЕ	"	НИШКИ
МИРКО Б ЈАНКОВИЕ	"	НИШКИ
САВА ПЕТКОВИЕ	"	БИГЕВАЧКИ
БОГОСАВ ПЕТРОВИЕ	"	РОГЉЕВСКИ
СТОЈАН СТАМЕНКОВИЕ	"	БАРБЕШКИ
ДРАГУТИН ПЕШИЕ	"	ЈАГЛИЧКИ
МИЛАН МИЉКОВИЕ	"	МАЛЧАНСКИ
СВЕТОЗАР ИЛИЕ	"	ХУМСКИ
АЛЕКСА ЈОВАНОВИЕ	"	ПИРОТСКИ
ЈОРДАН НЕНЧИЕ	"	ПИРОТСКИ
СТАНКО КОСТИЕ	"	ЈАЛОВИЧКО-ИЗВОРСКИ
БОРБЕ ЈОВАНОВИЕ	"	РАСНИЧКИ
МИЛАН ПОПОВИЕ	"	ЗАВОЈСКИ
ДРАГОМИР ЈОВАНОВИЕ	"	СУКОВСКИ
БОРБЕ ПЕШИЕ	"	СМРДАНСКИ
ИЛИЈА ПОПОВИЕ	"	ШПАЈСКИ
ДУШАН ПОПОВИЕ	"	КЛИСУРСКИ
МИЛУТИН МИЛЕНКОВИЕ	"	БОШЊАНСКИ
ДИМИТРИЈЕ АТАНАСИЈЕВИЕ	"	ВРАЊСКИ
КРАЈАНОВИЕ ПОРУЧНИК 20 ОГ ПУКА		
ТАСА БОРБЕВИЕ ОФИЦИР 13 ОГ ПЕШАД ПУКА ИЗ		НЕГОТИНА

ЛЕТА ГОСПОДЊЕГ 1995 ЈАНКИНА ПАЦИНА

СПОМЕН ПОЛОЧА СТРЕЉАНИХ КОД СЕЛА КРЕМЕНИЦЕ

ДВИА
Ф 1991
Оп. 1
а е 1

Заповод № 115

17

по Миронимото поново военно окръжие
12 Октомври 1916 год. г. Пирот.

Зачислява се Продатова Величко със
зайскари доми чинове — Рилета на с. Расмица по район № 23 от 7 м. м. р. м. р. № 12
за зайскари доми чинове, заповодва се да
се зачислява по семейството одр № 12 во окръжия
то, кои востанувајути дуримеа военни рай
и одлуча, согласно доми, р. м. м. /Српска Р. В. 1916

<p>1) Вид на професија 2) Град или село 3) Звање, прокопи, мие и др. или на зайс ки доми чини</p>	<p>Вид на доми чини</p>	<p>Вид на доми чини</p>	<p>Вид на доми чини</p>	<p>Вид на доми чини</p>
<p><u>Нова ома</u> редник Раденков Милка Поповиќ — Киров Витомир Иванов <u>Носка Артемид</u> Капитан Ђуриќ Овчагар Миловиќ <u>Милоша</u> редник Љевоитков Вурадија Младеновиќ Милоша Раденков Иван Масков</p>	<p>1898 1892 1893 1894 1896</p>	<p>Баришар — — — —</p>	<p>Мироника Расмица</p>	<p>Вирова — — Будан Вирова —</p>

НАРЕДБА ПИРОТСКОГ ПУКОВСКОГ ВОЈНОГ ОКРУГА ЗА УПИС РЕГУТА, 1916. (ДВИА)

ВОЕННИ ИЗВѢСТІЯ

Приложение № 48

Издание на Министерството на Войната.

Височайши укази.**УКАЗЪ¹⁾**

№ 7.

НИЕ ФЕРДИНАНДЪ I.

съ Божия милость и народната воля.

Царь на Вѣлгаритѣ.

По прѣдложението на Нашия прѣдседатель на Министерския Сѣвѣтъ, Министра на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве и Управляющъ Министерството на Вншнитѣ Работи и на Изповѣданията, прѣдставено Намъ съ доклада му отъ 9-и септемврий текущата година подъ № 1493, на основание чл. 145 отъ Закона за устройството на въоръженитѣ сили на Бѣлгарското Царство, и съгласно постановлението на Министерския Сѣвѣтъ отъ 9-и септемврий текущата година,

ПОСТАНОВИХМЕ и ПОСТАНОВЯВАМЕ:

I. Да се направи обща мобилизация на въоръженитѣ сили въ Царството.

II. Изпълнението на настоящия указъ възлагаме на Нашия Прѣдседатель на Министерския Сѣвѣтъ, Министъръ на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното Здраве и Управляющъ Министерството на Вншнитѣ Работи и на Изповѣданията.

Издаенъ въ ст. София на 9-и септемврий 1915 г.

На първообразния съ собствената на НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАРЯ рѣчка написано;

ФЕРДИНАНДЪ“.

(Приподписалъ) Прѣдседатель на Министерския Сѣвѣтъ, Министъръ на Вжтрѣшнитѣ Работи и Народното

¹⁾ Обнародванъ въ Държавенъ Вѣстникъ отъ 10-и того, брой 205.

БИБЛИОГРАФИЈА

ЛИТЕРАТУРА :

- ALBUM, Des crimes Bulgares, Paris, 1919.*
- Аврамовски, Живко, *Ратни циљеви Бугарске и Централне силе 1914–1918*, Београд, 1985.
- Аскју, Алис и Клод, *Опustoшена земља, Србија како смо је ми видели*, Платонеум, Нови Сад, 2012.
- Бранковић, Снежана, *Село Сопот код Пирота*, Београд, 1997
- България в първата световна война, *Германски дипломатически документи 1913–1915*, Том I, София, 2002.
- Военна библиотека, *Запасана генерала Т. Георгиева, командуването на прва отдълна армия вз нишката операция отз 1. до 15. октомврий 1915.година*, 1940.
- Георгиев, Величко и Стакйо Трифонов, *История на Българияте 1878–1944 в документи*, том II, перидът на войните 1912–1918, София, 1996.
- Голубовић, Радослав и Божидар, *Монографија села Брестов Дола*, Власотинце, 2010.
- Гоша, Драгомир и др., *„Лужничко село Црвена Јабука*, 2002.
- Димић, Љубодраг, *Србија 1804–2004 (суочавање са прошлошћу)*, Београд, 2009.
- Записи попа Божидара С. Љубеновића
- Здравковић, Ђ. Драгиша, *Бесмртници округа Пиротског 1912–1920*, Ниш, 1924.
- Здравковић, Ј. Божидар, *Савремена историја Пирота и Нишавља*, Пирот, 1981.
- Златковић, Ђура, *Зла времена, монографија Лужнице 1876–1945*, Бабушница, 1967.
- Зундхаусен, Холм, *Историја Србије од 19. до 20. века*, Клио, 2008.
- Издање редакције војне енциклопедије, *Војна енциклопедија*, 1., Београд 1958.
- Историјски институт југословенске народне армије, *Први Балкански рат 1912–1913 (операције српске војске)*, прва књига, Београд, 1959.
- Кулић, Димитрије, *Бугарска окупација I*, Ниш, 1970.
- Лебл, Жени, *Јевреји у Пироту*, Београд, 1990.
- Лилић, Борислава, *Историја Пирота и околине, други део, Пирот у саставу српске државе 1878–1918. године*, Пирот, 1994.
- Лилић, Борислава, *Пироћанци у ратовима од 1912. до 1918.*, Београд, 1989.
- М.Р.С., *Срби и Бугари у прошлости и садашњости*, Београд, 1913.
- Манић, Миљан, *Бесмртници, споменица изгинулим у ратовима 1912–1918. 3. пешадијског пука*, Пирот, 2014.

- Марков, Георги, *Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916*, Сифия, 1995.
- Министарство иностраних дела Краљевства СХС, *Извештај међусавезничке комисије, одређене да константује све повреде Хашке конференције и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918.године*, Београд, 1919.
- Митровић, Андреј, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд, 2011.
- Митровић, Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.
- Митровић, Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987.
- Младеновић, Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Историјски институт, Београд, 2006.
- Мустафов, Христо, *Пръзъ Сърбия въ походъ 9-та дивизия*, София, 1917.
- Николић, Илија, *Пирот и срез нишавски 1894–1918*, грађа књ.ІІІ, Пирот, 1982.
- ОШ „Вук Караџић“ 1915–1975*, Пирот, 1975.
- Панајотовић, Г. Томкислав, *Пирот кроз векове*, Пирот, 1982.
- Петровић, П. Милан, *Дојкинци*, Београд, 1997.
- Попов, Димитар и др., *Историја Бугарске*, приредио Пириватрић, Срђан, превела с бугарског Јоана Стојадиновић, Марија, Београд, Клио, 2008.
- Поповић, Б. Никола, *Србија и царска Русија*, Београд, 2007.
- Пърличевъ, К., *Пиротъ исторически бълъжски*, София, 1916.
- Радојевић, Мира, Димић, Љубодраг, *Србија у Великом рату 1914–1918. кратка историја*, Београд, 2014.
- Рајс, Арчибалд, *Аустро-Бугарско-Немачке повреде ратних закона и правила*, Крф, 1918.
- Скоко, Саво и Опачић, Петар, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, (1), БИГЗ, 1985.
- Скоко, Саво, *Други Балкански рат 1913, књига прва, узроци и припреме рата*, Београд, 1968.
- Скоко, Саво, *Други Балкански рат 1913, друга књига, ток и завршетак рата*, Београд 1975.
- У служби хуманости, 120 година Црвеног Крста Пирота 1878–1998*, Пирот, 1998.
- Хаџи Васиљевић, Јован, *Бугарска Зверства у Врању и околини*, Нови Сад, 1922.
- Штерић, Б. Славољуб, *Ете тако је то било, ратни дневници 1912–1918*, Смедерево, 2014.
- Штурценегер, Катарина, *Србија у рату 1914–1916*, Прометеј Нови Сад и РТС Београд, 2014.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПИРОТ (ИАП):

- Збирка Илије Николића
- Збирка пописа становништва
- Збирка Христифора Живковића Цикана
- Збирка фотографија
- Фонд Педагошка Академија

ВОЈНИ АРХИВ БЕОГРАД (ВАБ)

- Фонд Топлички устанак

МУЗЕЈ ПОНИШАВЉА ПИРОТ (МПП)

— Легат Душана М. Ћирића

ЦЕНТРАЛНИ ДРЖАВНИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ СОФИЈА (ЦДИА):

— Фонд 313к, Радославов, Васил Христов

— Фонд 737к, Колекција Четата на Тане Николов – войводата

ДРЖАВНИ ВОЈНОИСТОРИЈСКИ АРХИВ ВЕЛИКО ТРНОВО (ДВИА):

— Фонд 1632, Пиротско военно команданство

— Фонд 1991, Пиротско военно окръжие

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА „СВ. КИРИЛО И МЕТОДИЈЕ“ СОФИЈА (НБКМ):

— Књижни фонд

— Дигитална библиотека фотографија

ЧАСОПИСИ И НОВИНЕ:

Велимировић, Милутин, *Пегавац у Пироту 1915. године*, Слобода, бр.757, 758, 759,760, фебруар 1965.

Ђорђевић, Димитрије, *Пашић и Миловановић у преговорима за Балкански савез 1912.године*, Историјски часопис, књ.ІХ–Х, 1959.

Издање главног Генералштаба, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књига Х, 1915, Београд, 1928.

Јелонић, Ђурђе, *Никола П. Пашић и српско-бугарски спор 1913. „Политика“* бр.6232. од 31.августа 1925.

„Нови живот“ књ.ХІ, св.11 од 16.ноембра 1922.; књ.ХІ, св.12 од 25.ноембра 1922.

Нојков, Стеван, *Заичко не победихме 1915–1918. год*, превео пуковник Војин Максимовић, Ратник — месечни војни лист, свеска VII–VIII, јул–август, Београд, 1924.

Пашић, Никола, *Моја аудијенција код цара Николе*, Политика, бр.7696, 14. децембар 1926.

Српско-Бугарски рат 1913. године, Ратник — месечни војни лист, свеска IV, година XL, април 1924.

НЕОБЈАВЉЕНА ДЕЛА:

Величковић, Верица, *ОШ у Бабушници*, писмени рад приправника учитеља, на државном учитељском испиту, март 1961, рукопис.

Костић, Љиљана, *Историјат ОШ у Великом Суводолу*, писмени рад приправника учитеља, на државном учитељском испиту, рукопис.

Петровић, Јована, *Историјат ОШ у Беровици*, писмени рад приправника учитеља, на државном учитељском испиту, рађен септембра 1960. године, рукопис.

Ратни дневник Светозара Николића Гаричке, рукопис.

Стаменковић, Ђорђе, *Бела Паланка, прилог историјском проучавању*, Ниш, 1977, рукопис,

Ћирић, М. Душан, *Ратни доживљаји Пироћанаца у Првом светском рату*, рукопис.

Ћирић, М. Душан, *Стазама мога живота, успомене*, бр. 25, рукопис.

С А Д Р Ж А Ј

I ДЕО — БАЛКАНСКИ ВРТЛОГ

Балкански савез	7
Први Балкански рат	21
Други Балкански рат	37
Велике силе и Букурешки мир	54

II ДЕО — ДИПЛОМАТСКИ ВРТЛОГ

После Балканских ратова	65
Дипломатска активност централних сила на Балкану	73
Дипломатска активност Антанте на Балкану	85
Приступање Бугарске централним силама	92

III ДЕО

Европски вртлог	99
Улазак Бугарске у Први светски рат	101
Пиротски крај и бугарска окупација	119
Отпор бугарској окупацији	151

ЗАКЉУЧАК	179
--------------------	-----

IV ДЕО

Прилози и фотографије	181
---------------------------------	-----